АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА

3-4

1999

Списанието обнародва статии и научни съобщения за най-новите археологически паметници от разкопки и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековната археология, нумизматиката, сфрагистиката, епиграфиката, антропологията. Поместват отзиви и рецензии за изложби, музейни експозиции, новоизлезли книги. Материалите се придружават от много илюстрации и са снабдени с резюмета на френски език.

This journal publishes articles and reports on the most recent archeological discoveries and discussion texts in prehistory, the arhcheology of Antiquity and the Middle Ages, numismatics, sphragistics, epigraphy, and anthropology, as well as reviews and commentary on exhibitions, museums, and new books. All materials are supplemented by illustrations and summaries in French.

На корицата:

Глинена урна с букели от Нова Загора (XII–XI в. пр. Хр.)
Исторически музей, Нова Загора.

Sur la couverture:

Urne d' argile avec des boucels de Nova Zagora (XII – XI siècle avant J. Ch).
Musée d' histoire, Nova Zagora.

АРХЕОЛОГИЯ

Орган на Археологическия институт и музей
при Българската академия на науките.

11 Kpl. cd. 431267 III

АРХЕОЛОГИЯ ISSN 0324-1203

Орган на Археологическия институт и музей
при Българската академия на науките

26 CZE. 2000

Год. XL
3-4
1999

Тракийска керамика от средновековния град край Никопол

Александър Г. Бонев

Средновековната крепост край сегашния град Никопол се намира в западните покрайнини на града върху скален масив, който на североизток е с очертанията на хълм, стръмно спускащ се към долината на рекичката Наклата на Саздъдере. Разкопките на това място са започнати през 1967 г. от колектив под ръководството на ст. н. с. Ек. Манова от Археологическия институт с музей при БАН. От 1986 г. те са продължени от н. с. М. Аспарухов, завеждащ отдел Средновековие в ИМ – Плевен. В момента разкопките са прекратени поради липса на средства.

По време на проучванията наред с материалите от Средновековието са били открити и около хиляда фрагмента от глинени съдове, отнасящи се към тракийската епоха – първото хилядолетие пр. Хр.[1] Именно те са предмет на настоящата публикация, тъй като представляват определен интерес във връзка с някои проблеми, свързани с развитието на тракийската материална култура през този период.

Най-ранни са фрагментите, датиращи към културата Басараби. Тя е наречена така по името на селището Басараби в областта Олтения, Югозападна Румъния. Тази ранножелязна култура, отнасяща се към периода на т. нар. тракийски халщат, е много добре проучена. Била е разпространена на територията на почти цяла Румъния, но най-вече по северния бряг на р. Дунав, а в различни локални варианти се среща и в Банат, Северозападна България и достига до днешна Молдова[2].

Въпросните фрагменти от тази култура се отнасят само към един тип – т. нар. *„фруктиери“*. Това са съдове с пресечено сферично тяло, което има в горната си част много широк перваз, заоблен от външната си страна, много високо, обикновено кухо пресеченоконусовидно столче с пръстеновидно разширение в долната си част. От Никопол са намерени само горни части от въпросните съдове, заедно с първазите им. Интересен е фактът, че в останалите находища от въпросната култура тези съдове нямат това типологическо разнообразие от форми, което се наблюдава при нашия обект; това се вижда от профилите на горните им части, които можахме да установим (обр. 1).

Обр. 1. Профили на глинени съдове тип „фруктиери“, култура Басараби.
Fig. 1. Profils de poteries du type „coupe de fruits“, culture Bassarabes.

„Фруктиерите“ от Никопол са изработени от сравнително добре пречистена глина, със слаби примеси на кварц, а ломът им е със сивочерен цвят. Повърхността е тъмно-

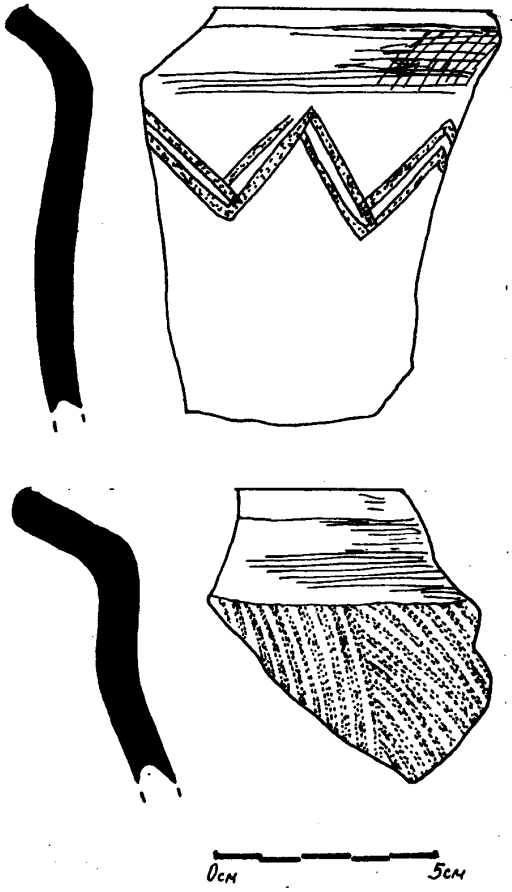

Обр. 2. Първази от „фруктиери" с врязана украса, култура Басараби.
Fig. 2. Bordures de coupes à décor incisé, culture Bassarabes.

сива и е добре загладена. Само няколко от първазите имат врязана украса със слаби следи от инкрустация с бяла материя (обр. 2).

По форма и размери посочените съдове намират пълни паралели с „фруктиерите", тип Басараби, открити при разкопките на тракийския култов център в м. Багачина край с. Сталийска махала, Ломско[3]. Могат да бъдат датирани към IX–VIII в. пр. Хр.

Съдове тип Равна – Добрина. Фрагменти от високи урновидни дебелостенни съдове, украсени в средната част с големи езичести или правоъгълни израстъци със заоблени краища – „дръжки". Глината е добре пречистена, има също малки примеси от кварц. Повърхността им е тъмносива и добре загладена (обр. 3). Този тип съдове имат паралели в некрополите при Равна и Добрина, Варненско[4], с. Браничево, Шуменско[5], с. Кюлевча от същия район[6] , но в особено голямо количество фрагментиран керамичен материал от тях беше намерен при разкопките на култовия център в м. Багачина, Ломско[7]. Датират се в края на ранножелязната епоха в района на Долния Дунав или най-общо към втората половина на VI в. пр. Хр.

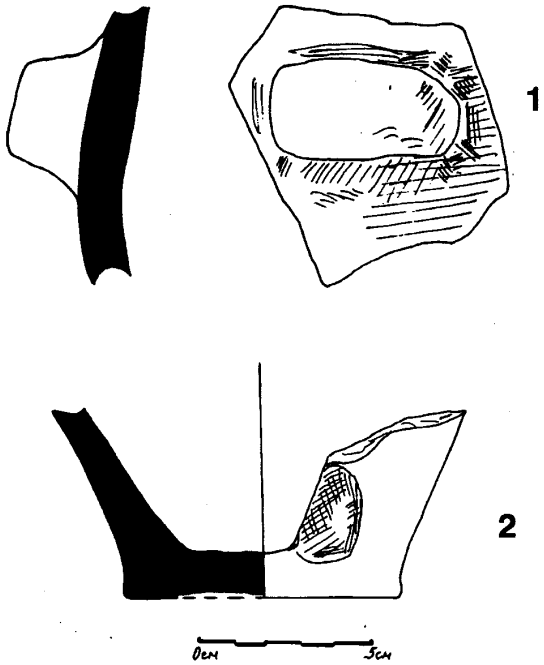

Обр. 3_1 Съдове тип Равна - Добрина, 3_2 - дъно от чаша тракийски тип.
Fig. 3_1 Pots du type Ravna-Dobrina, 3_2 - fond de coupe de type thrace.

Керамика, работена на ръка – V–I в. пр. Хр. Запазени са главно дръжки от различни съдове, както и няколко фрагменти от стени с продълговати израстъци, вероятно изпълняващи същата роля. Много трудно могат да бъдат определени към каква форма съдове принадлежат. Едно по-внимателно наблюдение върху тях показва широкото разпространение на т. нар. чаши тракийски тип. Ако съдим по запазените фрагменти от дръжки и едно дъно, те са били със сравнително големи размери (обр. 3_5, обр. 4_{1-2}, обр. 5_3).

Питосите са представени с няколко фрагментирани устия с профилиран ръб (обр. 6_2).

Интерес представляват дръжките от големи дебелостенни съдове, някои от които са без украса (обр. $5_{1,2}$), а други с релефни ръбове в комбинация с пъпки в горната им част (обр. 6_1). Те нямат точни паралели, но подобни са известни от култовия център в м. Багачина[8].

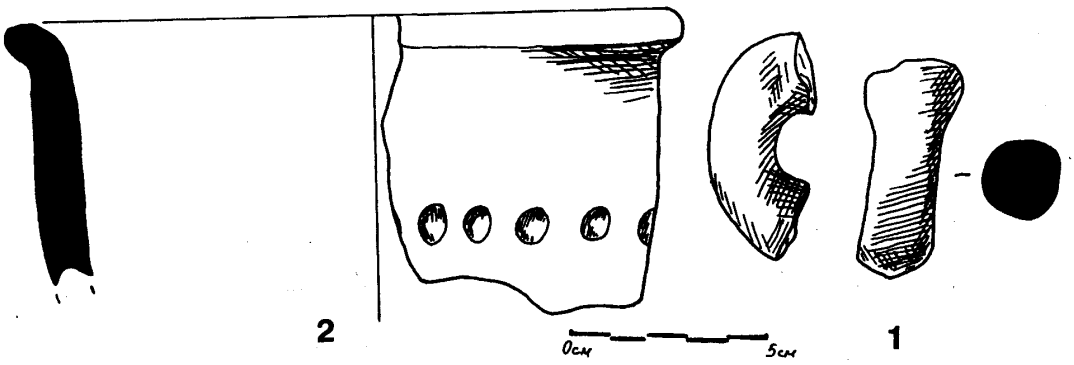

Обр. 4_1 Дръжки от чаши тракийски тип, 4_2 - устие от дебелостенен питос, работен на ръка.
Fig. 4_1 Anses de pots de type thrace, 4_2- bec de pythos à la paroi épaisse, fabriqué à la main.

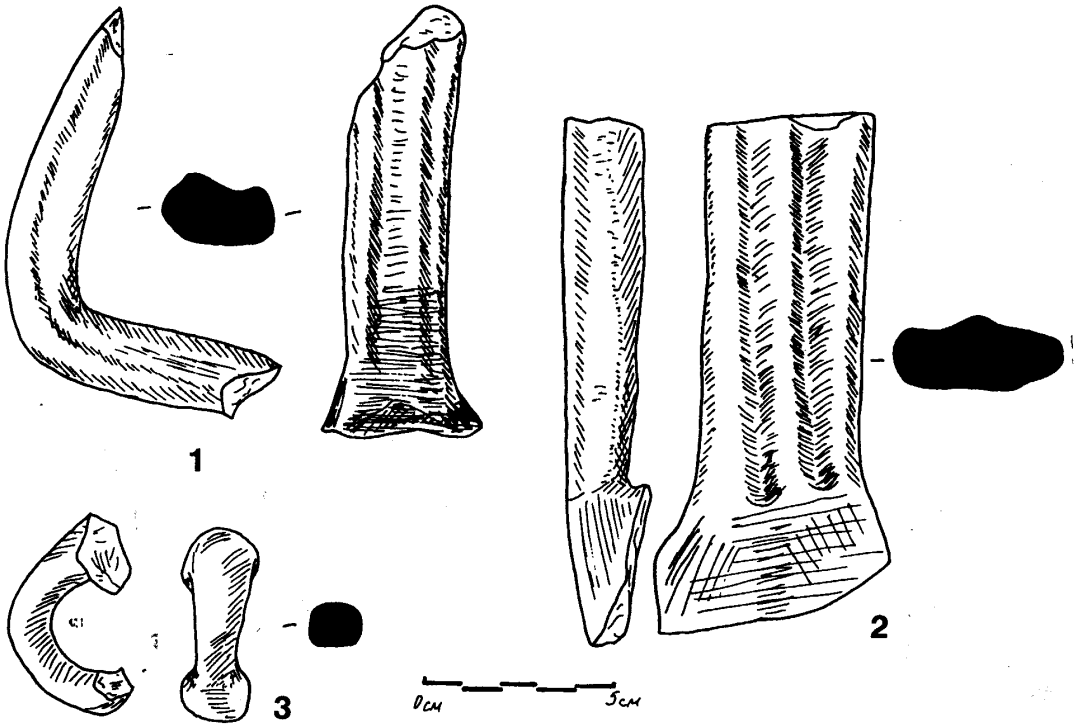

Обр. $5_{1,2}$ Дръжки от дебелостенни съдове, 5_3 – дръжка от чаша тракийски тип.
Fig. $5_{1,2}$. Anses de poteries à la parois épaisse, 5_3 – anse de pots de type thrace.

Най-широко разпространени са малките и големите гърнета с украса от вертикални или коси насечки, езичести или кръгли израстъци, или такива с врязан кръстовиден знак (обр. 7, обр. 8_1).

Кратеровидните съдове са представени с фрагменти от стени с хоризонтални дръжки със заоблено напречно сечение. Съдовете са имали сравнително големи размери (обр. 8_{2-4}).

Разгледаната по-горе керамика се характеризира със своята груба изработка. Съдовете са направени от глина с много примеси от кварц, а изпичането им не се отличава с високо качество. Повърхността им е сивокафява и често пъти е била небрежно заглаждана. Ломът на съдовете е със сивочерен цвят. Този керамичен материал намира аналогии във всички проучени тракийски обекти, отнасящи се към периода V–I в. пр. Хр. от територията на България – Севтополис[9], Перник[10], Браничево, Шуменско[11], м. Багачина, Ломско, както и в такива на север от р. Дунав[12].

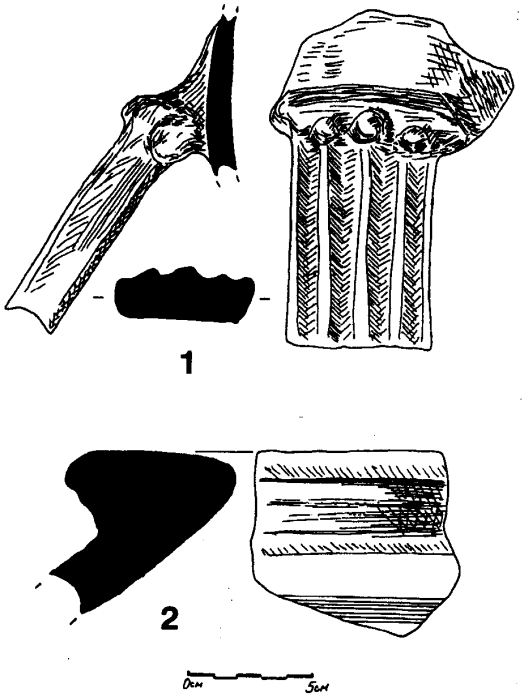

Обр. 6 $_1$ Дръжки от дебелостенни съдове с релефни ръбове и пъпки, 6 $_2$ – устие от дебелостенен питос, работен на ръка.
Fig. 6 $_1$. Anses de pots à la paroi épaisse, à la bordure en relief et boutons, 6 $_2$ – bec de pythos à la paroi épaisse, fabriqué à la main.

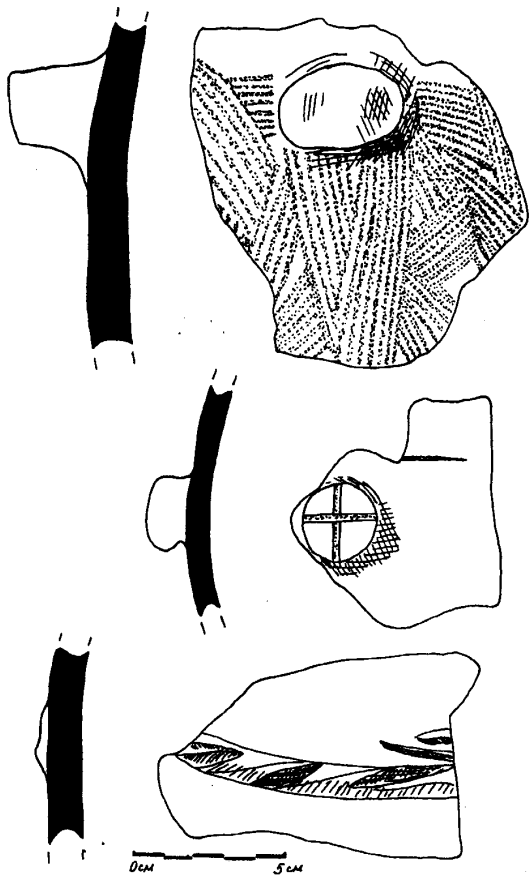

Обр. 7 Фрагменти от съдове, работени на ръка.
Fig. 7. Fragments de poteries fabriquées à la main.

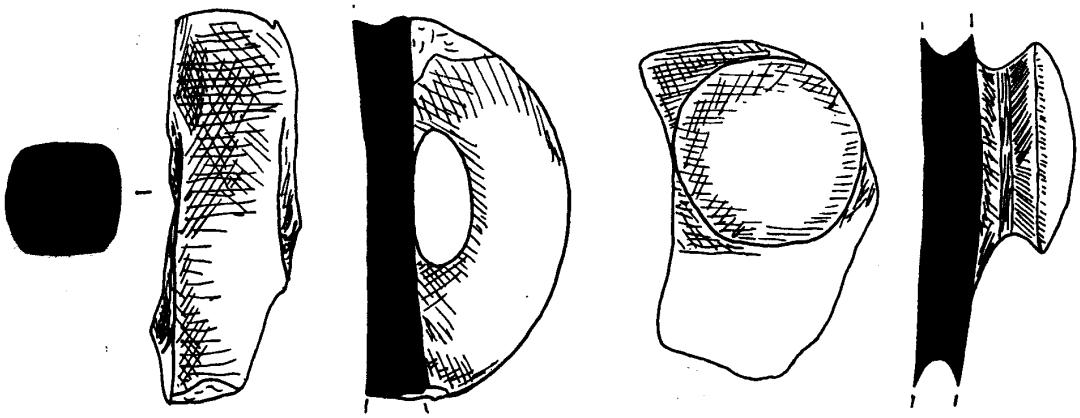

Обр. 8 $_1$ Фрагмент от съд с пъпковидна дръжка, 8 $_{2-4}$ Фрагменти от дебелостенни кратеровидни съдове, работени на ръка.
Fig. 8 $_1$ Fragment de pot à la anse ornée de boutons, 8 $_{2-4}$. Fragments de vases à la paroi épaisse, à la forme de cratère, fabriqués à la main.

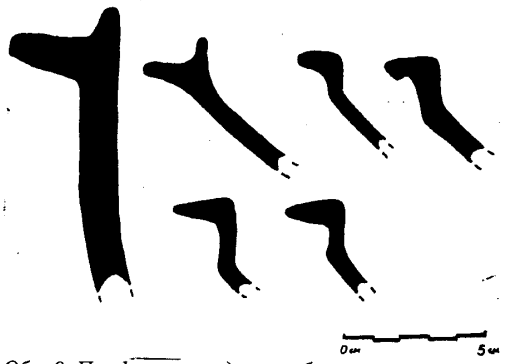

Обр. 9. Профили на съдове, работени на колело.
Fig. 9. Profils de pots fabriqués au tour.

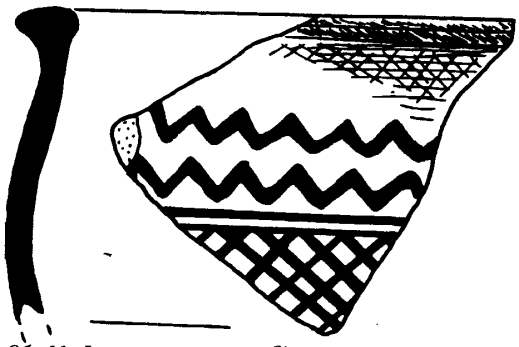

Обр.11. Фрагменти от купи (?) с излъскана украса.
Fig. 11. Fragments de coupes (?) en gré vernissé.

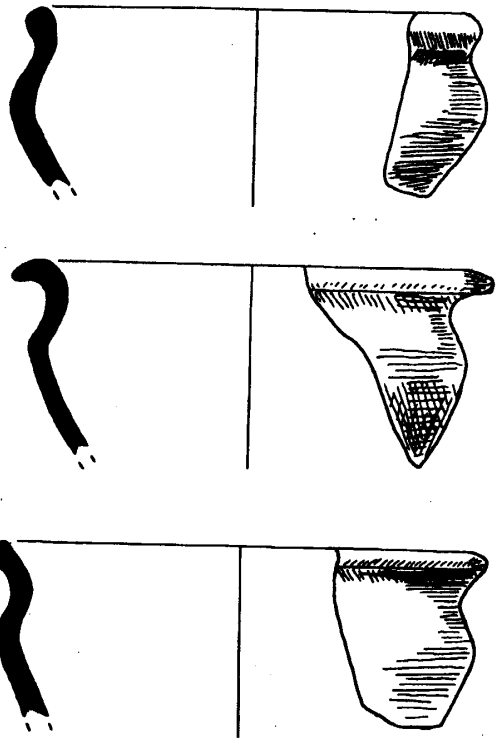

Обр. 10. Профили на паници и купи, работени на колело.
Fig. 10. Profils de pots et de coupes fabriqués à la main.

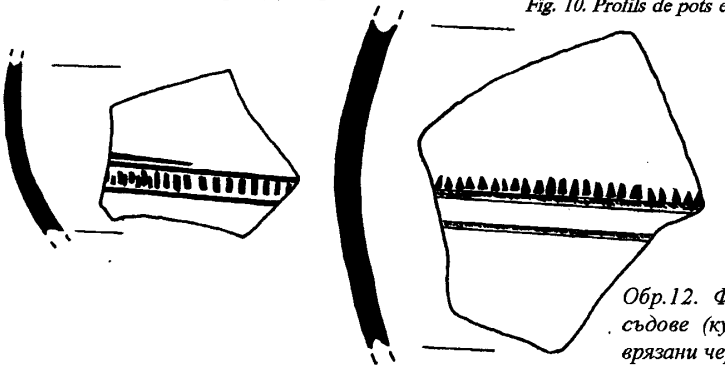

Обр.12. Фрагменти от тънкостенни съдове (купи?), украсени с вертикални врязани черти.
Fig. 12. Fragments de poteries à la paroi mince (coupes?), ornées de traits verticaux incisés.

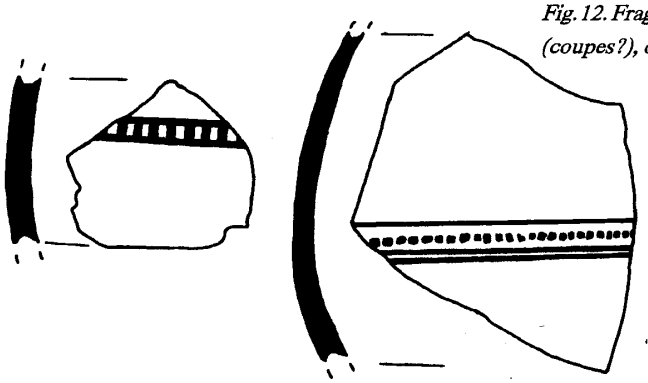

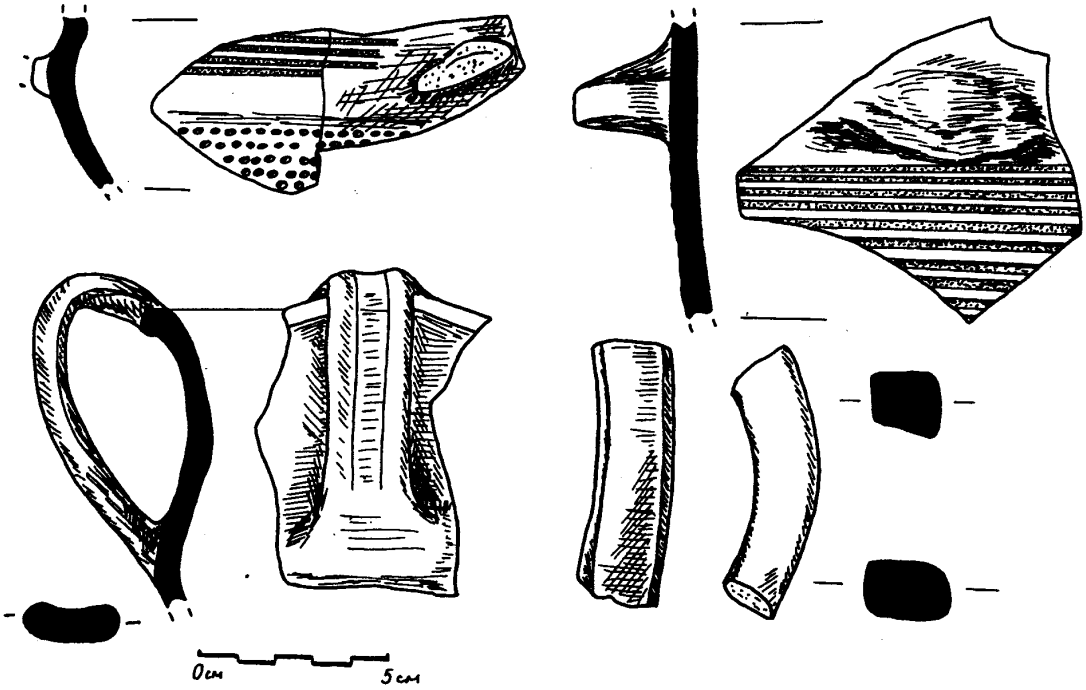

Обр. 13. Дръжки и фрагменти от кани - сива тракийска керамика.
Fig. 13. Anses et fragments de vases en céramique grise de Thrace.

Керамика, работена на колело. Основните форми са дълбоки глинени паници, тънкостенни купи, три фрагмента от мегарски чаши, дълбоки съдове с хоризонтален ръб на устието, от чиято вътрешна страна излиза висок вертикален ръб. Срещат се и големи дебелостенни съдове от типа на питосите с профилиран ръб на устието (обр. 9 и обр. 10). Редица от фрагментите, най-вероятно от дълбоки купи, имат украса от мрежест излъскан орнамент, зигзаговидни ленти, пояси от малки вертикални врязани правоъгълници и триъгълници; вълнисти линии между два пояса; скачени гъсти дъги и т. н. (обр. 11 и обр. 12). Има дръжки от типичните за сивата тракийска керамика кани (обр. 13, обр. 14_{1-3}), както и една от малък кратеровиден съд (обр. 14_4).

Особен интерес представляват гърнетата с езичеста дръжка, аналогични на тези от края на ранножелязната епоха, тип Равна – Добрина (обр. 13). Заедно с тези на т. нар. кратеровидни съдове, те потвърждават един факт, който установих и при анализа на огромния масов керамичен материал от Багачина, а именно, че редица форми в сивата тракийска керамика са заимствани и имат своите прототипи в такива от края на ранножелязната епоха, правени на ръка.

Фрагментите от сивата тракийска керамика имат много добра изработка. Направени са от пречистена глина без примеси и са великолепно изпечени. Намират паралели във вече споменатите дотук тракийски обекти, проучени от двете страни на Долния Дунав. Датировката им е най-общо края на V – III в. пр. Хр.

В процентно отношение фрагментите от керамиката тип Басараби, тракийската, работена на ръка, и тази на колело са приблизително еднакви. Това е доказателство за известна равномерност в хронологическото развитие на разглеждания обект.

Констатирах едно интересно явление относно масовия керамичен материал, отнасящ се към културата Басараби. Както вече отбелязах, тази култура е много добре проучена на север от р. Дунав и основно на територията на днешна Румъния[13], а ако вземем предвид и тези от Сърбия и Молдова, досега са известни и изследвани общо 213 обекта[14]. При тези проучвания е открит изключително богат и разнообразен керамичен инвентар, отличаващ се с голямо разнообразие на форми и орнаментална система. И тук се натъкваме на интересен факт, на който все пак си заслужава да се обърне внимание. И при Багачина, както и в Никопол, главната форма съдове са от

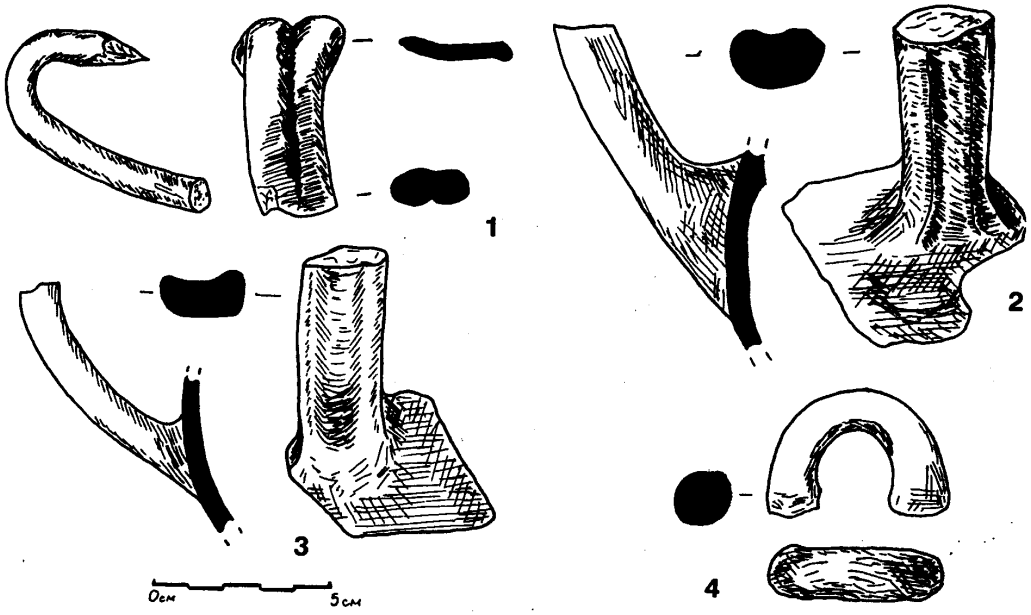

Обр. 14 $_{1-3}$ Дръжки от кани, сива тракийска керамика, 14$_4$ - дръжка от малък кратеровиден съд.
Fig. 14 $_{1-3}$. Anses de vases en céramique grise de Thrace, 14$_4$ – anse d'un petit pot en forme de cratère.

типа на т. нар. „фруктиера". В същото време в останалите центрове на север от р. Дунав тази форма представлява един незначителен процент в типологическо отношение спрямо другите съдове. Особено що се касае до „фруктиерите" от Никопол, те притежават изключително типологическо разнообразие[15]. Моето мнение е, че те са имали само някакво култово предназначение, тъй като в Багачина ги откривахме единствено в ями. Ако погледнем от чисто практическата страна на въпроса, имайки предвид формата им, то тяхното използване във всекидневния бит е трудно обяснимо.

Не е известно откъде произлиза разгледаният керамичен материал – от селище или от култови ями, тъй като тракийският културен пласт е бил напълно разрушен през Средновековието и в по-късно време. Но като имам предвид факта, че не са открити други находки (останки от жилища, мазилки, оръдия на труда), аз смятам, че този материал произхожда от култови ями. Не бива да се пренебрегва и фактът, че Багачина и Никопол имат две доста близки черти – разположени са на малки хълмове, от които има добра визуална връзка с околностите в твърде обширен периметър и в същото време са в непосредствена близост до десния бряг на голямата европейска речна артерия – р. Дунав. В такъв смисъл, макар и с известни уговорки и без да се ангажирам с категорично становище, мисля, че в местността Калето край Никопол, е съществувал от края на IX до I в. пр. Хр. малък, с локални функции тракийски култов център, наистина отстъпващ много по своята интензивност на функциониране на багачинския. След идването на римляните, както е и при Багачина, този местен тракийски култов център постепенно е престанал да съществува.

[1] Материалите ми бяха предоставени за публикация от ст. н. с. М. Аспарухов, за който жест му изказвам своята дълбока благодарност. Рисунките в настоящата статия са направени от Т. Кръстева, абсолвентка по история от СУ „Св. Климент Охридски". Смятам за свой приятен дълг да ѝ изкажа дълбоката си благодарност за прецизната и добре свършена работа.

[2] Al. Vulpe. Zur Entstehung der Gete – Dakischen Zivilitation. Die Basarabikultur. I. Teil. Foschungsgeschichte; Definition; Fundstoff; Verbreitung. Dacia. N. S., XXX, n. 1–2, 1986, 48 – 89.

[3] **Ал. Бонев, Г. Александров. Багачина.** Селище от късната каменно-медна епоха и тракийски култов център (III–I хилядолетие пр. Хр.) Монтана, 1996, 37–38, 128, обр. 68$_4$.

[4] **М. Мирчев.** Раннотракийски некропол при с. Равна. ИАИ, XXV, 1962, 97 – 164.

[5] **Цв. Дремсизова.** Могилният некропол при с. Браничево (Коларовград). ИАИ, 1962, с. 166, обр. 1.

[6] **Цв. Дремсизова – Нелчинова.** Тракийски некропол в с. Кюлевча, Шуменско. – Археология, VIII, 1966, № 1, с. 47, 48, обр. 3, 4, 6.

[7] **Ал. Бонев, Г. Александров.** Цит. съч., с. 38.

[8] Непубликувани, намират се в Историческия музей – Монтана.

[9] **М. Чичикова.** Антична керамика. Севтополис, I, 1984, 18 – 32.

[10] **Й. Чангова.** Тракийско селище от I хилядолетие пр. н. е. Перник, I, 1981, 82–83.

[11] **Цв. Дремсизова.** Могилният некропол... ИАИ, XXV, 1962, с. 166.

[12] **Ал. Бонев, Г. Александров.** Цит. съч., с. 59 и посочената там литература.

13 **Al. Vulpe.** Op. cit., Abb. 19.

[14] Ibidem. В случая не включвам Багачина.

[15] Това се вижда от дадените профили на обр. 1. За съжаление нито един от съдовете не подлежеше на цялостна реставрация.

Céramique thrace du site médiéval près de Nikopol

Alexandre G. BONEV

(Résumé)

Cet article publie des fragments de céramique provenant de la forteresse médiévale située près de Nikopol, découverte dans une couche culturelle entièrement détruite du premier millénaire av. J.-Ch. Il s'agit de céramiques du type „coupe à fruits" de la culture Bassarabes, c'est-à-dire des coupes à la paroi épaisse de la fin de l'âge du fer récent du type Ravna-Dobrina et des coupes de la période V[e] – av. J.-Ch., travaillées au tour à main (céramique grise de Thrace). Le taux de répartition est à peu près égal. De toute vraisemblance, au lieu-dit de Kaleto près de Nikopol, il avait existé pendant le premier millénaire av. J.-Ch., un centre cultuel thrace d'importance locale pareil à celui qui se trouve au lieu-dit de Bagačina près du village de Stalijska mahala dans la région de Lom, mais ayant une intensité de fonctionnement beaucoup moins importante. Son activité diminue progressivement, comme c'est le cas de Bagačina, avec l'établissement de la domination romaine dans cette région du Bas-Danube.

Раннобронзовата култура Юнаците

Лолита Николова

Понятието култура Юнаците бе въведено в историографията от В. Милойчич. В неговата хронологическа система то включва долните слоеве от бронзовата епоха на селищната могила Юнаците, проучени от В. Миков. Особено след разкопките на селищната могила Езеро това понятие се отнасяше за селищата от най-горните т. нар. среднобронзови хоризонти на селищната могила Юнаците, от селищната могила Огняново и др. обекти, в които са открити остродънни чаши. Подновените разкопки на селищната могила Юнаците и резултатите от новопроучената селищна могила Дъбене-Саровка в Горнострямската долина показаха, че своеобразната култура се е развивала през целия период на ранната бронзова епоха в северозападните части на Тракия, означена като култура Юнаците[1].

В настоящата работа за първи път се характеризират основните компоненти на културата Юнаците, респективно на ранната бронзова епоха в северозападните части на Тракия. Периодизацията ѝ съответства на ранен бронз I-III на Балканите и е обоснована в предходни изследвания[2]. Според нея първият етап включва Юнаците 17-15, Дъбене IIA, както и вероятно начално обитаване на Огняново и Пловдив–Небет тепе (култура Юнаците I, ок. 3300–3000 г. пр. Хр.). Вторият етап е представен от Юнаците 14-9, Дъбене IIБ, Пловдив–Небет тепе, Огняново и др. (култура Юнаците II, ок. 3000–2500/2450 г. пр. Хр.). Третият етап на културата (ок. 2500/2450–2000 г. пр. Хр.) обхваща Юнаците 8-1, Дъбене IIB, Пловдив–Небет тепе, Огняново, Маноле, Черничево и др. (култура Юнаците III).

Хронология. В общата релативна хронология на Балканите култура Юнаците се датира от края на ранен бронз IA–началото на ранен

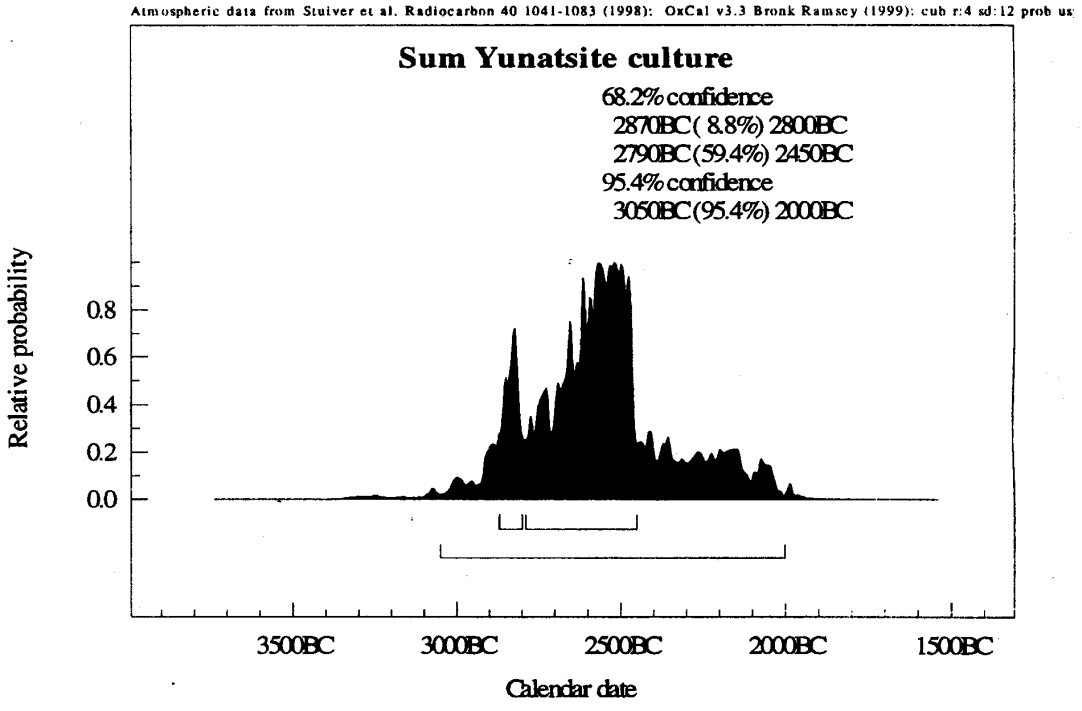

Обр. 1. Радиовъглеродна хронология на култура Юнаците (38 дати).
Fig. 1. Radiocarbon chronology of the Yunatsite culture (38 dates).

1. Селищна могила - Tell
2. Открито многослойно селище - Open multilevel settlement
3. Открито тънкослойно селище - Open thinlevel settlement
4. Съвременен административен център - Contemporary administrativecenter
5. Гробове във селища - Graves in settlements
6. Метални предмети - Metal finds
7. Калъпи за метални предмети - Moulds for production of metal finds.

Обр. 2. Карта на северозападна Тракия със селищата от култура Юнаците.
Fig. 2. A map of the Northwestern Thrace with the settlements of the Yunatsite culture.

бронз IБ до края на ранната бронзова епоха. Солидна основа за абсолютната хронология на култура Юнаците са 38 радиовъглеродни дати от Юнаците, Пловдив–Небет тепе, Дъбене-Саровка и Маноле (обр. 1), допълнени от археомагнитни изследвания на първите три селища.

Засега няма преки данни за абсолютната хронология на началната документирана фаза на култура Юнаците. Според радивъглеродните дати от Ситагри IV и Езеро 13-11 началото на култура Юнаците е ок. 3300 г. пр. Хр. Една дата от Пловдив–Небет тепе (Bln-4353, 3510-3130 BC) може би произхожда от слой от ранен бронз I, датирайки го също ок. 3300 г. пр. Хр. Възможно е селището Дъбене-Саровка да е основано преди Юнаците (яма 2), но като цяло керамичният материал от Дъбене-Саровка IIA и Юнаците 17-15 е много сходен. Съществуват няколко дати от Юнаците 15 за края на първия етап на култура Юнаците, но само една от тях съответства на сравнителната му хронология – края на IV хил. пр. Хр.

Радиовъглеродните дати за втория етап на култура Юнаците са по-многобройни. Могат да се разграничат три фази, към които се отнасят Юнаците 14-13 (фаза IIA), 12-11 (фаза IIБ) и 10-9 (фаза IIВ). Началото му се определя от началото на хоризонта Ситагри Va–Костолац–Троя I – 3000 г. пр. Хр. Датите от Юнаците 13 и Дъбене IIБ1 определят края на първата фаза ок. 2800 г. пр. Хр. Сходните радиокарбонни дати от Юнаците 12-11, Дъбене-Саровка IIБ2 и Пловдив-Небет тепе от фаза IIБ (ок. 2800–2600 г. пр. Хр.) съответстват на сходния керамичен стил, както и на археомагнитното датиране, което съотнася Дъбене-Саровка IIБ2 с Юнаците 12-11. Сходната керамика и 14C дати от Ситагри Va2 (апсидната постройка) косвено потвърждават хронологията на фаза IIБ.

Според радиокарбонните дати, краят на втория етап на култура Юнаците е в периода между 2580 и 2460 г. пр. Хр. Имайки предвид обхвата на втората фаза, синхронизма между Дъбене-Саровка IIБ3 / Юнаците 10-9 и късен Вучедол, както и косвени данни – например началото на култура Винковци от Среднодунавския басейн, то краят на култура Юнаците II попада в периода 2500 – 2450 г. пр. Хр.

Третият етап на култура Юнаците се датира главно въз основа на радиовъглеродните дати от Юнаците 8-3. Началото му се определя от края на втория етап и съпоставката между датите от края на втория с тези от началото на третия етап. Поради отсъствието

на достатъчен публикуван керамичен материал от новите разкопки на Юнаците (8-1), засега радиовъглеродната хронология не може да бъде съпоставена с релативна хронология за разграничаване на фази в развитието на етапа. Керамиката от Маноле-Разкопаница не е пълноценен извор въпреки представянето им от П. Детев в еволюционна схема, тъй като публикуваната информация е противоречива.

Най-късните раннобронзови ^{14}C дати в Горномаришкия басейн са от Юнаците 3, ок. 2200 г. пр. Хр. Следователно краят на култура Юнаците, представен от Юнаците 1, се датира в края на III хилядолетие пр. Хр.

Селищни макро-микроструктури. През ранната бронзова епоха на Балканите се развива гъста селищна структура. Типични за култура Юнаците са селищните могили. Свързани с тях или на разстояние от тях са някои открити селища – многослойни или тънкослойни (обр. 2).

Концепцията за централно място доминира в селищната макросистема на култура Юнаците, което се обяснява с природогеографските особености – преобладаване на плодородни долини в северозападните части на Тракия. По долното течение на р. Тополница доминира селищната могила Юнаците. В Горнострямската долина централно селище е било Дъбене-Саровка. В този район е документиран праисторическият модел, при който селищата са на разстояние 4-7/10 км. Той възниква тук още през ранния неолит, но подобна структура липсва през късния неолит и през медната епоха. Едва през ранната бронзова епоха отново се създават предпоставки за гъста и динамична селищна структура, доколкото праисторическият селищен живот е бил силно географско-климатически детерминиран. Подобна структура характеризира също и района на Пловдив, където около Небет тепе възникват няколко селища. Яса тепе и Филипово са с благоприятна за земеделие околност, но може да се предполага, че появата им е била обусловена и от социално-политически причини, а именно издигането на Небет тепе като център на главния вожд, обединяващ населението от култура Юнаците.

Селищният живот на Юнаците продължава през ранния бронз върху значителни напластявания от късната и финална медна епоха, превърнали населеното място в естествено укрепено[3]. Пловдив-Яса тепе и Баня – Плоската могила представят вариант на топографска приемственост, при който селище от ранната бронзова епоха е основано върху неолитни останки. И в двата случая обаче селищата не са от най-ранния етап на култура Юнаците.

В посочените по-горе примери раннобронзовите селища възникват върху дебели предишни праисторически напластявания и са във вертикална стратиграфска взаимовръзка с тях върху цялата или по-голяма площ на селищната могила (тип 1). Дъбене-Саровка представя друг тип (2), при който раннобронзовото селище само частично покрива предишни културни останки (в случая от Караново VI). Третият тип на селищни могили от ранния бронз включва Огняново и Маноле. И двете селища възникват върху девствен терен и в продължение на няколко столетия се напластяват останките от загиващите едно след друго села.

Пловдив–Небет тепе и Пловдив-Ресторант „Филипопол" се отнасят към четвърти тип – открити многослойни селища, които възникват върху стерилен терен – в случая хълм и склон на хълм. Засега има само един пример за пети тип селища (тънкослойни) – Дъбене-Поповка (обр. 2).

Важен елемент от селищната микроструктура е планирането на селището. Селищната могила Юнаците предлага обилна информация в това отношение. Селището от най-ранния (17-и) хоризонт възниква с характерна кръгова планировка, която има типологични паралели в Анатолия. Специфичен елемент е наличието на ров, който огражда част от северната половина на най-ранните селища[4]. Типични за ранен бронз II стават „дългите жилища" (14-9 хоризонт), докато през ранен бронз III селището върху могилата постепенно променя своята функция. Данните за жилищни постройки намаляват, което дава основание да се предполага, че могилата се превръща в център на социална активност и култ, докато селището се разраства в западна посока до могилата[5]. Според сегашните данни линеарна планировка характеризира Дъбене-Саровка с ориентирани в посока изток-запад редове от къщи. Последните са с ориентация север-юг или със слаби отклонения на изток или запад.

В някои случаи при строителството на жилищата от култура Юнаците са използвани ломени или по-големи речни камъни за фундиране на основите на стените, осигуряващи по-голяма устойчивост на стълбово-плетените конструкции. Макар и малобройни, данните за мазилки от разкопките показват, че стените са били измазвани от двете страни с глина. Могат да се разграничат четири водещи типа къщи – издължени правоъгълни без или със

преградна стена, както и абсидни без или със разделна вътрешна стена.

Интериорът на жилищата включва огнища от различни типове: правоъгълни с перваз и с подложка от камъни и керамични фрагменти, покрити с дебела замазка от глина, кръгли в план с тънка замазка от глина, оградени с камъни и др. Пространството извън къщите е заето от различни видове съоръжения, сред които доминират площадки, измазани с глина.

Архитектурните особености, местоположението и интериорът показват, че постройките са с различни функции, но преобладават жилищата за малки семейства. Големи съдове са документирани около огнище на жилище в северната част на къща от Дъбене-Саровка IIБ3, които маркират специализирано кухненско пространство. Съществуването на няколко зърнохранилища в малка постройка в същото селище показва, че тя е функционирала като склад.

Апсидните постройки се срещат вероятно още през ранен бронз I. Откриването им в Маноле и Огняново[6] (ранен бронз III) води до извода, че те характеризират целия период на развитие на култура Юнаците. Тези постройки не могат да се свързват с особена функция, но в същото време данните от Дъбене-Саровка IIБ2 дават основание да се заключи, че поне в някои случаи те представят архитектура на по-богати прослойки от населението. Апсидно жилище 1 там е правоъгълно, с дъговидно извита северна стена[7], няколко огнища и преустройства показват, че е съществувало дълго. Едно от огнищата е при апсидната стена, докато останалите са в южната част. Между инвентара на къщата се открояват каменни брадви, облодънна чаша, многобройни прешлени за вретено, инкрустирана фрагментирана керамика и др. Успоредно на апсидно жилище 1 се намира аналогична къща, която е частично проучена. И двете се локализират в предполагаема централна част на селището, като апсидната постройка 1 е възможно да е била дом на местния вожд.

Селищата от култура Юнаците в значителна степен отразяват особеностите на макрорегионалното развитие – формирането на центрове (централно село) и на система от взаимносвързани с него дълготрайни или пократкотрайни селища.

Металургия. Предполагаемото социално разслоение и вертикална йерархия в селищата от култура Юнаците в някои случаи е обусловено от развита бронзова металургия.

Най-ранната находка от бронзовата епоха в западна част на Горнотракийската низина е може би камата от Пловдивски окръг (Кулчето). Тя е изработена от мед с 0.3 % As[8] и има паралели с камите от финала на медната епоха и ранен бронз I в западнате райони на Циркумпонтийска област[9].

Вторият етап на култура Юнаците се характеризира с развита металургия в Горнострямската долина. Дъбене-Саровка е един от новооткритите центрове на производство на метални предмети. Върху под на къща от етап IIБ бе открит калъп за игла. В същото време голямо петно от метална шлака се проучи върху под от най-горния запазен хоризонт от края на ранен бронз IIБ. То е вероятно от ранен бронз III. Тези находки заедно с откритата плоска брадва с профилирани ръбове документират наличието на местен производствен център. Анализът на метала, от която е изработена брадвата, документира висок процент на олово (2,5%).

Организирането на целия процес за добиване и доставяне на суровина, както и производството на предмети за обмен може би обясняват просперитета на Дъбене-Саровка през ранен бронз II-III. В същото време, отсъствието на подобни данни за Юнаците 14-9 и за Пловдив-Небет тепе показва, че металообработването не трябва да се надценява като фактор за културното развитие през ранния бронз на Балканите, въпреки че е възможно металните производствени центрове към тези селища да не са открити. Трябва също да се има предвид, че металните предмети са били ценна вещ – претопяване на стари (повредени или демодирани) находки е вероятна причина за по-малобройните открити тежки метални предмети от северозападните части на Тракия през ранен бронз II-III.

През ранен бронз III селището върху селищната могила Огняново е било местен метален производствен център, доказателство за което е откритият стратифициран калъп там[10]. Няколко метални находки от РБ III са открити и в Маноле[11]. За този период от особено значение е втулчатата брадва от Юнаците (6)[12], която е стратифицирана и представлява една от най-ранните находки на брадви с профилирана втулка. Случайни находки от този вид брадви са открити в различни райони на северозападна Тракия [13]. Върху селищната могила Юнаците е открита и брадва-чук от нов тип, отнасяща се също към ранен бронз III[14].

Данните позволяват да се заключи, че ранен бронз II-III в ареала на култура Юнаците се характеризира с местно производство на

метални предмети.

Каменна, кремъчна и костна индустрия. В раннобронзовата каменна индустрия на култура Юнаците доминират различни типове брадви[15]. Масивна брадва-чук произхожда от абсидно жилище 1 в Дъбене-Саровка ПБ2. Особеност са каменните тежести за стан от същото селище, които представляват перфорирана трапецовидна плоча или са с пиримидална форма, аналогична на керамичните.

Ранната бронзова епоха на Балканите се характеризира с пълен упадък на кремъчната

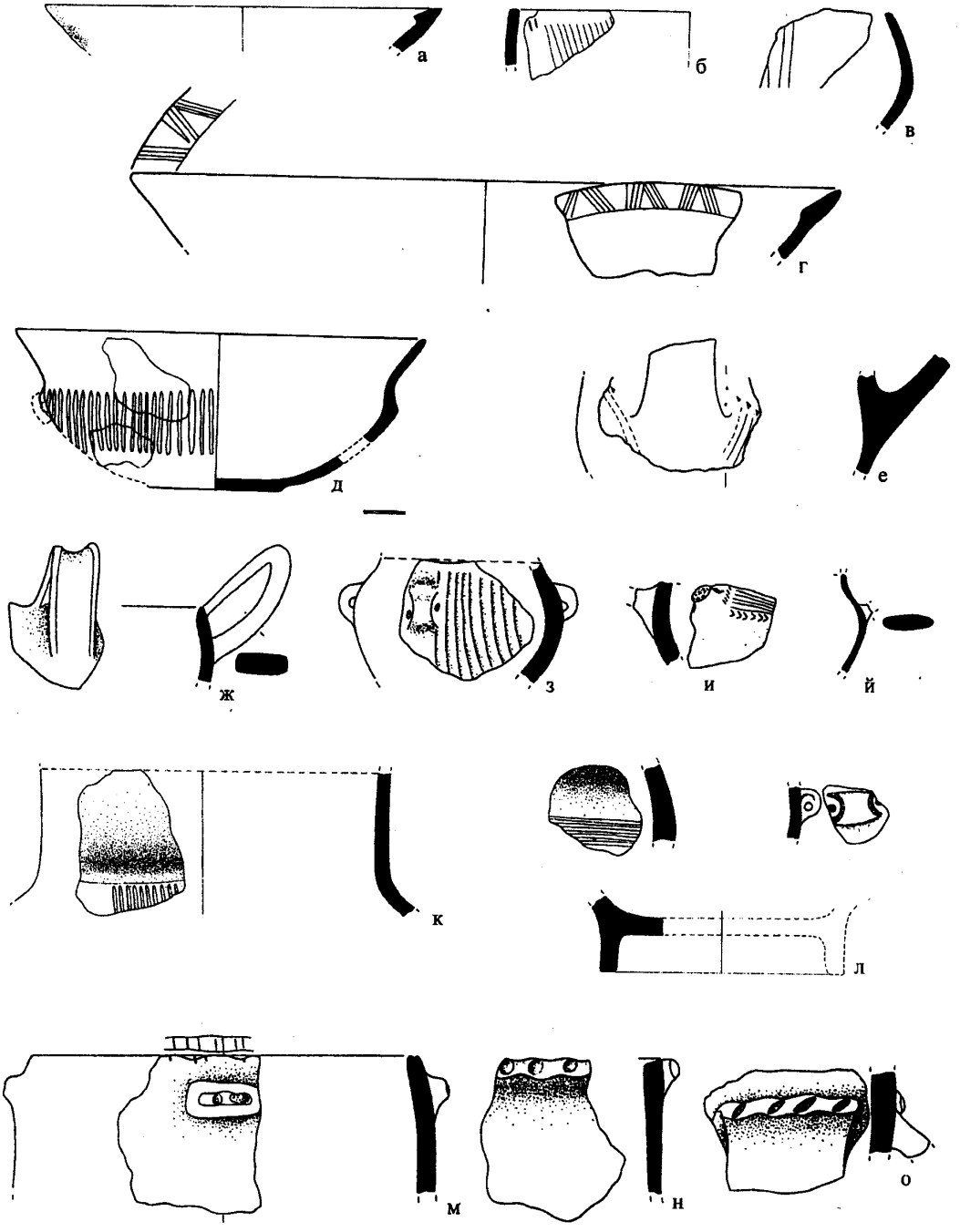

Обр. 3. Керамика от първия етап на култура Юнаците (Дъбене-Саровка II А). Ранен бронз I.
Fig. 3. Pottery from the first stage of the Yunatsite culture (Dubene-Sarovka IIA). Early Bronze I.

индустрия. Последното праисторическо селище на юг от Дунав с многобройни кремъчни артефакти е Хотница-Водопада. Единствено стрелите с конкавна основа стават популярни и се разпространяват в различни раннобронзови култури на Балканите. Върху под от жилище от Дъбене-Саровка IIБ2 бе открита кремъчна стрела от този тип.

Костната индустрия включва главно шила. Като изключение се срещат добре полирани двуостри костни игли (Дъбене-Саровка IIБ2).

Керамично производство. Производството на керамични съдове е била една от основните (вероятно сезонни) дейности на семействата в селищата на култура Юнаците. Керамичният стил на култура Юнаците се характеризира с наличието на редица локални особености, които обаче се отнасят главно до орнаментацията на съдовете. Тази тенденция е много ясно изразена през ранен бронз II, когато например в Карловската котловина доминира орнаментацията с фалшив шнур, докато тя не се разпространява широко в района на Юнаците.

Керамиката от ранен бронз I (обр. 3) се характеризира от зърнохранилища с релефни ленти, сиво-кафяви амфоровидни урни с много добре загладени стени, S-видно прифилирани урни с пластични псевдодръжки, както и купи с косо отрязани или профилирани устия. Ломът на обикновената керамика често е с едрозърнест пясък и дори с малки камъчета, стените на съдовете са покрити от слой фина глина. Характерна за този етап е канелираната и псевдоканелираната сиво-черна керамика. Доминират метопни мотиви, нанесени чрез тънки врязани линии или вертикални канелюри. Последните са с ширина 1,5-2 мм. Фактът, че някои от линиите са криви, показва отсъствието на специален по-сложен инструмент за нанасянето на успоредните линии. Характерни са също чашите с високи дръжки (обр. 3 ж-й). Особено през втората фаза на култура Юнаците I се среща инкрустираната керамика. Инкрустацията е с бяло вещество, запълващо плитки канали преди изпичането на съда. В края на ранен бронз I характерен става зигзаговидният инкрустиран мотив, нанесен върху вътрешната страна на устийния ръб на дълбоки паници. Появяват се сосиери, които заедно с канелираната керамика и купите с фуниевиден отвор свързват керамичния стил на култура Юнаците I с Баденския културен комплекс.

През ранен бронз II (обр. 4) типична за култура Юнаците е инкрустираната керамика, която има локални особености – например орнаментацията с фалшив шнур характеризира района на Пловдив и Горнострямския басейн[16].

Преобладаващата кафява и сиво-черна керамика от ранен бронз II от Дъбене-Саровка включва гърнета, амфори, вазовидни съдове, урни, кани, купи, чинии, чаши (включително облодънни), аскоси и др. Тя се открива главно фрагментирана върху подове на жилища, в ями, между жилища, в културни слоеве между две строителни нива, в периферни културни слоеве, както и в орницата. В повечето случаи преди изгарянето на жилищата от тях е бил изнасян инвентар. По тази причина броят на предметите, откривани върху подовете на къщи (включително керамика), е минимален.

От Пловдив–Небет тепе е известен аскос с шахматен геометричен орнамент, нанесен с техниката на фалшивия шнур[17]. Многобройни други мотиви са документирани на Дъбене-Саровка, между които се открояват зиг-заг (позитивен и негативен – обр. 4 в-д), висящи триъгълници, ромбовиден мотив и др. Те са нанесени върху устията на съдовете, под устията (от двете страни на стената), върху корпуса и дъното. Чашите със заоблени сплеснати дъна характеризират керамичното производство на Дъбене-Саровка IIБ (върху под от абсидно жилище 1) и Пловдив-Небет тепе, с паралели в култура Коцофен II-III[18]. Някои от чашите са богато орнаментирани. Една от тях е много близка до чашата от Долно Сахране[19] от басейна на Горна Тунджа (обр. 4г). Последната е аналогична на керамичния стил от Горна Стряма и вероятно е импорт от този регион, но е възможно да се открие и в междинната зона, свързваща Карловската и Казанлъшката котловина.

В Дъбене-Саровка развитието на керамичния стил и страграфските данни са основа за разграничаването на три фази: IIБ1-3. През първата фаза типична става инкрустираната врязана орнаментация. Фалшивият шнур доминира във фази IIБ2-3, макар и да се появява още в първата. Облодънните чаши са стратиграфски документирани в слой от Дъбене-Саровка IIБ1 (обр. 4 б) и продължават да се разпространяват през следващите фази. Във фаза IIБ3 те се срещат заедно с малки канички с висока дръжка и купи с пъпковидна украса (обр. 4 е-з).

В Долнотополнишкия басейн (Юнаците) инкрустираната керамика през ранен бронз II е с подобни или аналогични на тази от Дъбене-Саровка IIБ мотиви и орнаментална структура, но бялата паста е нанесена само върху основа от врязани линии или различни видове

щампи, включително популярната още от ранен бронз I точковидна щампа. Шнуровата техника на орнаментиране се среща там като изключение. Различието в керамиката между двата посочени региона включва също някои от композиционните системи. Според публикуваната инкрустирана керамика от Огняново, вторият етап на култура Юнаците е пред-

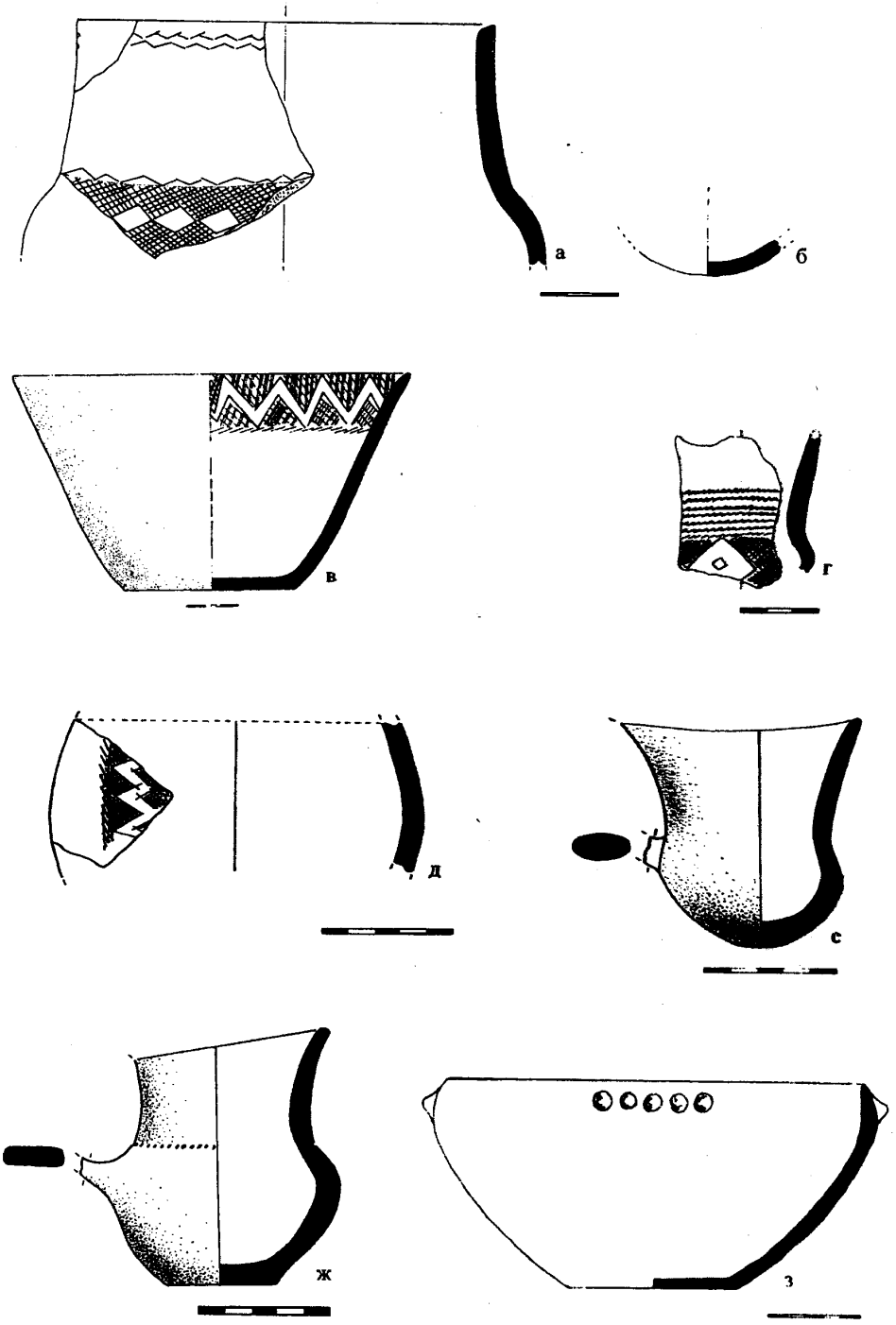

Обр. 4. Керамика от втория етап на култура Юнаците (Дъбене-Саровка II Б1-3). Ранен бронз IIА-Б.
Fig. 4. Pottery from the second stage of the Yunatsite culture (Dubene-Sarovka IIB1-3). Early Bronze II A-B.

ставен там от купа с орнамент от мрежовидно-врязани инкрустирани линии върху вътрешната стена на съда[20]. Отсъствието на стратиграфски данни допуска предположението, че фрагментът може да се отнася и към първа фаза на ранен бронз III. Фрагмент от инкрустирана купа с хоризонтална дръжка с дупки, открит на повърхността на селищната могила Баня-Плоската могила, показва, че там също е съществувало селище от ранен бронз II, което не е документирано при разкопките на П. Детев и Н. Маджев.

За разлика от култура Юнаците II, през ранен бронз III (обр. 5) инкрустираната керамика излиза от мода. Отделни мотиви продължават да се срещат например върху остродънни чаши или върху столчета (Черничево, Юнаците III, Огняново) – (обр. 5 д). Набоденият орнамент с паралели в Ситарги Vб характеризира керамичния стил от Огняново (обр. 5з-и). Засега най-многобройният публикуван керамичен материал от ранен бронз III е от селищна могила Маноле, но за съжаление от него са запазени само няколко съда в АМ – Пловдив, поради което той не може да бъде изследван. От характерните за култура Юнаците III елементи могат да се посочат чашите с заострени дъна, купите с дисковидни хоризонтални дръжки, купите с кухи столчета, конусовидните паници с тунелести и псевдотунелести дръжки, каните с пъпки върху дръжките, фунии и др. (обр. 5). Последните три елемента са общи с култура Езеро Б2[21], но се срещат в различен културен контекст.

Земеделие и скотовъдство. Земеделието и скотовъдството са били водещите стопански отрасли във всички микрорегиони на култура Юнаците[22]. В пробите от ранен бронз I на Юнаците преобладава ечемикът. В сравнение с пшеницата той е по-студоустойчив. Независимо че пробите не гарантират пропорционално представяне на произвежданите продукти, може да се допусне, че в края на IV хил. пр. Хр. климатът в южната част на Балканите е бил все още хладен. Но във всички проби от III хил. пр. Хр. преобладава двузърнестата пшеница, която е била основен хранителен продукт. След зърнените храни на второ място са бобовите (леща, уров и др.). Засега липсват остеологични данни. Според данните от Ситагри и Езеро, които са със сходен стопанско-културен контекст с този от Горномаришкия басейн, през ранния бронз е преобладавало отглеждането на едър рогат добитък, следван от овце/кози и свине. Ловът е имал второстепенно място[23].

Накити и други символични предмети. Първият накит, публикуван от култура Юнаците, е златна обица от Юнаците, документирана при разкопките на В. Миков[24]. Новооткритите обици от женски гроб от Юнаците 16-17 са най-ранните сребърни накити на Балканите[25]. Няма обаче аргументи да се твърди, че те са местно производство. Може би са импорт от юг, тъй като в егейския културен кръг сребърните накити започват да доминират през ранната бронзова епоха[26].

Втората група накити са тези от пробити животински зъби. Два такива са документирани в Дъбене-Саровка, единият от който бе открит близо до огнище от фаза IIБ2[27].

Към групата на символичните предмети би трябвало да се отнесат някои масивни предмети – например т. нар. модели на котви, както и масивен предмет с овална издължена форма и дупки, открит в Дъбене-Саровка IIБ1-2. От селищната могила Юнаците (17) произхожда предмет с форма на котва и с антропоморфен ствол[28], който потвърждава тезата, че тези предмети са свързани със символиката на женско божество и култ към плодородието[29]. Възможно е всички те да са били масивни накити, а някои в дадени моменти да са висяли близо край домашното огнище, тъй като в Михалич т. нар. модели на котва са открити в подобен контекст. Според стратиграфските данни от Юнаците (от 17 до 4 строителен хоризонт)[30], разпространението на тези предмети обхваща и трите етапа на ранен бронз. Те свързват културно северозападните части на Тракия с континентална Гърция[31].

Погребални ритуали. От първия етап на култура Юнаците (ранен бронз I) на епонимния обект са открити два единични гроба на възрастни с трупополагане в свито положение настрани, както и няколко урновидни погребения на бебета. Традицията на последните продължава и през ранен бронз II. Към края на ранен бронз II или началото на ранен бронз III се отнася символичен гроб от Дъбене-Саровка, който се състои от четири съда (урна и амфора, които покриват съответно кана и купа), поставени в яма, разрушаваща огнище на абсидно жилище 2 (фаза IIБ2)[32].

В Огняново е открит урновиден съд, в който са намерени пепел и бебешки кости[33]. Съдът е отнесен към античността поради открития с него фрагмент на съд, работен на колело. Формата на урната е типична за ранната бронзова епоха (конусовидна и слабо профилирана) и може да се датира още в ранен бронз I. Преобладаващият селищен керамичен материал от ранен бронз III определя горната хронологическа граница на находката.

Социални структури. Данните за социалните структури са многоаспектни. Всички погоре посочени културни компоненти са и извор за социалното развитие в западните части на Горнотракийската низина през ранната бронзова епоха. Моделът, към който те насочват, е социална еволюция от общества с послабо изразени елементи на вертикална и социална стратификация към начало и развитие на общества с йерархична социална структура от

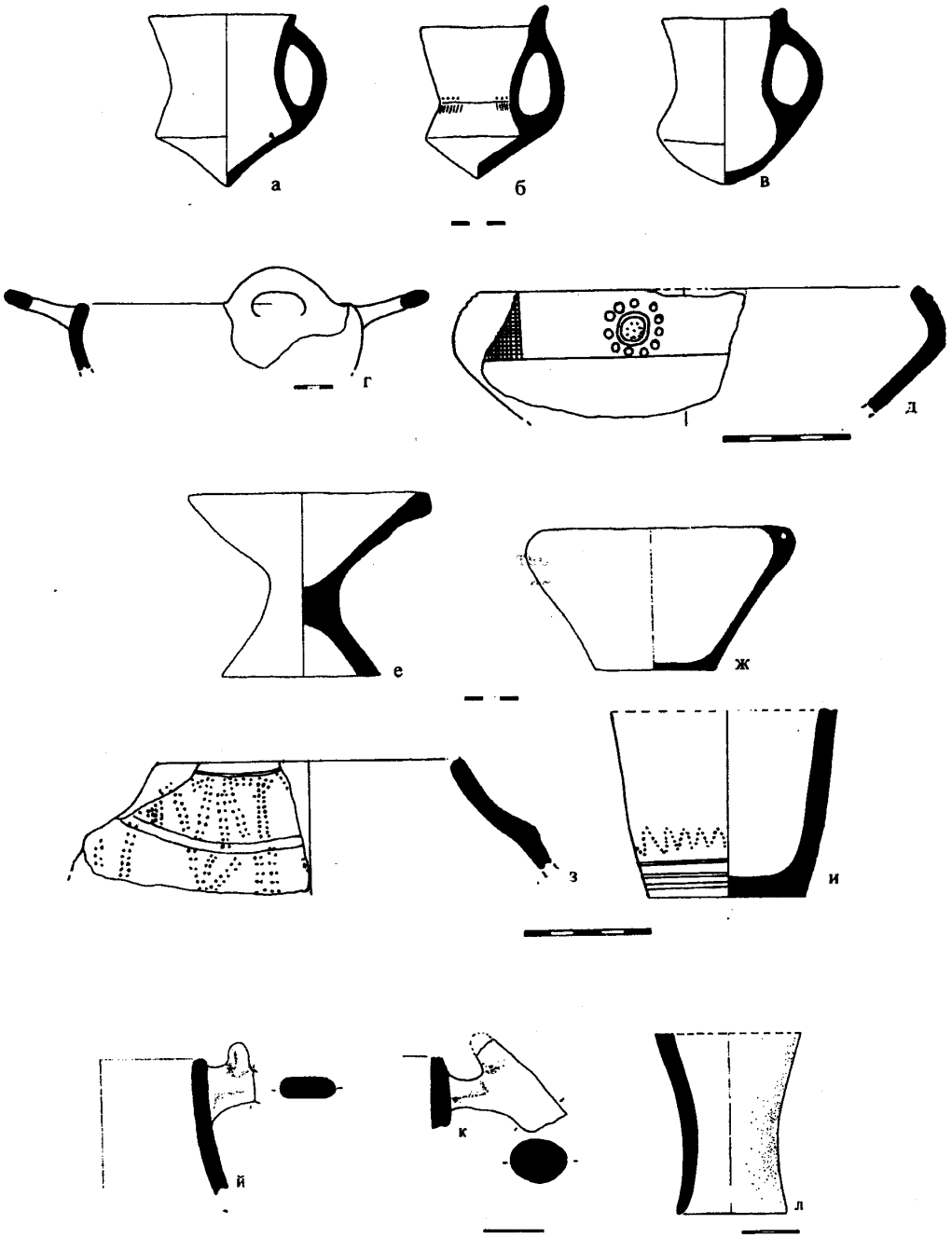

Обр. 5. Керамика от третия етап на културa Юнаците. Юнаците (а-б и е-ж по Р. Катинчаров и В. Мацанова), Дъбене-Саровка IIВ (г, й-к) и Огняново (д, з-и). Ранен бронз III.
Fig. 5. Pottery from the third stage of the Yunatsite culture. Yunatsite (a-b and f-g after R. Katincharov and V. Matsanova), Dubene-Sarovka IIC (d, j-k) and Ognyanovo (e, h-i). Early Bronze III.

вида на чифдом през ранен бронз II-III. Според данните от селищните системи и от микроселищните структури, съпоставени с представителната керамика, данните за металообработване и погребалните ритуали, може да се предложи следният реконструкционен модел. В късното IV хил. пр. Хр. скотовъди от Родопите (наследниците на културата Ягодина) под влияние на затоплящия се климат се насочват към нова социална стратегия – преминаване от подвижен планински към уседнал долинен земеделско-скотовъден начин на живот. Постепенно са заселени Драмската долина (Ситагри и Дикили Таш) и северозападните части на Тракия (районите на Пловдив, Дъбене, Огняново и Юнаците). Населението е било добре запознато със съвременната му селищна архитектура, изграждайки своите селища подобно на тези, видяни надалеч – при търговските или други видове контакти с Анатолия и Централна Европа. В същото време реминисценции от финала на медната епоха могат да се видят, като утвърждаването на абсидните постройки, познати от Телиш 4[34].

През ранен бронз II социалното развитие достига до етап, в който възниква необходимостта от политическа организация, която е съпоставима с етнографски документираните варианти на чифдом[35]. Може да се предположи, че основен политически център става Пловдив-Небет тепе, докато известните засега селища като Юнаците, Огняново и Дъбене-Саровка са били локални центрове с местни представители на общия вожд. Стратегическата позиция на Пловдив-Небет тепе е от определящо значение за конструкцията на този модел. Въз основа на наличните извори, промяната в керамичния стил през ранен бронз III отразява също социални промени, които рефлектират върху селищните структури (основаването на Маноле и Черничево и може би западането на Дъбене-Саровка като централно място в Горна Стряма). В същото време се наблюдава концентрация на селища около Пловдив-Небет тепе, т. е. около главния политически център. Във връзка с този социален модел е новооткритият култов център при Черна гора, Чирпанско (разкопки на К. Лещаков и П. Калчев), който възниква на границата на културите Юнаците и Езеро.

Културни контакти. Култура Юнаците се характеризира с динамични и многостранни културни контакти с близките и далечни области. Водещи са били взаимодействията ѝ със съседните територии. Според новите данни от Карановo VIIA, през ранен бронз I, р. Марица и р. Тунджа са свързвали източните и северозападните части на Тракия, отразено в развитието на сходен керамичен стил. Керамиката от Карановo VIIA може да се разглежда и като резултат от диахронна генетична взаимовръзка, свързана с непроучена фаза от първите етапи на култура Езеро и култура Юнаците. Още в края на ранен бронз I обаче инкрустираните керамични стилове на двете култури значително се различават. В ареала на култура Езеро доминират контактите със североизток, включващи и местни взаимодействия с мигриращи на юг групи от ямната култура, докато дори през ранен бронз II тези групи не проникват в ареала на култура Юнаците.

Още през ранен бронз I населението от западните части на Горнотракийската низина установява трайни контакти със Средно- и Горнострумския басейн, както и с Егея. Откритата чаша тип Ситагри IV в Дъбене-Саровка[36] за първи път документира южни контакти с Драмската долина на населението от Горна Тракия през ранен бронз I (обр. 3е). Те продължават и през следващите етапи. Доказателство са сходните мотиви в инкрустираната керамика и сходната архитектура през ранен бронз II, както и остродънната чаша от Ситагри Vб, която представлява северно влияние в Драмската долина през ранен бронз III.

В някои случаи се наблюдава влияние от култура Юнаците на запад върху техниката на орнаментиране – например амфоровиден съд от Радомир-Вахово е с вучедолски мотив, но орнаментиран с фалшив шнур, заимстван от Горнострямския керамичен стил[37]. Сходството особено между Хотово и Юнаците II показва, че през ранната бронзова епоха е била активна връзката и между Горномаришкия басейн и Среднострумския басейн. Съществуват дори идентични мотиви и техники на орнаментиране в керамиката от Горнострумската и Горнострямската долина – например между Дъбене-Саровка IIБ2 и Перник-Крепостта през ранен бронз II. Общите мотиви между Юнаците II и Перник-Крепостта потвърждават контакти на населението от култура Юнаците на запад по р. Тополница.

Засега не е ясно доколко са съществували контакти през Стара планина, свързващи населението на Горномаришкия и Дунавския басейн през ранната бронзова епоха. В Дъбене-Саровка през ранен бронз II популярни стават чашите със сплеснато обло дъно, които са съпоставими с коцофенските облодънни чаши[38]. В същото време в Искърския басейн керамичният стил на култура Коцофен включва реди-

ца общи елементи с културите на юг от Стара планина. Но независимо от възможността за преки контакти между Тракия и междуречието Осъм – Искър, първостепенни за населението от западните части на Долнодунавската долина са били контактите по р. Искър. Възможно е обаче през ранен бронз III да е бил утвърден път на скотовъди търговци през Стара планина, свързващ Карловската котловина с басейна на р. Осъм, тъй като популярни на север стават остродънните чаши. Според досегашните данни, разпространението на тази иновация в различните централнобалкански керамични стилове има за изходна точка западните части на Горнотракийската низина. Фактът, че подобни чаши липсват в Средно- и Горнострумския басейн, въпреки находката от Велика Хумска чука в басейна на р. Нишава, е аргумент в полза на директни контакти на култура Юнаците с населението на север от Стара планина и на юг от Централните Родопи. Важно е да се отбележи, че тези чаши не се разпространяват в култура Езеро. От своя страна малките канички с две дръжки, които характеризират Бубани III, изглежда остават непопулярни в Тракия[39].

Представената обща характеристика на култура Юнаците[40] документира типичен за южните Балкани културен модел на земеделско-скотовъдно население, което е в тесни контакти със съседните култури.

[1] **L. Nikolova.** Early Bronze Age settlement near the village of Dabene in Thrace. - Thracia 11, 89-106; **L. Nikolova.** The Balkans in Later Prehistory. BAR International Series 791. Oxford. 1999; **L. Nikolova, J. Görsdorf.** Stratigraphic Sequence and ^{14}C dates from the Dubene - Sarovka Tell in the Context of the Early Bronze Balkans. - Eurasia Antiqua, 4, 1998, 11-18; ср. M. Garaљanin. Zur chronologischen und kulturellen Stellung von Junacite in der Bronzezeit. - Starinar, 47, 1996, 99-104.

[2] Вж. бел. 1.

[3] **L. Nikolova.** The Balkans..., 266-269; **V. Mazanova.** Die Struktur der Siedlungen im Siedlugshügel Junazite während der Frübronzezeit. - RPRP 1, 2-4, 1996, 187-200; D. Bailey. The Interpretation of Settlement: An Exercise from Bronze Age Thrace. RPRP 1, 2-4, 1996, 201-213; **Р. Катинчаров, Н. Я. Мерперт, В. С. Титов, В. Мацанова, Л. И. Авилова.** Селищната могила при с. Юнаците, 1. София, 24-32, обр. 1-8.

[4] **V. Mazanova.** Op. cit., fig. 4 b.

[5] **V. Mazanova.** Op. cit.; **D. Bailey.** Op. cit.; **L. Nikolova.** The Balkans..., p. 268.

[6] **П. Детев, В. Мацанова.** Праисторическото селище при с. Огняново. – ИМЮБ, 3,1977, фиг. 1, 14; **P. Detev.** La tell Razkopanica. – ИАИ 36, 1981, fig. 2.

[7] **L. Nikolova.** The Balkans..., fig. 13.2.

[8] **Е. Черных.** Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. София, 1978, табл. 29:10.

[9] **I. Vajsov.** Die frühesten Metalldolche Südost- und Mitteleuropas. – PZ, 68, 1993, 103-145; **L. Nikolova.** The Balkans..., 301-305.

[10] **Р. Детев, В. Мацанова.** Цит. съч., фиг. 28.

[11] **P. Детев.** Op. cit., fig. 9.

[12] **Р. Катинчаров, В. Мацанова.** Разкопки на селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишко. – В: В. Николов (ред.). Праисторически находки и изследвания. Сборник в памет на проф. Георги И. Георгиев. С., 1993, обр. 7.

[13] **Е. Черных.** Цит. съч., фиг. 81.

[14] **Р. Катинчаров, В. Мацанова.** Цит. съч., обр. 8.

[15] За Юнаците вж. С. Терзийска. Типология на каменните бардви от бронзовата епоха от селищната могила при с. Юнаците. – Марица-Изток. 2, 1994, 105-110.

[16] **L. Nikolova.** Early Bronze Age settlement...; The Sarovka tell near the village of Dubene, Karlovo District. RPRP 1, 1, 1995, 15-31; Settlements and ceramics: the Experience from Early Bronze Age Bulgaria. – RPRP, 1, 2-4, 1996, 145-186; On the incrusted ceramics from the Early Bronze Age settlement Dubene. – In: **N. Tasić N.** (ed.). The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C. Belgrade – Vršač, 1996, 81-95; **L. Nikolova, J. Görsdorf.** Op. cit.

[17] **А. Пейков.** Стратиграфия в крепостта на древнотракийския град Евмолпия. – ИМЮБ, 21, 1995, фиг. 6; **L. Nikolova.** Settlements and ceramics..., fig. 22.

[18] **L. Nikolova.** The Sarovka tell..., fig. 4 и информация на А. Пейков.

[19] **L. Nikolova.** The Balkans... , fig. 9.2.3: 8 (Дъбене); fig. 9.6: 12 (Долно Сахране).

[20] **П. Детев, В. Мацанова.** Цит. съч., фиг. 8: 12, 13.

[21] Вж. новите данни от Гълъбово в **K. Leshtakov.** Trade Centers from Early Bronze Age III and Middle Bronze Age in Upper Thrace. – RPRP, 1, 2-4, 1996, 239-287. Към началото на ранен бронз III се отнася селището Пловдив-Ресторанта. Вж. **Б. Колева.** Нови данни за най-ранната история на Пловдив. – ИМЮБ 17, 1991, 59-71. Интересно е да се отбележи, че при досегашните проучвания там не са открити остродънни чаши, докато според П. Детев в Маноле-Разкопаница те са представени още в най-ранната фаза.

[22] **L. Nikolova.** The Balkans..., 273-279.

[23] **L. Nikolova.** Op. cit...., 279-284 с пос. лит.

[24] В. Миков. Селищна могила при Юнаците (Пазарджишко). – ГПНБМ 1937-1939, 1940, обр. 14.

[25] Непубликувани.

[26] **H. Parzinger.** Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Fruhbronzezeit zwischen Karpaten und Mittleren Taurus. Mainz an Rhein, 1993, p. 349, 352.

[27] **L. Nikolova.** Sarovka tell..., fig. 5.

[28] Непубликуван.

[29] **Л. Николова.** Проблеми на културните взаимоотношения между Югоизточна и Централна Европа през ранната бронзова епоха. Кандидатска дисертация. С., 1991.

[30] **Р. Катинчаров, В. Мацанова.** Цит. съч., обр. 18.

[31] **Л.Николова.** Цит. съч.

[32] **Р. Катинчаров, В. Мацанова.** Цит. съч.; L. Nikolova. Keramikfunde und Interpretation von Grube 1 der frühbronzezeitlichen Siedlung Drbene-Sarovka, Nordwest-Thrakien. – In: B. Schmid-Sikimić, Ph. Della Casa (Hg.). Trans Europam. Festschrift für Margarita Primas. Bonn, 1995, 33-38. **L. Nikolova.** Sarovka tell..., plate 5.

[33] **П. Детев, В. Мацанова.** Цит. съч.

[34] **V. Gergov.** A dwelling of Telish IV. RPRP, 1, 2-4, 1996, fig.1.

[35] **T. Earle.** How chiefs come to power: The political economy in Prehistory. Stanford, 1997.

[36] **L. Nikolova.** Early Bronze Age settlement..., annex 11:1.

[37] **J. Maran.** Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr. Universitätforschungen zur prähistorischen Archäologie, 53. Bonn. 1998, Taf. 7: 7; **L. Nikolova.** The Balkans..., fig. 9.6: 14.

[38] **L. Nikolova.** Op. cit., fig. 9.6: 13 (Градец); fig. 9.2.2: 42 (Дъбене IIБ3).

[39] **L. Nikolova.** Op. cit., fig. 10.2: 5-7 по **M. Stoljć.** Praistrijsko nasel'e Vecina Mala u Majuru kod Svetozareva. – Starinar, 37, 1986, figs. 12, 13, 26.

[40] Изказвам своята най-сърдечна благодарност на Александър Бонев за оказаната ми методическа помощ по време на разкопките на селищната могила Дъбене-Саровка и за възможността да публикувам самостоятелно резултатите от тях. Дълбоко съм признателна на Величка Мацанова, благодарение на която изследвах инкрустирана керамика от селищната могила Юнаците. Благодаря също на Атанас Пейков и Бистра Колева за показания ми материал и предоставена непубликувана информация за разкопките им съответно на селищата Пловдив-Небет тепе и Пловдив-Ресторанта. На Даниел Хитков благодаря за съдействието при подготовката на илюстративния материал. Изключително съм благодарна и на Васил Николов за редакцията на настоящата работа.

The Early Bronze Age the Yunatsite

Lolita Nikolova

(Résumé)

The recent data on the Early Bronze Age in the western parts of the Upper Thrace arouses a possibility three stages of the development of the Yunatsite culture to have been distinguished. The absolute chronological borderlines of the Early Bronze I-III in the Balkans are between ok. 3600 BC / 3400 BC and 2000 BC. But as in the Northwestern Thrace are missing data on the beginning of the Bronze Age, the lower chronological border of the Yunatsite culture is c. 3300 BC.

The archaeological background of the periodization of the Yunatsite culture is the stratigraphic data on the evolution of the ceramic style from Yunatsite, Dubene-Sarovka, Plovdiv-Nebettepe and Manole-Razkopanitsa. It is from a stage of the channeled pottery (c. 3300 BC -3000 BC) towards a stage of the encrusted pottery (3000 BC - 2500 BC / 2450 BC) followed by a stage of a monochromic pottery (2500 BC / 2450 BC - 2000 BC). Each of those stages consists of different phases. The absolute chronology is based on the numerous absolute dates.

The dynamic of the evolvement of the ceramic style corresponded to the evolution traced in the development of the settlement micro and macro systems. In the Early Bronze I-II the settlements in the Northwestern Thrace are grounded over thick culture layers from previous epochs covered completely or partially, or over the continent appeared as tells or multilevel settlements. At Yunatsite a circle planning is documented, while at Dubene-Sarovka there is a model of possible linear planning of the settlements. Characteristic elements are the apses-houses. Typical of the houses are the hearths (oval or rectangular).

The basic subsistence economy in the area of the Yunatsite culture, the agriculture, stockbreeding and the metal working, as well as the cultural contacts are designated by common appearance and local peculiarities. Dubene-Sarovka is a newly discovered center for production of bronze implements. In the Early Bronze stone industry the different types of axes dominated. The bone industry mainly included awls, while the flint one decreased. According to the palaeobotanical data, in the latest Fourth Millennium BC the barley was especially characteristic of, which fact may indicate the climate was still cooler in the Southern Balkans.

The basic (probably seasonal) activity was the ceramic production, which is characterized by peculiarities on the different regions of the Yunatsite culture. Different techniques of the encrustation characterizes the ceramic style of the Yunatsite culture during the Early Bronze II. Generally, typical of the whole culture elements developed parallel, with regional peculiarities.

Numerous data document active contacts of the Yunatsite culture with the neighbor ones and especially with the Ezero culture, Sitagroi IV-V - Dikili Tash III and Pernik groups.

Обеците в старобългарската култура на север от Дунав

Валери Григоров

Обеците са най-разпространеният накит в старобългарските некрополи на север от р. Дунав. Те отразяват определени културни и производствени процеси в развитието на отвъддунавските територии на Първото българско царство.

Настоящата работа разглежда голяма група обеци на базата на вече публикуван материал. Затова заключенията зависят и от качеството на публикациите, което е различно и не винаги достатъчно добро[1]. Основна цел на изследването е цялостното систематизиране и типологизиране на материала, за да се проследят определени закономерности в развитието на старобългарската култура на север от Дунав, както и да се уточни генезисът и хронологията на типовете обеци.

Поради голямото разнообразие на форми, украси, технологии на изработване, обеците трудно се поддават на единна типология. В настоящото изследване е направен опит за тяхното групиране в осем основни типа въз основа на принципа за единство между формата, украсата и техниката на изработка.

В досегашните проучвания темата за обеците в старобългарската култура не е разработвана равностойно. Находките южно от Дунав са коментирани по-пълно в изследвания на Ж. Въжарова, Ат. Милчев, Т. Михайлова, О. Миланова, М. Даскалов, Ст. Станилов и др. Предложени са класификации на средновековните обеци от България, както и подетайлни типологии на отделни групи обеци. Засега обаче почти липсват обобщаващи изследвания за обеци на север от р. Дунав. Разработването на тази тема би позволило попълно да се съпоставят културно-политическите процеси по Долен Дунав.

Необходимостта от детайлно изследване на старобългарската култура на север от Дунав е наложителна и поради съществуващата през последните няколко десетилетия полемика между българските и румънските археолози. Румънските археолози определят паметниците от VIII–X в. на територията на Румъния като принадлежащи „в своята цялост" на автохтонното (проторумънско) население[2]. Като прабългарски или славянски са посочени само отделни „незначителни" елементи[3]. По принцип се оспорва старобългарският характер на археологическите паметници на север от Дунав, като съвсем неоснователно се настоява за превес на местното романизирано население, което през този период не е регистрирано нито по писмени извори, нито по археологически път. В този дух е въведена и различна терминология за обозначаване на паметниците, принадлежащи към културата на Първото българско царство, наречена „балкано-дунавска" или „карпато-дунавска" култура[4]. Като регионален вариант е обособена културата Дриду, която е обявена за проторумънска[5]. Различната терминология, както и различната етно-културна интерпретация на тези паметници, са опит за обезличаване и подмяна на етническите характеристики на културата.

Цялостното представяне на типовете обеци от отвъддунавските територии на Първото българско царство позволява съпоставянето им с типовете обеци, разпространени южно от реката, а също така и с тези, разпространени по Среден Дунав и в зоната на салтово-маяцката култура. Едно такова сравнение ще направи по-пълна картината на културно-историческите процеси в Югоизточна Европа.

Тип I. Обеци с проста халка без висулка (табл. 1)

Обеците с проста халка без висулка са сред най-разпространените на север от Дунав. Могат да се разделят на 7 варианта. По типологията на Ж. Въжарова обеците с проста халка без висулка отговарят на тип I, вид I, III и IV[6], а по типологията на Т. Михайлова – на тип I, подтип 1, вариант а, б, в, и тип I, подтип 2 и 3[7].

Вариант А – представя обеци проста отворена халка с елипсовидна или кръгла форма (I A 1, 2). Такива са открити в некрополите Izvorul[8], Sultana[9] и Obirşia Noŭa[10]. Обикновените халки имат много широки хронологически граници. Поради простата си форма те са универсален накит, носен през цялото средновековие. Произходът им може да се търси най-общо в културата на номадските народи[11].

Вариант В – представя обеци проста халка със завит край с формата на петлик (I B 1-3).

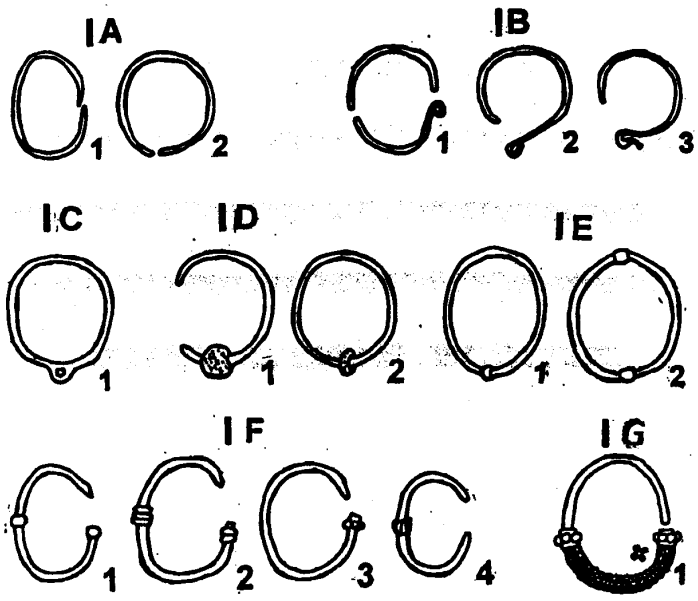

Табл. 1
Обеци от тип I.
Dodesti-I B 2; Izvorul-I A 1-2; I E 1-2; I F 1-4; Obirşia Noŭa-I B 1 3; I F 4; Raducaneni-I G 1; Sultana-I A 1-2; I B 3; I C 1; I D 1-2.
Tabl. 1.
Boucles d'oreilles de type I.
Dodeşti – I B 2; Izvoul – I A 1-2; I E 1-2; I F 1-4; Obirşia Noŭa – I B 1-3; I F 4; Raducaneni – I G 1; Sultana – I A 1-2; I B 3; I C 1; I D 1-2.

Такива са открити в некрополите Obirşia Noŭa[12], Sultana[13] и Dodeşti[14]. Типологично обеците със завит край се развива от простата отворена халка. На Долен Дунав се датира предимно в VIII–IX в.[15]. Среща се както на юг от Дунава в езически и християнски некрополи[16], така и на север. Най-голямо разпространение обеците със завит край намират в аварските некрополи от края на VII–IX в.[17]. Според U. Fiedler генезисът на тези обеци трябва да се търси в аварската култура[18], откъдето би могло да проникнат в старобългарската.

Вариант C – представя обеца проста затворена халка с пробито отворче за прикачане на висулка (I C 1). Открита е в езическия некропол Sultana[19]. Засега не намира сигурни аналогии. Датира се в VIII – IX в.

Вариант D – представя обеци проста отворена или затворена халка с нанизано стъклено мънисто (I D 1-2). Открити са в езическия некропол Sultana[20]. Датират се във втората половина на VIII – IX в.

Вариант E – представя обеци проста затворена халка с един или с два, симетрично поставени маншета от тел (I E 1-2). Открити са в езическия некропол Izvorul[21]. Датират се в VIII – първата половина на IX в.

Вариант F – представя обеци проста отворена халка с един или с два симетрично поставени маншета от обла тел или припоени гранули (I F 1-4). Открити са в некрополите Izvorul[22] и Obirşia Noŭa[23]. Датират се в VIII–IX в., като най-широко разпространение получават в края на VIII – първата половина на IX в. Генезисът им вероятно също трябва да се търси в Аварския хаганат, откъдето са известни по-ранни находки[24].

На юг от Дунав подобни обеци са намерени в некрополите Бабово, Долни Луковит–1[25], Гарван[26] и др.

Вариант G – представя обеца проста халка с гранулация на долната дъга на кръжилото, с два симетрично поставени по средата маншета от плоска ламаринка и припоени гранули (I G 1). Такава обеца е открита в Raducaneni[27], датирана в края на IX – началото на X в. Точен аналог е известен от некропола до Голямата базилика в Плиска, датиран във втората половина на IX – първата половина на X в.[28] .

Обеците с проста халка без висулка намират сравнително широко разпространение по Долен Дунав главно през периода VIII–IX в. (табл. 8). Генезисът на някои варианти може да се изведе от по-ранни аварски образци. Прави впечатление, че обеците с един или два симетрично поставени маншета (варианти E и F) се откриват предимно в Южна Влахия, в некрополите Izvorul и Obirşia Noŭa, докато в некропола Sultana напълно отсъстват. Обецата с гранулация на долната дъга на кръжилото (вариант G) се отличава съществено от другите. Начинът ѝ на изработка отразява навлизането на нови технологии в старобългарското ювелирно производство в края на IX в., чийто произход най-вероятно е византийски.

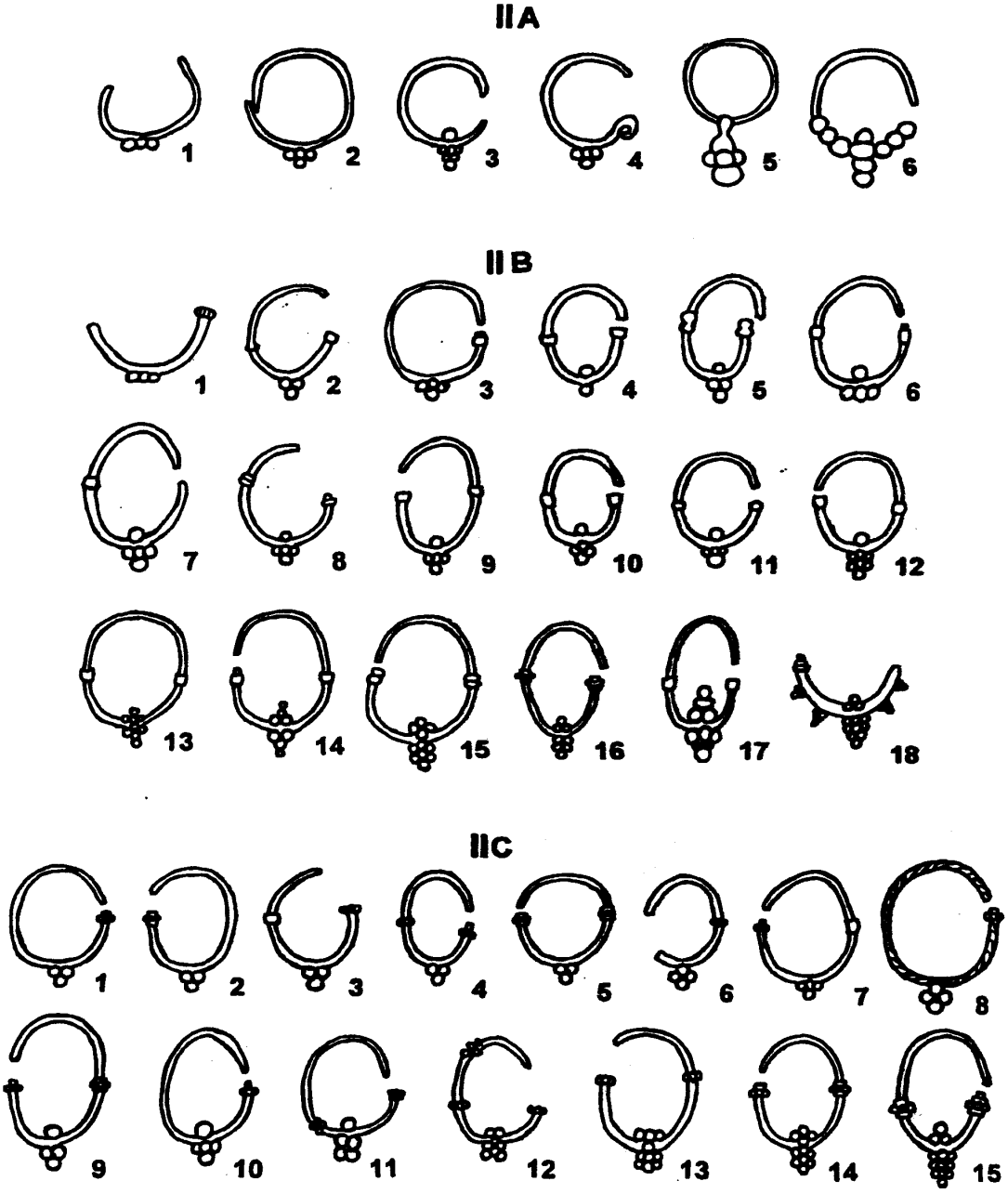

Табл. 2
Обеци от тип II, вариант A, B и C.
Blandiana-II A 6; Chirnogi-II A 4; II B 13; II C 4; Ciumbrud-II A 5; Izvorul-II B 1, 3-4, 7-12, 15-17; II C 1-5, 7-10, 13-14; Obirşia Noüa-II A 3-4; II B 2, 4-6, 10, 15, 17; II C 3-4, 6, 11, 15; Stoicani-II A 4; Sultana-II A 1-2; II B 13; II C 12; Vadeni-Murgeni-II B 18.

Tabl. 2.
Boucles d'oreilles de type II, variantes A, B et C.
Blandiana II A 6; Chirnogi-II A 4; II B 13; II C 4; Ciumbrud–II A 5; Izvorul–II B 1, 3-4, 7-12, 15-17; II C 1-5, 7-10, 13-14; Obirşia Noüa-II A 3-4; II B 2, 4-6, 10, 15, 17; II C 3-4, 6, 11, 15; Stoicani–II A 4; Sultana–II A 1-2; II B 13; II C 12; Vadeni-Murgeni–II B 18.

Тип II. Обеци с гроздовидна висулка (табл. 2 и 3)

С термина „гроздовидни" обеци се означават онези, които имат висулка, наподобяваща грозд от припоени гранули или кухи топчета. Закрепвани са вертикално по най-различен начин – чрез припояване или отливане на висулката заедно с халката[29]. При по-сложните модели допълнително е използвана техниката на филигран и пресоване. Гроздовидните обеци намират широко разпространение през VIII–X в. в Отвъддунавска България. По форма, орнамент и технология те могат да се разделят на 7 варианта :

Вариант А – представя обеци с проста отворена или затворена халка, с припоени в долния край 3–7 гранули в гроздовидна форма (II A 1-6). При някои долната част на халката завършва с извит край под формата на петлик (II A 4). Обеците от вариант А са разпространени в некрополите Sultana[30], Chirnogi, Obirşia Noŭa[31] и Stoicani[32].

Досега простите гроздовидни обеци с припоени гранули са били обект на изследване от различни автори. Те принадлежат към група B.I.1.b. по типологията на V. Hrubý и B. Dostál[33]; към тип VII по типологията на Z. Čilinská или към тип IV по типологията на обеците от славяно-аварския некропол Nové Zámky също по Z. Čilinská[34]; и към тип I, вид VI по типологията на Ж. Вължарова[35].

Гроздовидни обеци с припоени в долния край три или четири гранули са известни от редица аварски некрополи, датирани в VII–IX в.[36] Подобни златни и бронзови обеци, датирани във втората половина на VIII–IX в., са открити и на територията на България в некрополите Кюлевча, Мишевско, Разделна, Хитово[37]. Срещат се по-често на юг и по-рядко на север от Дунав.

Златни обеци с четири гранули са известни от некропола Верхный Чир-Юрт в Дагестан, датирани са в VII–VIII в.[38]. Такива са открити и в Крим, в некрополите Узень-Баш и Скалистенский[39], а също и в Пастирското градище[40].

Според Z. Čilinská този вариант гроздовидни обеци имат византийски произход, но от втората половина на VII в. вече могат да се разглеждат като продукт на местното занаятчийско производство[41] по Среден и Долен Дунав и по Северното Причерноморие.

Въпросът за попадането на простите гроздовидни обеци с припоени гранули в старобългарската култура на Долен Дунав засега не може да получи категоричен отговор. Не е изключено прабългарите да са пренесли този модел обеци от прародината си, за което подсказват находките от Дагестан, Крим и Пастирското градище. Възможно е и да става дума за пряко византийско или аварско влияние.

Особени деривати се явяват обеците от Ciumbrud[42] и Blandiana[43] (II A 5-6). Формата им не е типична и засега те не намират сигурни аналогии.

Вариант В – представя обеци с проста отворена или затворена халка с един или с два симетрично поставени маншета от тел. В долния край на халката са припоени различен брой гранули с гроздовидна форма (II B 1-18). Такива обеци са намерени в некрополите Izvorul[44], Sultana[45], Chirnogi[46] и Obirşia Noŭa[47]. Те се датират предимно във втората половина на VIII–IX в. и най-вероятно представляват дериват на простите гроздовидни обеци без маншет[48].

На юг от Дунав подобни обеци се откриват в некрополите Топола, Крагулево[49] и Вълчедръм[50]. Аналогии са известни в Задкарпатието и по Среден Дунав[51], където се датират в VIII–IX в. Прави впечатление, че гроздовидните обеци от вариант В се разпространяват изключително в Южна Влахия, в некрополите Izvorul, Chirnogi и Obirşia Noŭa. Друга важна особеност е, че на север от Дунав тези обеци се откриват предимно в езическите некрополи, а на юг се намират и в християнски.

Обецата от Vadeni-Murgeni (II B-18)[52] се явява единичен дериват на този вариант гроздовидни обеци. Подобни образци са известни от аварските некрополи Mödling[53] и Knin[54], датирани в VII–VIII в., а също така в Молдова[55] и в Украйна[56], датирани в VIII–IX в.

Вариант С – представя обеци с проста отворена халка, с един или с два симетрично поставени маншета от гранули. В долния край на халката са припоени различен брой гранули с гроздовидна форма (II C 1-15). Разпространени са в езическите некрополи Izvorul[57], Obirşia Noŭa[58], Sultana[59] и Chirnogi[60]. Датират се във втората половина на VIII–IX в. Най-голяма плътност на находките се наблюдава отново в Южна Влахия, в некрополите Izvorul, Chirnogi и Obirşia Noŭa.

На юг от Дунав подобни обеци се намират сравнително по-рядко. Известни са от Вълчедръм[61] и Плиска[62]. Прави впечатление, че на север от Дунав обеците от вариант С се намират предимно в езически некрополи, а на юг – в християнски.

От представените обеци особен интерес заслужава една, открита в некропола Sultana (II C-12). Тя има допълнителна гранулация в горната част на кръжилото. Този елемент от

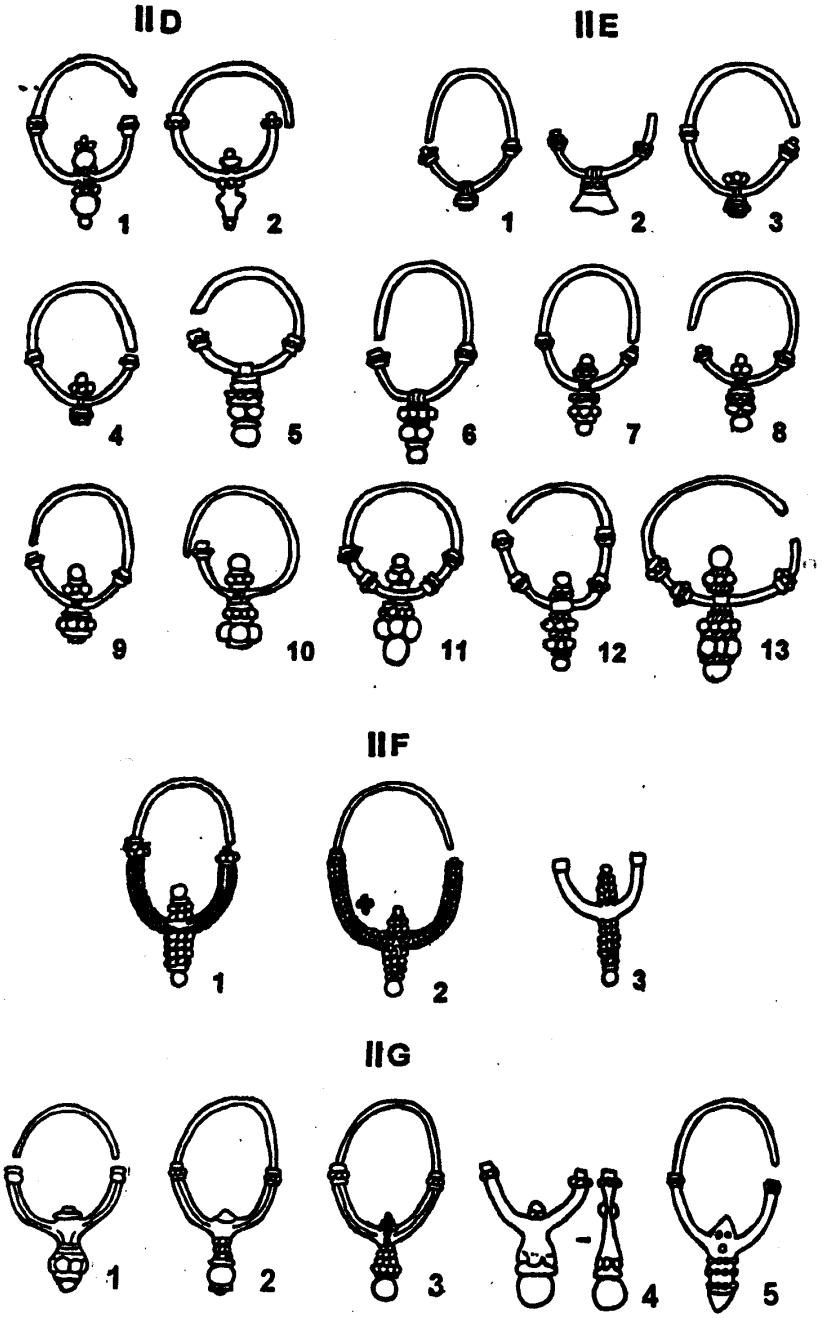

Табл. 3
Обеци от тип II, вариант D, E, F и G.
Alba Iulia -II G 4; Blandiana-II E 12-13; Izvorul-II G 5; Obirşia Nouă-II D 1-2; Orşova-II F 3; II G 1-3; Raducaneni-II E 1-4, 6-10, 12; II F 1-2; R. Moldavia-II E 5, 11; Sultana-II G 1-4.

Tabl. 3.
Boucles d'oreilles de type II, variante D, E, F et G.
Alba Iulia – II G 4; Blandiana – II E 12-13; Izvorul – II G 5; Obirşia Nouă – II D 1-2; Orşova – II F 3; II G 1-3; Radicaneni – II E 1-4, 6-10, 12; II F 1-2; R. Moldavia – II E 5, 11; Sultana – II G 1-4.

украсата се среща сравнително рядко при старобългарските обеци от Североизточна България и Добруджа[63] и като цяло не е характерен за Долнодунавската област. Най-близки аналогии на обецата от Sultana са известни в некрополите Большея-Тиганка[64] и Танкеевка[65], намиращи се във Волжко-Камския район. По всяка вероятност тя е попаднала в старобългарската култура по време на унгарското разселение в края на IX – началото на X в.

Вариант D – представя обеци с проста отворена халка, с два симетрично поставени маншета от по един ред гранули. В долната част на халката е прикачена неподвижно гроздовидна висулка от гранули и стъклена перла (II D 1-2). Тези обеци се срещат изключително рядко. Такива са открити в некропола Obirşia Nouă[66].

Обеци с висулка от стъклена перла са особено характерни за късноаварската епоха и се откриват масово в некрополите по Среден Дунав[67]. По типологията на Z. Čilinská обеците с висулка от стъклена перла принадлежат към тип IX[68] и се датират във втората половина на VII – началото на IX в.[69]. По Долния Дунав тези обеци намират ограничено разпространение. Датират се в VIII – първата половина на IX в.

Вариант E – представя по-сложен модел на гроздовидни обеци. Те са изработени от сребро чрез отливане в калъп и са допълнително украсени чрез гранулация и филигран (II E 1-13). Открити са в Raducaneni[70], Blandiana[71] и на територията на Република Молдова[72]. Според типологията на D. Teodor спадат към 2 и 3 тип[73]. Хронологически се датират в края на IX–X в.[74]

Подобни обеци са известни от некрополи от Среднодунавската област[75] и в културата Bijelo Brdo[76], датирани в X в. Аналогични образци са открити и в Украйна, в селата Копиевци и Ворщевка (Виницка област) и Гнезова (Смоленска област)[77]. Те са датирани с монети след втората половина на X в. Точен паралел на обеците от Blandiana е открит в унгарския некропол Przemysl, в Южна Полша, датиран в 900–960 г.[78]

На юг от Дунав, на територията на България, такива обеци са известни от Плиска[79], Красен[80], Мирково, Долни Луковит – 1[81] и Перник[82]. Гроздовидни обеци от вариант Е със сигурност са произвеждани в Преслав, където е намерен фрагмент от калъп, изработен от финозърнест шистов камък[83]. По-сложната технология на изработване на тези обеци, както и използването на благороден метал, е указание за социално-икономическия статус на притежателите им. Според D. Teodor откритите обеци при Raducaneni, повечето от които от благороден метал, вероятно са принадлежали на местен управител, като съкровището е закопано в края на IX – началото на X в. при нашествието на унгарците[84]. Широкото разпространение на този вариант гроздовидни обеци в Югоизточна Европа във втората половина на IX–X в. отразява навлизането в занаятчийското производство на нови технологии, чийто генезис може да се търси във византийската производствена традиция[85].

Вариант F – представя обеци с гроздовидна висулка, изработени чрез отливане в калъп. Обикновено са изработвани от сребро като е използвана техниката на филигран и гранулация. При някои долната дъга на кръжилото допълнително е украсена с редове от гранули (II F 1-3). Такива обеци са открити в Raducaneni[86] и Orşova[87]. Аналогични варианти са известни от некрополите Staré Město[88], Környéken[89] и Znojmo-Hradiste[90]. Според хронологията на V. Hruby те се датират в края на IX–X в.[91], а в отделни случаи са използвани и в началото на XI в.[92]

Подобни обеци, изработени от злато, са открити също и на юг от Дунав, в Плиска[93], Стърмен[94] и Перник[95]. Генетично обеците от тип II F са свързани с обеците от тип I H, II E и V B и отразяват навлизане на византийското културно влияние по Долен и Среден Дунав през втората половина на IX–X в.

Вариант G – представя обеци с конична гроздовидна висулка, отлята заедно с долната половина на кръжилото (II G 1-5). Висулката е украсена с един или няколко реда гранули. По средата на кръжилото симетрично са прикрепени маншети от гранули или тел. Такива обеци са открити в некрополите Izvorul[96] и Sultana[97].

Обеците с конична гроздовидна висулка нямат голямо разпространение на север от Дунав. Откриват се предимно в близост до р. Дунав. Датират се предимно във втората половина на VIII – първата половина на IX в.

Гроздовидните обеци са най-разпространеният тип на север от Дунав. Те съставляват около 50% от находките. Най-ранни са простите гроздовидни обеци с 1–4 гранули без маншети и обеците с висулка от стъклени перли и гранулация (табл. 8). Тяхната поява на Долен Дунав би могло да се свърже с производствени традиции, проникнали от Аварския хаганат.

Гроздовидните обеци с маншети (тип II B и C) се явяват деривати на тези без маншети. Те също имат корени в аварската производствена традиция, но намират същинското си развитие в старобългарската култура. Разпространяват се масово в Южна Влахия в

некрополите Izvorul, Chirnogi и Obirşia Noŭa (табл. 7). В края на IX в. обеците с проста гроздовидна висулка северно от Дунав рязко намаляват. Отделни находки се откриват в покъсни християнски некрополи на юг от Дунав, датирани във втората половина на IX – началото X в. Не е изключено това да се дължи на изтеглянето на част от живеещото на север от реката население на юг.

По-сложните модели обеци от варианти E и F отразяват културни влияния и технологични традиции, проникнали през втората половина на IX–X в. по Долен и Среден Дунав от Византия[98] . Тогава се появяват гроздовидни обеци с по-масивна форма, богато орнаментирани чрез техниката на гранулация и филигран. На север от Дунав се откриват предимно в Югозападна Молдова и по-рядко в Южна Трансилвания и Банат (табл. 7).

Обеците с конична гроздовидна висулка (II G) се разпространяват предимно в близост до р. Дунав.

Тип III. Обеци със сферична висулка (табл. 4)

Обеците със сферична висулка намират ограничено разпространение предимно във Влахия и Южна Трансилвания (табл. 7). Според формата и украсата те могат да се разделят на 3 варианта :

Вариант А – представя по-простите обеци със сферична висулка, без украса (III A 1-3). Такива са намерени в некрополите Sultana[99], Ciumbrud[100] и Obirşia Noŭa[101]. Датират се във втората половина на VIII–IX в. Подобни обеци са известни южно от Дунав в некрополите Хитово – 2[102] , Букьовци и Istria[103]. Няма сигурни данни за техния генезис. Ранни находки с близка форма са открити в аварски некрополи от края на VII–IX в.[104] Засега обаче еднозначното извеждане на произхода на този вариант обеци от аварските остава несигурно.

Вариант В – представя обеца със сферична висулка, украсена с филигранна тел (III B 1). Такава е открита в Ciumbrud[105]. Засега тя не намира сигурни аналогии. Датира се в края на IX – първата половина на X в.

Вариант С – представя обеца с нанизана по средата куха сфера, украсена чрез техниката на гравиране (III C 1). Халката завършва в единия си край с петлик за закопчаване, а от двете страни сферата е фиксирана с навита тел. Такава обеца е открита в Tirgşor[106], датирана в XI в. Подобна находка е известна от Украйна в некропола Зеленче, Теребовелски район, датирана в XI–XII в.[107]

Тип IV. Обеци с елипсовидна висулка (табл. 4)

Обеците с елипсовидна висулка намират сравнително ограничено разпространение, главно в Южна Влахия и Южна Трансилвания (табл. 7).

Вариант А – представя обеца с елипсовидна висулката (IV A 1). Такава е открита в некропола Obirşia Noŭa[108]. Подобни образци са известни от некрополите Долни Луковит – 1[109], Девня-3[110] и Търговище[111], намиращи се южно от Дунав. Датират се в VIII–IX в.

Вариант В – представя обеци с елипсовидна профилирана висулка (IV B 1-3). От двете страни на халката симетрично са поставени маншети от тел или кухи сфери. Такива са намерени в некрополите Sultana[112] и Ciumbrud[113]. Обеците от Sultana се датира в IX в., а тези от Ciumbrud – в края на IX – първата половина на X в.

Обеци със сходна форма и техника на изработка са известни от Плиска[114], Лиляк[115] и Преслав – 2[116].

Подобни обеци са намерени и в хронологично по-късните некрополи Bijelo Brdo[117] и Szabolcs[118].

Вариант С – представя обеци с капковидна форма на висулката, украсена с хоризонтални редове от гранули (IV C 1-3). При някои има симетрично поставени по средата на халката маншети. Такива обеци са намерени в некропола Sultana[119]. Датират се в IX – началото на X в. Подобни обеци са известни от християнския некропол Преслав – 2[120].

Генезисът на обеците с елипсовидна форма на висулката не е достатъчно изяснен. В повечето случаи липсват точни аналогии или те са твърде общи. Известно сходство се забелязва с някои екземпляри, открити в аварски некрополи, датирани в средата на VII–VIII в.[121] Засега обаче е проблематично еднозначно да се изведе техният генезис от културната среда на хаганата. Не е изключено част от образците да са резултат от вътрешнокултурното развитие на отвъддунавските територии на Първото българско царство.

Тип V. Обеци с биконична форма на висулката (табл. 4)

Обеците с биконична форма на висулката имат ограничено разпространение по Долен Дунав[122].

Вариант А – представя обеца с подвижно прикрепена висулка, украсена чрез гравиране, с оформени три конусовидни върха (V A 1). По средата на халката симетрично са пос-

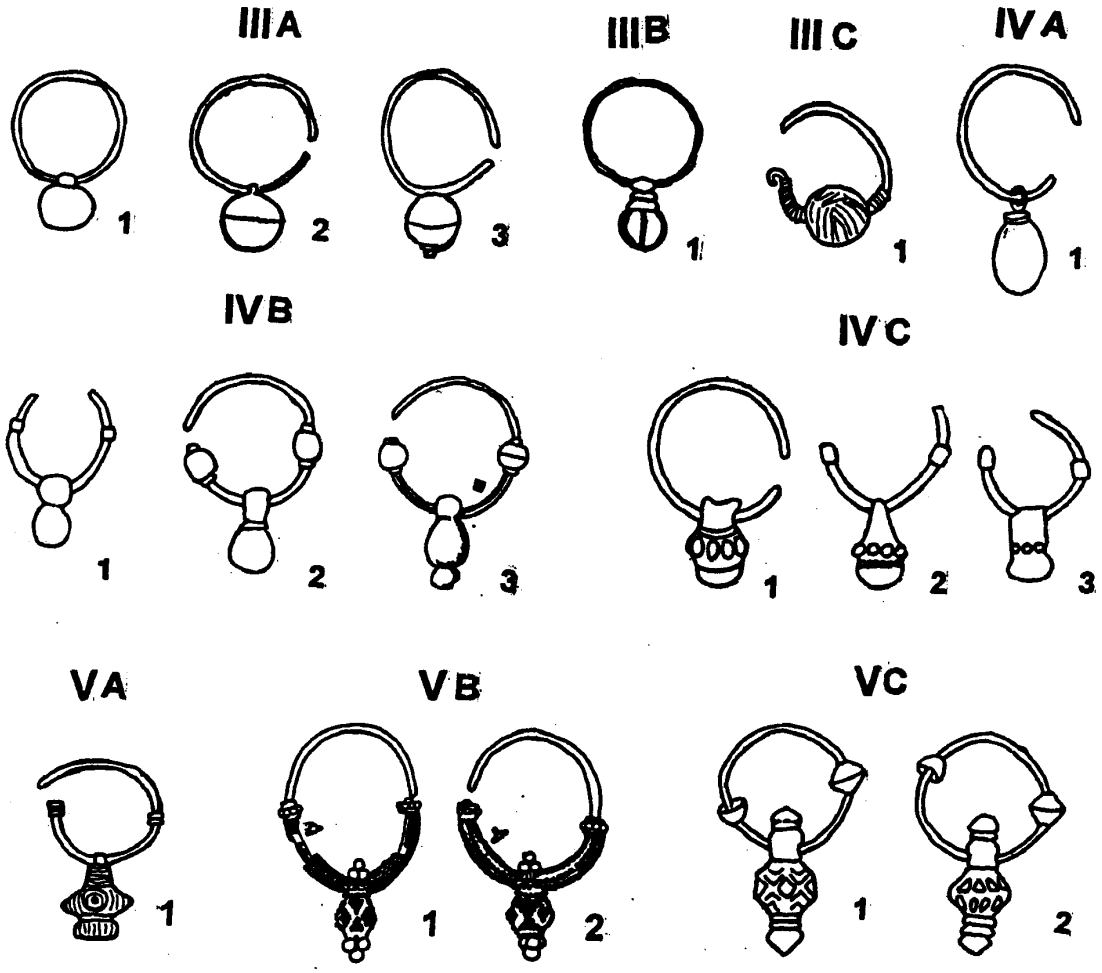

Табл. 4
Обеци от тип III, IV и V.
Arşura-V C 1-2; Ciumbrud-III A 1; III B 1; IV B 2-3; V D 1-3; Obirşia Nouă-III A 3; IV A 1; Raducaneni-V B 1-2; Sultana-III A 2, 4; IV B 1; IV C 1-3; V A 1; Tirgşor-III C 1.

Tabl. 4.
Boucles d'oreilles de type III, IV et V.
Arşura – V C 1-2; Ciumbrud – III A 1; III B 1; IV B 2-3; V D 1-3; Obirşia Nouă – III A 3; IV A 1; Raducaneni – V B 1-2; Sultana – III A , 4; IV B 1; IV C 1-3; V A 1; Tirgşor – III C 1.

тавени маншети от обла тел. Обецата е открита в некропола Sultana[123] и се датира във втората половина на IX – началото на X в. Подобни, но не идентични обеци, са открити в славяно-аварския некропол Blucina и в славянския некропол Staré Město[124].

Вариант В – представя обеци с неподвижно прикрепена биконична висулка, украсена с гранули, оформящи триъгълничета и ромбове (V B 1-2). Долната половина на кръжилото също е украсена с три реда гранули. По средата, от двете страни симетрично са поставени маншети от по един ред гранули. Такива обеци са открити в Raducaneni[125]. Датирани са в края на IX – първата половина на X в. Подобна обеца е известна от некропола до Голямата базилика в Плиска[126], датирана също в края на IX – началото на X в.

Вариант С – представя обеци с подвижно прикрепена биконична висулка, украсена чрез гравиране (V C 1-2). От двете страни на халката симетрично са прикрепени по едно биконично кухо топче, съставено от две части. Такива обеци са открити в Arşura[127]. Засега те не намират сигурни аналогии. Датират се във втората половина на X – началото на XI в.

Тип VI. Обеци с конична висулка (табл. 5)

Обеците с конична висулка са разпространени предимно в Южна Влахия и по-рядко в Южна Трансилвания (табл. 7). Според формата могат да се обособят в 3 групи :

Вариант А- представя обеци със спираловидно завит край (VI A 1-4). Откриват се в некрополите Sultana[128], Obirşia Noŭa[129] и Frăteşti[130].

Според типологията на Ж. Вържарова те принадлежат към тип I, вид VII[131]. Аналогични обеци са известни на юг от Дунав от некрополите Галиче, Варна – 1, Вълчедръм, Върбовка – 1, Градешница, Михайлово[132], Satu Nou[133] и др. Датират се предимно в VIII – първата половина на IX в., а в някои случаи отделни находки се използват и по-късно[134]. Различават се 3 варианта: с конична, с цилиндрична и с обърната конична форма. Порядко се среща спираловидно навита висулка, закачена подвижно на халката.

Обеци със спираловидно завит край се откриват често и в аварските некрополи от средноаварската и късноаварската епоха. Появяват се почти по едно и също време в старобългарската и в аварската култура[135]. По-ранни са обаче находките от аварските некрополи[136], откъдето вероятно проникват по Долен Дунав. Големият брой на обеци със спираловидно завит край на територията на България говори, че тяхното производство е било въведено в Първото българско царство.

Вариант В – представя обеци с конична подвижно прикрепена висулка от навита тел, със симетрично поставени маншети от тел или кухи топчета (VI B 1-7). В долния край на висулката са припоени една или повече средно големи кухи сфери. Произходът на този вариант може да се изведе от обеците със спираловидно завит край. Откриват се в некрополите Izvorul[137], Obirşia Noŭa[138] и Ciumbrud[139].

Подобна обеца е известна от Североизточна България в християнския некропол при село Батин[140]. Аналогии могат да се посочат и от Моравия, в некрополите Boleradice[141], Brno-Malomerice[142] и Borsice[143].

Хронологически обеците от Izvorul и Obirşia Noŭa са по-ранни. Датират се в края на VIII–IX. Обеците, намерени в Ciumbrud (VI B 5-7), показват по-късното развитие на варианта в края на IX – първата половина на X в. Макар и без анализ на останалия археологически материал, би могло да се допусне, че появата на този по-късен вариант обеци в Ciumbrud е свързана с преместването на население в края на IX в. от Южна Влахия (от района на Izvorul и Obirşia Noŭa) в Южна Трансилвания. Известно е, че през този период северната българска граница е подложена на сериозен натиск от унгарците и се е нуждаела от допълнителни контингенти за нейното укрепване.

Вариант С – представя една обеца с конична, подвижно прикрепена висулка (VI C 1). В долния край на кръжилото е поставено кухо топче, състоящо се от две припоени полусфери. Открита е в некропола Obirşia Noŭa[144]. Подобна обеца е известна от късноаварския некропол Sommerein[145]. Този вариант обеци се датират предимно в VIII – първата половина на IX в.

Тип VII. Обеци с антропоморфна форма на висулка.

Вариант А – представя обеца с антропоморфна форма на висулката, украсена от два реда гранули, отлята заедно с долната половина на кръжилото (VII A 1). По форма тя много наподобява орантната (молитвената) поза. Долната половина на кръжилото има профилиран ръб и украса, наподобяваща гранулирана тел. По средата на кръжилото симетрично е прикрепено по едно сферично топче. На единия край е припоена халкичка за закопчаване. Такава обеца е открита в Orşova[146]. Датира се в края на IX–X в.

Вариант В – представя обеца с антропоморфна форма на висулката, наподобяваща орантна поза, отлята заедно с долната половина на кръжилото (VII B 1). По средата на кръжилото симетрично е прикрепено по едно биконично топче. Такава обеца е открита в Orşova[147]. Датира се в края на IX–X в.

Вариант С – представя обеца с антропоморфна форма на висулката, наподобяваща орантна поза (VII C 1). Долната половина на кръжилото има украса от гранулирана тел. По средата на кръжилото симетрично са прикрепени маншети от обла тел. Такава обеца е открита в Alba Iulia[148]. Датира се в края на IX–X в.

Вариант D – представя обеца с антропоморфна форма на висулката, прикрепена подвижно към халката (VII D 1). Открита е в Orşova[149]. Датира се в края на IX–X в.

Обеците с антропоморфна форма на висулката от вариантите A–D намират много аналогии на юг от Дунав[150]. По типологията на Ж. Вържарова те принадлежат към тип II, вид I, V и тип IV, вид I, II, IV[151]. По-подробна типология за находките от България е разработена от О. Миланова[152]. Прави впечатление, че повечето от моделите, които са характерни южно от Дунав, на север липсват.

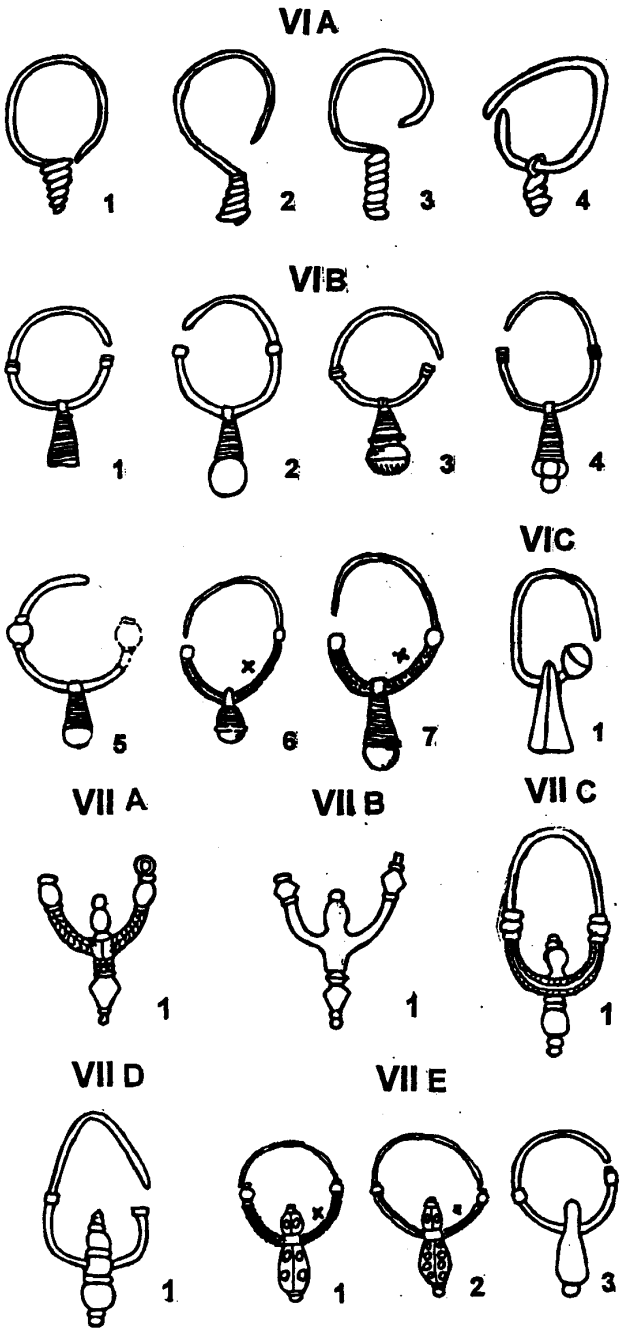

Табл. 5
Обеци от тип VI и VII.
Alba Iulia-VII C 1; Frăteşti-VI A 1-4; Ciumbrud-VI B 5-7; VII E 1-3; Izvorul-VI B 1-2, 4; Obirşia Nouă-VI A 1-2; VI B 3; VI C 1; Orşova-VII A 1; VII B 1; VII D 1; Sultana-VI A 3.

Tabl. 5.
Boucles d'oreilles de type VI et VII.
Alba Iulia – VII C 1; Frăteşti – VI A 1-4; Ciumbrud – VI B 5-7; VII E 1-3; Izvorul – VI B 1-2, 4; Obrişia Nouă – VI A 1-2; VI B 3; VI C 1; Orşova – VII A 1; VII B 1; VII D 1; Sultana – VI A 3.

Точни аналогии на обеците от Долен Дунав са известни и в редица унгарски некрополи по Среден Дунав и най-вече по течението на р. Тиса[153]. Има различни предположения за попадането на тези обеци в унгарска културна среда: като търговски артикул, като военна плячка, украшение на преселници или на пленени жени[154]. Засега е трудно да се даде еднозначен отговор. Сигурно е обаче, че през X в. са съществували интензивни контакти между населението, живеещо по долината на р. Тиса и това по Долен Дунав. Плътността на находките показва, че контактната зона между двете държави вероятно е била Белградската област.

Обеците с антропоморфна форма на висулката имат неравномерно разпространение от двете страни на Дунав. На юг те са най-масовата група обеци, докато на север се откриват рядко, предимно в Източен Банат.

Вариант Е – представя група обеци с кегловидна форма на висулката, със симетрично поставени маншети от тел или сферични топчета (VII E 1-3). Обикновено висулката е допълнително украсена с тънка филигранна тел. Тези обеци намират ограничено разпространение в Южна Трансилвания в некропола Ciumbrud[155]. Засега не намират сигурни аналогии от други места. Датират се в края на IX – първата половина на X в.

Тип VIII. Луновидни обеци (табл. 6)

Луновидните обеци намират сравнително голямо разпространение на север от Дунав. По форма те наподобяват 1/2 или 1/3 фаза на луната. Силуетът им подсказва, че освен естетическата си функция, този тип обеци може да е имал и отношение към почитането на Луната – култ особено популярен сред номадските народи.

Вариант А – представя луновидни обеци без висулка (VIII A 1-3). Обикновено краищата на луницата са украсени с кант, имитиращ гранулирана тел. Такива обеци са от-

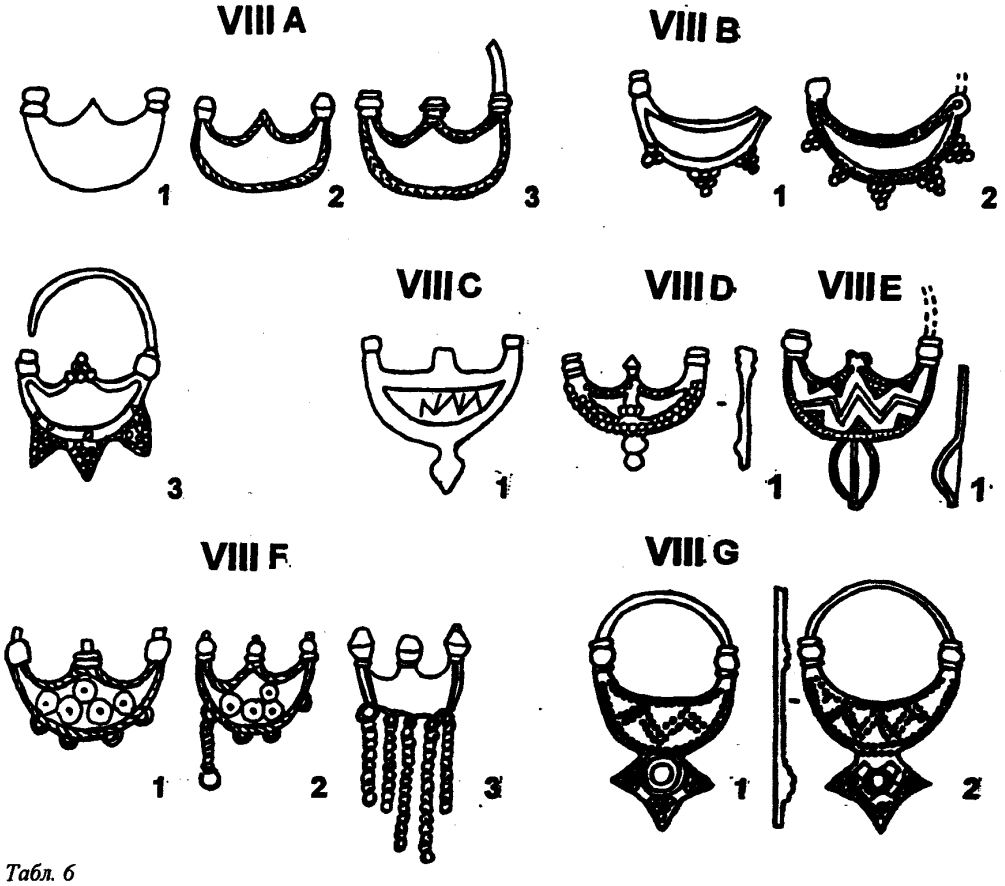

Табл. 6
Обеци от тип VIII.
Софьяны-VIII E 1; Ciumbrud-VIII F 3; Gornea-VIII B 3; Orşova-VIII B 1; Raducaneni-VIII D 1; Sultana-VIII A 1-3; VIII C 1; VIII E 1; VIII F 1-2; VIII G 1-2; Tarnava Mare-VIII B 2.

Tabl. 6.
Boucles d'oreilles de type VIII.
Софьяны – VIII E 1; Ciumbrud – VIII F 3; Gornea – VIII B 3; Orşova – VIII B 1; Raducaneni – VIII D 1; Sultana – VIII A 1-3; VIII C 1; VIII E 1; VIII F 1-2; VIII G 1-2; Tarnava Mare – VIII B 2.

крити в Sultana[156] и в Ciumbrid[157]. Датират се в началото на VIII – първата половина на IX в. Подобни обеци са известни от България, в християнските некрополи Абланица – 1 и 2, Алтимир, Мезек, Мишевско, Слащен, Троян, Туховище[158].

Вариант В – представя луновидни обеци с допълнително припоени гранули в долната част на луницата с формата на гроздове (VIII B 1-3). Обеци от този вариант са открити в Tarnava Mare, Gornea и Banat (Orşova)[159]. Датират се в VIII в. По типологията на D. Teodor те принадлежат към IV тип[160].

Подобни обеци са открити южно от Дунав в Girlita-Ostrov[161], Satu Nou – 2, Разделна и Девня – 3. Прави впечатление, че на север от Дунава луновидните обеци от вариант В се разпространяват предимно в периферната (буферна) зона между българската държава и Аварския хаганат.

Вариант С – представя луновидна обеца с коничен завършек в долния край на луницата (VIII C 1). Открита е в езическия некропол Sultana[162]. Датира се във втората половина на VIII – първата половина на IX в.

Вариант D – представя обеца с ажурно изрязана луница, украсена по канта с редици от гранули (VIII D 1). Открита е в Raducaneni[163]. Преки нейни аналогии са известни от редица некрополи от Закарпатието, датирани във втората половина на IX–X в.[164]. Идентични две обеци са открити и в Dinogetia[165]. Този вариант

обеци представлява търговски артикул, който се разпространява в различни части на Балканския полуостров най-вече в края на IX – първата половина на X в.

Вариант E – представя обеца с конична висулка под луницата (VIII E 1). Лицевата страна на луницата и висулката са украсени с филигранна техника. На север от Дунав са известни две идентични обеци. Едната е намерена в Софьяны[166], а другата, леко повредена, в Sultana[167]. Датират се в VIII – началото на IX в. Точни аналогии са известени от некрополите Вълчедръм в Северозападна България[168] и Brno-Malomerice в Моравия[169].

Вариант F – представя луновидни обеци с припоени халки в долния край за прикачане на висулки (VIII D 1-3). Краищата на луницата са украсени с кант, имитиращ гранулирана тел. Такива обеци са открити в Sultana[170] и в Ciumbrud[171]. Датират се в IX – първата половина на X в.

В България подобни обеци са известни от редица християнски некрополи, датирани в IX – първата половина на X в.[172] По типологията на Ж. Вължарова те отговарят на тип V, вид I[173].

Вариант G – представя луновидни обеци със звездовидна висулка в долния край (VIII E 1-2). Изработени са чрез отливане в калъп. Лицевата страна на луницата и звездовидната висулка са украсени с псевдогранули. Открити са в старобългарския некропол Sultana[174].

Произходът им може да се изведе от по-ранните обеци със звездовидна висулка, известни като „пастирски" тип[175]. В технологично отношение луновидните обеци със звездовидна висулка претърпяват значително развитие. Най-ранните са изработвани чрез пресоване и допълнително са украсявани с припоени гранули или тънка филигранна тел[176], по-късните са изработвани чрез щамповане, а от VIII в. се отливат в калъпи.

В България луновидни обеци със звездовидна висулка са открити в некрополите Вълчедръм, Търговище, Топола[177], Гложене, Градешница[178], Разделна[179], Девня – 3[180], Мадара, Твърдица, Туховище[181]. Датират се предимно в VIII – началото на IX в. Засега няма публикувани точни аналогии на обеците от некропола Sultana. Все пак такава е известна в некропола Borovce[182] (Словакия), датирана в VIII в.

Представената типология на обеците, разпространени в отвъддунавските български територий, дава възможност за един по-задълбочен поглед върху културно-историческите процеси, развиващи се на север от Дунав от края на VII до началото на XI в. Те могат да се разделят условно на два периода.

През ранния – от края на VII – до средата на IX в. по Долен Дунав се разпространяват редица типове обеци, чийто генезис би могъл да се търси предимно в среднодунавската зона. На първо място това са някои варианти на обеците проста халка без висулка, обеците с гроздовидна висулка от припоени гранули или стъклена перла, както и обеците със спираловидно завит край. Широкото разпространение на повечето от тях по Долен Дунав е сигурно указание за съществуващи културни контакти между Първото българско царство и Аварския хаганат. За съжаление писмените извори са твърде лаконични и почти не хвърлят светлина върху българо-аварските политически взаимоотношения през този период. Липсват сведения за каквито и да са военни сблъсъци или политически връзки между двете държави до началото на IX в. Изглежда културните контакти са се осъществявали преди всичко чрез търговско-занаятчийски обмен. Интересно е, че в старобългарската култура почти не проникват най-характерните аварски типове обеци – тези със стъклени перли. Това вероятно се дължи на различия в аварската и старобългарската женска носия, в различните модни предпочитания и в използваната технология на производство.

Поради междинното си географско положение би могло да се очаква, че в отвъддунавските български територии ще присъстват повече елементи, характерни за аварската или салтово-маяцката култура. Представеният материал обаче не го потвърждава. Северните български територии търпят сравнително слаби външни влияния. Културата има провинциална характеристика, типична за периферийни в икономическо и политическо отношение зони. Отдалечеността от политическия център на държавата и липсата на големи градове на север от Дунав са фактори, определящи динамиката и посоката на процесите. Съществуването на сравнително широки буферни зони между българската държава и Аварския и Хазарския хаганат също е ограничавало възможността за проникване на културни елементи отвън.

С унищожаването на Аварския хаганат част от териториите му преминават под политическата власт на Първото българско царство. От средата на IX в. аварското културно влияние рязко намалява. По това време в занаятчийското производство навлизат нови технологии, характерни за византийската произ-

Табл. 7 Разпространение на типовете обеци по региони.

Tabl. 7. Diffusion des types de boucles d'oreilles par régions.

Регион	Тип / Вид	I A B C D E F G	II A B C D E F G	III A B C	IV A B C	V A B C	VI A B C	VII A B C D E	VIII A B C D E F G
Ю. Влахия		XX XX	XXXX X	X X	X		XXX		
И. Влахия		XXXX	XXX X	X X X	XX X	X	X		X X XXX
ЮЗ Молдова		X X	XX XX			XX			XX
Ю. Трансилвания			X	X X	X		X	X X	X X
Банат			X					XX X	X

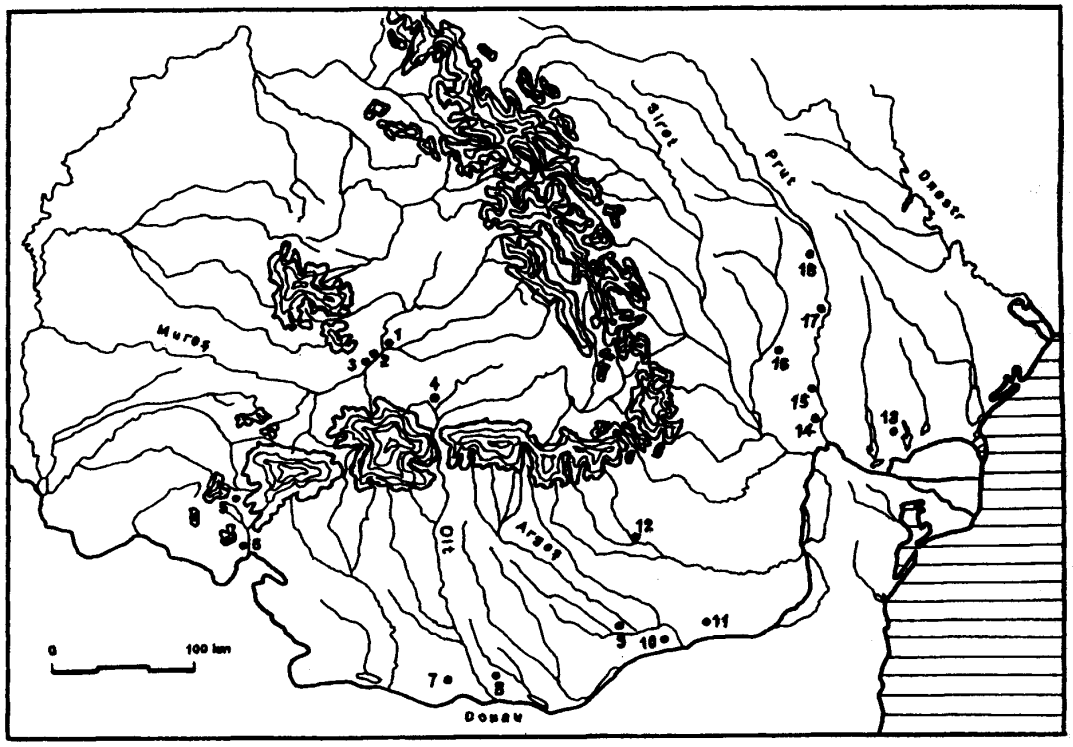

Карта 1 – Carte 1.
1. Ciumbrud; 2. Alba Iulia; 3. Blandiana; 4. Tarnava Mare; 5. Gornea; 6. Orşova; 7. Obirşia Nouă; 8. Fraţeşti; 9. Izvorul; 10. Chirnogi; 11. Sultana; 12. Tirgşor; 13. Софьяны; 14. Stoicani; 15. Vadeni-Murgeni; 16. Dodeşti; 17. Arşura; 18. Raducaneni.

водствена традиция[183]. Появяват се обеци с по-богата украса, изпълнени със смесена техника.

Анализът на находките от най-ранния период засега не позволява сигурното определяне на типовете обеци, донесени от прабългарите от севернопричерноморските степи на Долен Дунав. Единствено за простите гроздовидни обеци с 3–4 припоени гранули може да се предположи, че са били познати на прабългарското население преди идването му на Балканите.

През втория период – средата на IX – началото на XI в. – се засилва византийското влияние върху старобългарската култура. Разраства се местното занаятчийско производство, което довежда до масовизиране на находките и до поява на нови модели обеци. Въвежда се еднотипна технология на производство, като най-често обеците са били отливани в калъпи, направени от камък, гли-

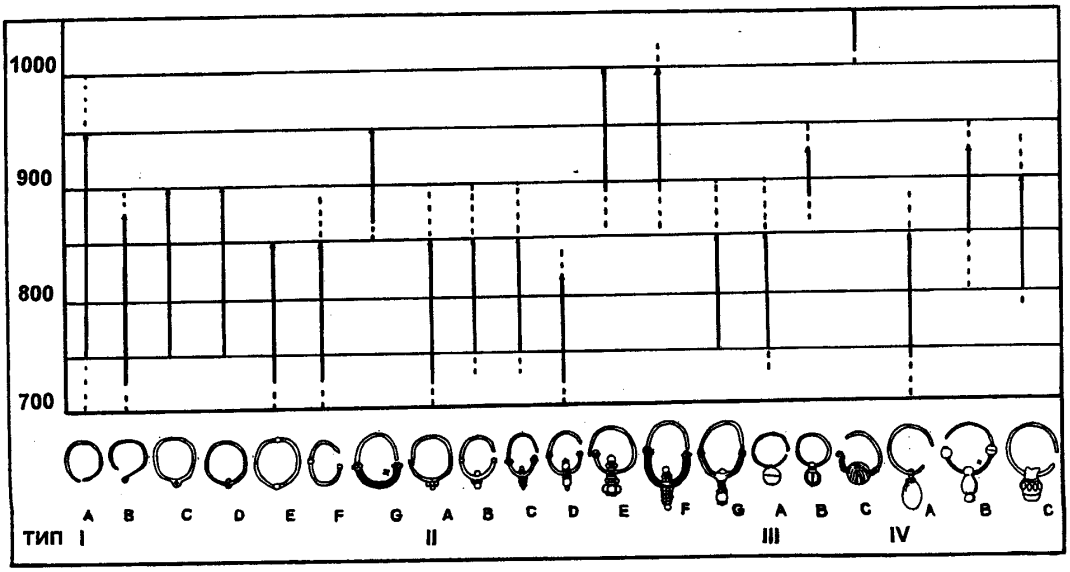

Табл. 8 Хронологична скала на обеците от тип I-IV.

Tabl. 8. Echelle chronologique des boucles d'oreilles de type I-IV.

на или восък[184]. По-рядко е използвана техниката на коване и пресоване. За допълнителна орнаментация е прилагана техниката на гранулация и на филигран. Същевременно се наблюдава и формирането на собствено български модни елементи, определящи известна самостойност в развитието на старобългарската култура. Използваните външни образци, било то аварски или византийски, са пречупвани през възможностите и естетическите предпочитания на населението. Някои варианти обеци възникват във вътрешна среда и не намират аналогии извън зоната на старобългарската култура.

Анализът на разпространение на обеците на север от Дунав, по така предложената типология, позволява да се обособят пет региона (табл. 7):

Първият обхваща южните части на Влашката равнина на запад от р. Argeş, в непосредствена близост до р. Дунав. В него попадат некрополите Izvorul, Chirnogi, Fräteşti и Obirşia Noüa. За тях са характерни обеци от тип I A, B, E и F; тип II A, B, C, D и G; тип III A; тип IV A; тип VI A, B и C. Особено многобройни са обеците с гроздовидна висулка от варианти B и C. Сравнително слабо е разпространението на обеците с биконична, сферична и елипсовидна висулка. Почти напълно отсъстват по-късните варианти на обеците с гроздовидна висулка и луновидните обеци.

Вторият регион обхваща източната част на Влашката равнина на изток от р. Argeş. В него попадат некрополите Sultana и Tirgşor. За тях са характерни обеци от тип I A, B, C, и D; тип II A, B, C и G; тип III A и C; тип IV B и C; тип V A; тип VI A; VIII A, C, E, F и G. Особено широко разпространение получават луновидните обеци. Сравнително по-ограничено е присъствието на обеци с гроздовидна и конична висулка.

Третият регион обхваща Югозападна Молдова, предимно по течението на р. Прут. Там са разпространени обеци от тип I B и G; тип II A, B, E и F; тип V B и C; тип VIII D и E. Напълно отсъстват обеците със сферична, елипсовидна и конична висулка.

Четвъртият регион обхваща Южна Трансилвания – по средното течение на р. Mureş. В него влизат некрополите Alba Iulia, Blandiana и Ciumbrud. За тях са характерни обеци от тип II E; тип III A и B; тип IV B; тип VI B; тип VII C и E; VIII B и F. Хронологически те се датират предимно във втората половина на IX–X в. Почти напълно липсват ранните образци гроздовидни обеци от VIII – първата половина на IX в. Следователно заселването на старобългарско население в Южна Трансилвания по средното течение на река Мureш трябва да е станало около средата на IX в. Това се подкрепя както от писмените извори[185], така и от археологическите находки[186].

Петият регион обхваща източните части на областта Банат. Там са характерни обе-

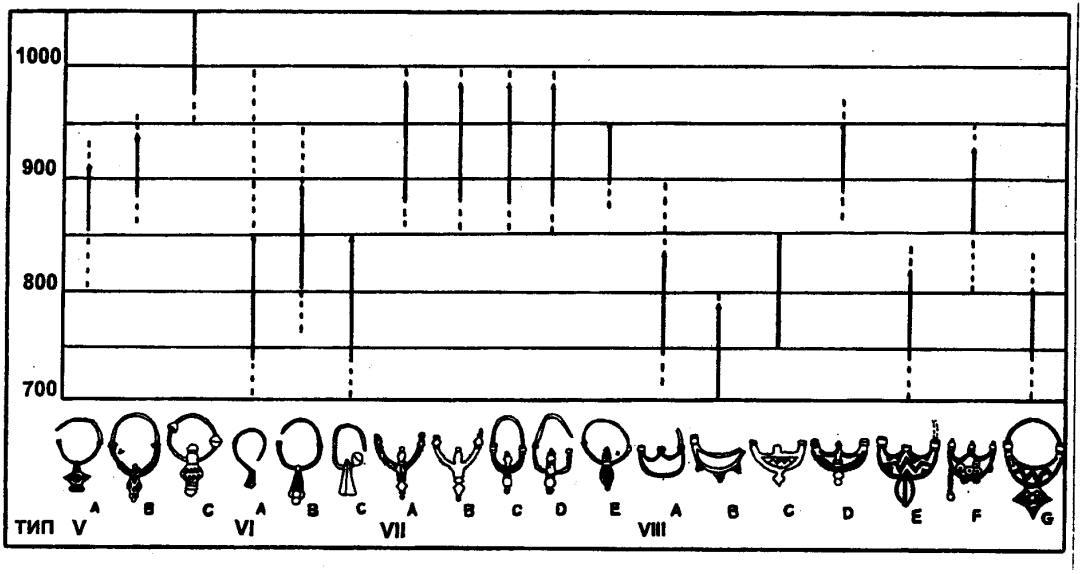

Табл. 9. Хронологична скала на обеците от тип V-VIII.

Tabl. 9. Echelle chronologique des boucles d'oreilles de type V-VIII.

ците от тип II F; VII A, B и D; VIII B. Липсата на по-голяма част от другите типове обеци показва периферното положение, което е заемал този регион.

Съпоставянето на типовете обеци, разпространени в отделните региони, показва някои интересни хронологични различия. Ранни типове, датирани в VIII–IX в., се откриват предимно в Източна и Южна Влахия и в Югозападна Молдова. По-късни типове обеци, датирани във втората половина на IX–X в., се откриват предимно в Южна Трансилвания, Източна Влахия и Банат. Това би могло да се дължи на демографско преструктуриране на пространството в края на IX–X в. Не е изключено като последица от унгарското нашествие значителна част от населението от Югозападна Молдова да е изтеглено в близост до найдолното течение и делтата на р. Дунав, а население от Южна Влахия да е било преместено в Южна Трансилвания или Банат с цел допълнителното укрепване на северната граница. Последното предположение намира известно потвърждение от разпространението на обеци с конична висулка (тип VI B), които се откриват в Южна Влахия (в некрополите Izvorul и Obirşia Noūa.), а по-развитите късни варианти – в Южна Трансилвания (в некропола Ciumbrud). Същото важи и за обеците от тип IV B, чийто по-ранни варианти се откриват в Източна Влахия (в некропола Sultana), а по-късните – в Южна Трансилвания (в некропола Ciumbrud). Разбира се тази хипотеза би могло да се потвърди или отхвърли само след привличането на допълнителен археологически материал.

Направеният обстоен преглед на обеците, разпространени на север от Дунав, дава добри възможности за съпоставянето им с тези, разпространени южно от Дунав. Той показва значително сходство на типовете обеци, разпространени от двете страни на реката. В литературата отдавна се е наложило мнението, че проучените археологически паметници на Долен Дунав от VIII–X в. имат единна културна характеристика. Тази унификация на културата в иначе безспорно полиетничната среда на Долен Дунав се обяснява от повечето изследователи с политическото господство на Първото българско царство. На север от Дунав то е установено най-рано във Влашката равнина и в Югозападна Молдова, като през IX в. българското господство се разширява на север и на запад в Южна Трансилвания и Банат[187].

Освен общите елементи, се открояват и някои различия между обеците, разпространени от двете страни на Дунав[188]. Те показват определени регионални особености в културното развитие на отвъддунавските български територии. Интересно е да се отбележи също така, че определени типове обеци, които на север от Дунав се откриват в езически гробове, на юг се намират предимно в християнски. Това би могло да бъде косвено доказа-

телство за различия в хода на християнизацията на старобългарското население от двете страни на Дунава. Едни бъдещи изследвания биха хвърлили повече светлина върху този проблем.

Разглеждането на въпроса за обеците от отвъдунавските територии на Първото българско царство допринася за изясняването на културно-историческите процеси на Долен Дунав през ранното средновековие. В тяхната цялост те могат да бъдат представени след като към анализа се привлекат и други паметници на старобългарската култура.

[1] Обеците използвани в настоящата работа са дадени без мащаб, понеже в повечето от използваните публикации те нямат означени графично или с цифри размери.

[2] **M. Comşa.** La civilisation balkano-danubienne (IX-XI siecles) sur le territoire de la R. P. Roumaine (origine evolition, et appartenance ethniqie). Etude preliminaire. - Dacia, VII, 1963, p. 434; **M. Comşa.** Sur l' origine et l' evolution de la civilisation de la population romane, et ensuite protoroumaine, aux VI-X siecles sur le territoire de la Roumanie. - Dacia, XII, 1968, 368-369; **S. Dolinescu-Ferche et M. Ionescu.** La nécropole bi-rituelle du VIII siecle a Fratesti-Giurgiu. - Dacia, XIV, 1970, p. 421; **I. Barnea.** Dobrogea in secolele VII-X. - Peuce, II, 1971, Tulcea, p. 219; **P. Diaconu.** Qielques problemes de la periode comprise le VII siecle et le commensement du X (Dobrouga). - Dacia, XVIII, 1974, 290-291; **G. Simion.** Necropola feudal - timpurie de la Nalbant (judetul Tulcea). - Peuce, II, 1971, Tulcea, p. 248; **D. Teodor.** Teritoriul Est-Carpatic in veacurile V - XI e. n. Contributii archeologice şi istirice la problema formarii popurului romana. 1978, Iasi, p. 151; D. Teodor. Autohtoni si migratori la est de Carpati in secolele VI-X e. n. - Arheologia Moldovei, X, 1985, p. 72; **P. Diaconu.** Sur les nécropoles danubiennes (VI-X siecles). - Dacia, XXXVII, 1993, 295-296.

[3] **I. Nestor şi E. Zaharia.** Săpăturile de la Dridu. - MCA, VIII, 1962, 661-666.

[4] **M. Comşa.** Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau des IX Jhr. im Lichte der archäologischen Forschungen. - Dacia, IV, 1960, 395-422; M. **Comşa.** La civilisation balkano-danubienne (IX-XI siecles) sur le territoire de la R. P. Roumaine (origine evolition, et appartenance ethniqie). Etude preliminaire. - Dacia, VII, 1963, 413-438.

[5] M. Comşa. Contributii la cunoasterae culturii straromone on lumina sapaturilor de la Bucov. - SCIV, X, 1, 1959, p. 96; **I. Nestor şi E. Zaharia.** Op. cit., 661-666; **E. Zaharia.** Populatia romaneasca in Transilvania in secolele VII-VIII. (Cimitirul nr. 2 de la Bratei). Bucureşti, 1977, 131-134; **M. Comşa.** Cultura materiala veche Romaneasca (Asezarile din secolele VIII-X de la Bucov-Ploeşti). Bucoreşti, 1978, p. 181.

[6] **Ж. Вължарова.** Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI-XI в. на територията на България). С., 1976,., с. 356, обр. 215.

[7] **Т. Михайлова.** Обеци и наушници от Велики Преслав (края на X-XIV в.). - Преслав, 4, 1993, 181-185.

[8] **B. Mitrea.** Das Gräberfeld aus dem VIII Jahrhundert von Izvoru, Jud. Giurgiu. - Dacia, XXXIII, 1989, s. 154, Abb. 9; S. 157, Abb. 11; S. 164, Abb. 16; S. 175, Abb. 24; S. 198, Abb. 41; S. 208, Abb. 48; S. 213, Abb. 52.

[9] **B. Mitrea.** La nécropole birituelle de Sultana rezultats et problemes. - Dacia, XXXII, 1988, p. 125, Pl. 2; p. 128, Pl. 5; p. 135, Pl. 14.

[10] **O. Toropu** et **O. Stoica.** La nécropole prefeodale d' Obirşia-Olt (Note preliminaire). - Dacia, XVI, 1972, p. 168, fig. 5_1.

[11] **B. Szőke.** Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9 Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). - Awarenforschungen, 2, Wien, 1992, 844-845.

[12] **O. Toropu** et **O. Stoica.** Op. cit., p. 168, fig. 5_{3-5}.

[13] B. Mitrea. Op. cit., p. 126, Pl. 3.

[14] **D. Teodor.** Teritoriul Est-Carpatic... 1978, p. 197, fig. 38_{16}.

[15] **Ст. Станилов.** Памятники аварского типа в староболгарской культуре. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 3, Шумен, 1997, с. 202.

[16] **Ст. Станчев, Ст. Иванов.** Некрополът до Нови пазар. София, 1958, табл. XXV - 4; **Ж. Вължарова.** Цит. съч. 1976; **Д. Станчев.** Ранносредновековен некропол до гара Табачка. - Годишник на музеите от Северна България, X, Варна, 1984, 33-42, обр. 3.

[17] **I. Kovrig.** Újabb kutatások a kezthelyi avarkori temetöben. – Archaeologiai éstesitõ, 87, 1960, 149, fig. 12_2; A. Kiss. Awar cemeteries in country Baranya. Budapest, 1977, Pl. X-76; J. Szentpeteri. Gesellschaftliche Gliederung des awarenzeitlichen gemeinen Volkes von Želovce. II. Innere Gruppen der Bevölkerung. (Schmuck und sonstige rangbezeichnende Beigaben). - Acta arhaeologica, XXXVIII, 1986, p. 170, Abb. 7_{16}; B. Szöke. Op. cit., p. 846.

[18] **U. Fiedler. Studien zu Gräberfeldern des 6 bis 9 Jahrhunderts an der unteren Donau.** Bonn, 1992, p. 172.

[19] **B. Mitrea. Op. cit. 1988, p. 134, Pl. 11; p. 137, Pl. 16.**

[20] Пак там.

[21] **B. Mitrea. Unele probleme on legatura cu necropola prefeudala de la Izvorul (r. Giurgiu).** - SCIV, 18, 3, 1967, p. 456, fig. 5; **B. Mitrea. Op. cit., 152, 173, 175-176, 184-185, 188, 193, 206, 212.**

[22] Пак там.

[23] **O. Toropu et O. Stoica - Op. cit., p. 168.**

[24] **L. Kraskovská.** Prvé výskumy na slovanskom mohylniku v Skalici. - Slovenská archeologica, VII - 1, Bratislava, 1959, p. 183, Tab. I-7; **I. Kovrig.** Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattuan. - Arshaeologia Nungarica, SN, XL, Budapest, 1963, Taf. III-11; **A. Točik.** Slawisch - awarisches Gräberfeld in Sturavo. - Archaeologica Slovaca - Catalogi, II, 1968, S. 205, Taf. LXXXV-12; **E. Garam.** Kesoavar sirok Kapospularyl. - Folia archaeologica, XXII, 1971, p. 98, Abb. 1_7; **Z. Čilinska.** Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. - Archaeologica Slovaca - Catalogi, V, 1973, p. 189, Taf. II-24; **E. Stoicivici, M. Blăjan.** Cercetări arheologice in cimitirul din secolul VIII e.n. de la Chirbom „Gruiul Maciuliilor" (jud Alba). - Apulum, XX, Alba Iulia, 1982, p. 141, fig. 2_5; B. Szöke. Op. cit., p. 954, Taf. 30; **Er. Szameit.** Zur chronologischen Stellung des frühmittelalterlichen Gräberfeldes von Sieeghartskirchen, Niederösterreich, und die Grabfunde aus Proleb, Steirmark. - Awarenforschungen, Band 2, 1992, p. 829, Taf 1_5.

[25] **Ж. Вължарова.** Цит. съч. 1976, с. 59, 204, обр. 34, обр. 121_{7-8}.

[26] **Ж. Вължарова.** Раннославянско и славянобългарско селище в м. Стареца край с. Гарван, Силистренско. - Археология, 1966, № 2, с. 25, обр. 4.

[27] **D. Teodor.** Tezaurul de la Raducaneni - Iasi. - SCIVA, 31, 3, 1980, p. 408, fig. 3_6.

[28] **Ж. Вължарова.** Богатое погребение женщины в могильнике возле Большой базилики в Плиске. - В: Slovane 6.-10. stoleti. Sbornik referatu ze sympozia Breclav - Pohansko 1978, Brno, 1980, с. 302, рис. 3.

[29] **J. Szentpeteri.** Op. cit., 160.

[30] **B. Mitrea.** La nécropole..., p. 134, 136.

[31] **U. Fiedler.** Op. cit., p. 173, Abb. $38_{13, 15}$; **O. Toropu** et **O. Stoica.** Op. cit. 1972, p. 168; **D. Serbănescu.** Morminte din perioada prefeudala la Chirnogi (jud. Ilfov). - SCIV, 24, 4, 1973, 667-670.

[32] **D. Teodor.** Teritoriul Est-Carpatic..., p. 197, fig. 38_3; **D. Teodor.** Autohtoni si migratori..., p. 64, fig 10_6.

[33] **V. Hrubý.** Staré mesto. Velkomoravské pohrebisté „Na Valach". Praha, 1955; **B. Szöke.** Op. cit., p. 861.

[34] **Z. Čilinska.** Frauenschmuck aus dem 7.-8. Jahrhundert im Karpatenbecken.-Slovenska archeologia XXIII-1, 1975, S. 65, Abb. 1; **Z. Čilinska.** Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nove Zamky. - Archaeologica Slovaca Fontes, VII, Bratislava, 1966, S. 142, Abb. 10; S. 146, Abb. 11; S. 149.

[35] **Ж. Вължарова.** Славяни и прабългари... , с. 356, обр. 215.

[36] **N. Fettich.** Adatok az ösgermén állatornamentumok II. stilusának erdetkérdéséhez. - Archaeologica értesitö, XLIII, 1929, 68-124, Taf. IX-18-19; **L. Kraskovská.** Op. cit., 1959,178-179; **I. Kovrig.** Das awarenzeitliche Gräberfeld... 1963, Taf. V-34, VIII-21, XI-9, 10, XXII-20, 21; **L. Ferenczy.** A váchartyáni avarkori temeto. - Archaeologiai értesitö, 90, 1963, p. 89, fig 3_1 ; **A. Točik.** Op. cit. 1968, p. 150, 169, 179, Taf. XXX-18, 19; Taf. XLIX-5; **E. Garam.** Avar temetök Andocson. - Folia archaeologica, XXIII, 1972, p. 150, Abb. 14_{17-18} ; S. 155, Abb. 18_{36}; **E. Garam, I. Kovrig, J. Szabó, Gy. Török.** Awar finds in the Hungarian national museum. Budapest, 1975, p. 192, fig 21_5 ; p. 230, fig 14_5 ; p. 267, fig. $13\text{-II}_{a, c}$; p. 339, fig. 11_{4a} ; E. Zaharia. op. cit., 1977, p. 85, fig. 32_{1-2}; **J. Szentpeteri.** Geselschaftliche Gliederung des awarenzeitlichen gemeinen Volkes von Želovce. I Die führende Schicht der Bevölkerung. - Acta archäologica, XXXVII, 1985, S. 90, Abb. 4; **A. Kiss.** Op. cit. 1977, Pl. III-56; s. 74; Pl. V-38; B. Chropovsky. Die Slawen. Historische, politische und kulturelle Entwicklung und Bedeutung. Prag, 1988, S. 84; **G. Fülöp.** Die awarenzeitlische Fürstenfunde von Igar. - Acta arheologica, XL, 1988, S. 163, Abb. 10_{20}; **Z. Čilinska.** Slowania a awarsky kaganat. Vypowed storoslowanskeho pohrebiska v Zelovciach. - Bratislava, 1992, 48-49; **N. Profantova.** Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. - Awarenforschungen, Band 2, 1992, S. 736, Taf. 22_5; **B. Szöke.** op. cit. 1992, p. 929, 956; Taf. 5_{230}, 32_{12}; **E. Garam.** A dunapentelei avar kori sirok katalogisa. - Archaeologiai értesitö, Budapest, 1995, p. 133, Abb. 2_1; **K. Mesterhazy.** Die Beziehungen zwischen Byzanz und dem frühmittelalterlichen Ungarn im Lichte der materiellen Kultur. - In: Mitteldonaugebiet und Südosteuropa im frühen Mittelalter. Studia Archeologica et Mediaevalia 1, Bratislava, 1995, p. 74.

[37] **Ж. Вължарова.** Цит. съч., табл. 18.

[38] **М. Могамедов.** Население приморкого Дагестана в VII-VIII вв. - В: Плиска-Преслав, 2, С., 1981, с. 114, рис. 5_3; с. 123, рис. 12_{17-18}.

[39] **Е. Веймарн,** А. Айбабин Скалистинский могильник. Киев, 1993, с. 47, рис. 28_7 ; с. 55, рис. 35; рис. 40_6; с. 81, рис. 55_{16}; с. 125, рис. 92_{23}; Е. Айбабин. Об этнической атрибуции могильника Узень-Баш. - МАИЭТ, вып. III, Симферополь, 1993, с. 364, рис. V 2-3; **Е. Айбабин.** Могильники VIII - начала X вв. в Крыму. - МАИЭТ, III, 1993, с. 371, рис. 6_{33}.

[40] **О. Приходнюк.** Версия Нестора о расселении славян из Подунавья (опыт хронологической стратификации и исторической интерпретации). - В: Украины и Венгрии. Киев, 1996, с. 75, рис. 7_{14}.

[41] **Z. Čilinska.** Slawisch-awarisches Gräberfeld... , p. 149.

[42] **A. Dankanits, I. Ferenszi.** Sapaturile archeologice de la Ciumbrud. - MCA, VI, 1959, p. 609, fig 4_4.

[43] **H. Ciugudean şi Gh. Anghel.** Necropola feudal timpurie de la Blandiana, jud. Alba. - MCA, Partea a II - a), 1983, 361-364.

[44] **B. Mitrea.** Unele probleme... 1967, p. 456, fig. 5; **B. Mitrea.** Das Gräberfeld... , p. 147, 150, 154, 161, 164, 166, 175, 201, 211, 215; **U. Fiedler.** op. cit. , p. 173, Abb. 38.

[45] **B. Mitrea.** La nécropole... , p. 134, 136.

[46] **U. Fiedler.** Op. cit., p. 173, Abb. 38_{12} ; **D. Serbanescu.** Op. cit., 667-670, fig 1.

[47] **U. Fiedler.** Op. cit., p. 173, Abb. $38_{9-10, 12, 14, 16-17}$; **O. Toropu et O. Stoica.** op. cit. 1972, p. 168.

[48] **Ст. Станилов.** Цит. съч., с. 204.

[49] **Л. Бобчева.** Старобългарски християнски некропол при с. Крагулево, Толбухински окръг. - ИНМВ, 20 (35), 1984, 53-54, табл. III-14, IV-26.

[50] **Ж. Вължарова.** Средновековни обекти по долините на реките Цибрица и Огоста (по материали от разузнаването през 1962-1963 г.). - Известия на Археологическия институт, 26, 1965, с. 243, обр. 13 б.

[51] **V. Hrubý.** Op. cit.,, p. 229, obr. 41, tabl. 57_{14} ; **L. Kraskovská.** Op. cit., p. 164, Abb. 1_2 ; **A. Točik.** Op. cit. , p. 99, Taf. XXIII-10; **E. Garam, I. Kovrig, J. Szabo, Gy. Török.** Op. cit., p. 339, fig. 11_{4b} ; **A. Kiss.** Op. cit. 1977, Pl. XLVI-58; **E. Garam.** Spätawarenzeitliche Goldgegenstände im Ungarischen Nationalmuseum. - Folia archaeologica, XXXV, 1984, Abb. 1_5; **B. Szöke.** Op. cit., p. 952, 954, 958, Taf. 28_3, 30_{70}, 34_3 .

[52] **Gh. Coman.** Cercetari arheologice in sudul Moldovei cu privire la secolele V-XI.-SCIV, 20, 2, 1969, p. 309, fig 16; **Gh. Coman.** Cercetari archeologice cu privire la secolele V-XI in sudul Moldovei (stepa colinara Horincea-Elan-Prut). - Arheologia Moldovei, VI, 1969, 307, fig 17_5 ; **D. Teodor.** Autohtoni si migratori la est de Carpati in secolele VI-X e. n. - Arheologia Moldovei, X, 1985,p. 64, fig 10_{20} .

[53] **F. Daim.** Zur Geschichte und Archäologischen Hinterlassenschaft der Avaren. - In Katalog der Sonderaustellung im Museum der Stadt Mödling. Mödling., 1977, p. 17.

[54] **B. Chropovsky.** Die Slawen. Historische, politische und kulturelle Entwicklung und Bedeutung. Prag, 1988, p. 273.

[55] **J. Poulik.** Slovane na Morave az do doby rise Velkomoravske. In: Zapadni slovane a germani. Brno, 1947, Tab. XII 2; **J. Poulik.** Staroslovanska Morava. - In: Acta praehistorica et historica Instituti archaeologici Pragae. I, Pragae, 1948, Tab. L 7.

[56] **А. Смиленко.** О характерных чертах восточных славян VI-IX веков. - In: Rapports di III e Congres International d, Archeologie Slave. Bratislava 7-14 septembre 1975. Bratislava, 1979, с. 762, рис. 4 1; **У. Брей, Д. Трамп.** Археологический словарь. М., 1990, табл. 28 7.

[57] **B. Mitrea.** Unele probleme... 1967, p. 456, fig. 5; **B. Mitrea.** Das Gräberfeld... 1989, 145-220; **U. Fiedler.** Op. cit., p. 173, Abb. 38 7-8 .

[58] **O. Toropu, O. Stoica.** Op. cit., p. 168; **U. Fiedler.** Op. cit. , p. 173, Abb. 38 7-8, 11, 18 .

[59] **B. Mitrea.** La nécropole... 1988, p. 133.

[60] **D. şerbĂnescu.** Op. cit., 667-670, fig. 1; **U. Fiedler.** Op. cit., p. 173, Abb. 38 11 .

[61] Ат. Милчев. Ранносредновековни български накити и кръстове енколпиони от Северозападна България. - Археология, 1963, № 3, с. 25, обр. 3 а.

[62] **Ж. Вължарова.** Некрополът до Голямата базилика в Плиска. - В: Плиска-Преслав, 1, София, 1979, с. 76, обр. 13; **Ж. Вължарова.** Богатое погребение... 1980, с. 302, рис. 3 25 ; Ж. Вължарова. Славяни и номади на територията на днешните български земи от края на VI-XI в. - В: Плиска-Преслав, 3, 1981, с. 50, фиг. 16 в.

[63] **Б. Николов.** Раннобългарски находки край Островския окоп. - Археология, № 2, 1962, с. 35, обр. 3; **Ст. Станилов, Г. Александров.** Ранносредновековен некропол при гр. Вълчедръм. - Векове, 5, 1983, , с. 57, обр. 2 1 ; **Р. Рашев, Ст. Станилов.** Раннесредневековый могильник у с. Ножарево, Силистренский округ (предварительное сообщение). - В: Проблеми на прабългарската история и култура, С., 1989,. с 219, обр. 6; **Ив. Василчин.** Двуобряден езически раннобългарски некропол при с. Черна, Толбухински окръг. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, С., 1989, с. 206, обр. 3.

[64] **A. Halikova.** Ösmagyar temetö a Kama mentén. Magna Hungaria kerdesehez. - Archaeologiai értesitÖ, Budapest, 1976, p. 58, Abb 3 2 ; p. 65, Abb. 10 4 ; **Е. Казаков.** Культура ранней Волжкой Болгарии. (Этапы этнокультурной истории). М., 1992, с. 73, рис. 21 17 .

[65] Пак там, с. 177, рис. 63 10, 14 .

[66] **O. Toropu, O. Stoica.** Op. cit. 1972, p. 168, fig 5 29-30 ; **U. Fiedler.** Op. cit. 1992, S. 173, Abb. 38 19-20.

[67] **J. Csalog.** A Szakály-reghegyi avar sirmezö. – Archaeologica értesitîö, V-VI, 1945, 295-299, Taf. XCIII-9-10; **Z. Čilinská.** Slawisch-awarisches Gräberfeld... 1966, p. 142-154; **E. Garam.** Avar temetök... 1972, p. 151, Abb. 15 23-24 ; **Z. Čilinska.** Frauenschmuck aus... 1975, 63-96; **B. Szöke.** Op. cit. 1992, 863-865; **Z. Čilinska.** Slowania a awarsky..., Abb. 3.

[68] **Z. Čilinska.** Frauenschmuck aus... , p. 65, Abb. 1.

[69] **Z. Čilinska.** Slawisch-awarisches Gräberfeld..., p. 145, Abb. 11

[70] **D. Teodor.** Tezaurul... , p. 406, fig. 1; **D. Teodor.** Autohtoni si migratori... , p. 64, fig 10 12 .

[71] **K. Horedt.** Die Ansiedlung von Blandiana, Rayon Orastie, am Ausgang des ersten Jahrtausends u. Z. - Dacia, X, 1966, S. 278, Abb. 18 3 ; **K. Mesterhazy.** Az ün tokaji kincs revizioja. - Folia arhaeologica, XLIII, 1994, p. 216, Abb 11 1-4 ; p. 217, Abb. 12 1-2, 5-8 .

[72] **G. Fedorov.** Rèsultats et principaux problèmes des recherches archeologiques du Sud-Ouest de I' U.R.S.S. touchant le premier millenare de notre ère. - SCIV, X, 2, 1959, p. 399, fig 17 4 .

[73] **D. Teodor. Tezaurul..., p. 406, 422, fig 1.**

[74] **V. Hrubý. Op. cit., p. 229, obr. 41.**

[75] **M Széll. XI. századi temetök...** , p. 242, Tab.

V-11; **V. Hrubý.** Op. cit., , Tab. 53 2-3 ; J. Poulik. Mikulcice. Sidlo a pevnost knizat velkomoravskych. Praha, 1975, Tab. 63; **K. Mesterhazy.** Op. cit. 1994, p. 221, Abb. 14; H. Jozsef. A magyar turani ornamentika törtenete. Budapest, 1994, p. 38, Abb. 63 9, 12; **M. Rejholcova.** Pohrebisko v cakojovsiach (9.-12. storocie). Katalog. - In: Archaeologica Slovaca Monographiae XV, Nitra, 1995, p. 185, Tab. XCV 6.

[76] **J. Poulik**. Jizni Morava zeme davnych slovanu. Studijni a planovaci ustav v Brne, 1950, p. 114, Obr. 61-a; **Z. Vinski.** Ausgrabungen in Vukovar. - Arhaeologia Jugoslavica, III, 1959, 99-110, Tab. XXXIX-28.

[77] **Н. Лінка-Геппенер.** Копиівський скраб. - Археологія, II, Київ, 1948, 182-191.

[78] **I. Fodor.** The ancient hungarians. - Hungarian national museum, March 16 - December 31, Budapest, 1996, p. 440, 442, fig. 1 1 .

[79] **Ж. Вължарова.** Славяни и номади... , с. 50, фиг. 16 з; С. Плетнева. Стратиграфические исследования Плиски (работы советского отряда 1977-1980 гг.). - В: Плиска-Преслав, 5, Шумен, 1992, с. 63, обр. 32; **П. Георгиев, Т. Михайлова.** Некрополът при Кръглата църква в Преслав (разкопки 1969-1973 г.). - В: Плиска - Преслав, 6, 1993, с. 166, обр. 2 10 ; с. 167, обр. 4.

[80] **Д. Станчев.** Ранносредновековен некропол до с. Красен. - Годишник на музеите от Северна България, XII, Варна, 1986, табл. III-1.

[81] **Ж. Вължарова.** Славяни и прабългари, 1976, с. 207, обр. 128-4 а, б; с. 328, обр. 204-1-2.

[82] **Й. Чангова.** Крепостта Перник VIII-XIV в. - В: Перник, 3, С., 1992, с. 130, обр. 123 12 .

[83] **Т. Михайлова.** Калъпи за отливане на накити от Преслав. - В: Преслав 3, Варна, 1983, 171-172, обр. 1-1.

[84] **D. Teodor.** Tezaurul... , p. 423.

[85] **V. Hrubý.** Op. cit., p. 331.

[86] **D. Teodor.** Op. cit., p. 408, fig 3 1 - 3 ; **D. Teodor.** Romanitatea Carpato-dunareana... 1981, fig 18; **D. Teodor.** Autohtoni si migratori... , p. 64, fig 10 11 .

[87] **K. Mesterhazy.** Bizánci ès balkani eredetü tárgyak a 10-11. szazadi magyar sirleletekben II. - Folia arhaeologica, XLII, 1991, p. 151, Abb. 3 11 .

[88] **V. Hrubý.** Op. cit., Tab. 53 - 1, 4; Tab. 55 - 1-6; Tab. 57 - 9-10; Tab. 84 - 14-15, 19, 20; J. Poulik. Op. cit., Tab. 4.

[89] **M Szél.** XI. szbzadi temetök... , p. 237, Tab. II - 16; p. 240, Tab. IV-7; p. 242, Tab. V - 1-5; p. 248, Tab. VIII - 12-14.

[90] **B. Dostal, A. Lorencova.** Grabstätte in Znojmo-Hradiste. - In: Folia, X, 21, 2, Brne, 1969, Taf. V - 16-17.

[91] **V. Hrubý.** Op. cit. , p. 229, obr. 41.

[92] **M. Szél.** Op. cit. 1941, p. 248, Tab. VIII - 12-14.

[93] **Ж. Вължарова.** Некрополът до Голямата базилика... , с. 78, обр. 18; **Ж. Вължарова.** Златни накити от гроб 27 в Плиска. - Археология, 1980, N 1, с. 52, обр. 1; **Ж. Вължарова.** Богатое погребение женщины... , с. 301, рис. 2 9-10 ; **Ж. Вължарова.** Славяни и номади... , с 50, фиг 16 и.

[94] **В. Генсель, У. Дымачевский, А. Дымачевский, С. Гильчеруна** (Полша). Результаты польских археологических исследований на городище Стырмен, округ Русе в Болгарии (1962-1968). - Советская археология, 1970, N 3, с. 239, рис. 8 1 - 2 .

[95] **Й. Чангова.** Цит. съч., с. 130, обр. 123 13 .

[96] **B. Mitrea.** Das Gräberfeld aus... , p. 161, Abb. 14 76.

[97] **B. Mitrea.** La nécropole birituelle... , p. 136, 139.

[98] **T. Stefanovicova.** Zur materiellen Kultur der donauländischen Slawen in der Beziehung zum Südosteuropa. - In: Mitteldonaugebiet und Südosteuropa im frühen Mittelalter. Studia archaeologica et Mediavalia 1, Bratislava, 1995, 94-97.

[99] **B. Mitrea.** Op. cit. , p. 129, Pl. 6.

[100] **A. Dankanitz şi I. Ferenczi**. Op. cit. 1959, p. 609, fig. 4 2 ; **И. Фодор.** Българите в унгарските земи по време на заселването на унгарците. - Векове, 1984, N 4, с. 21.

[101] **O. Toropu, O. Stoica.** Op. cit, 1972, p. 168; U. Fiedler. Op. cit., p. 177, Abb. 39 3 .

[102] **В. Йотов.** Ранносредновековните некрополи в с. Хитово N 2 и N 3 (нови данни). - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 3, Шумен, 1997, с. 171, VI - 2.

[103] **U. Fiedler.** Op. cit., p. 177, Abb. 39 12 ; Taf. 20 13.

[104] **E. Garam.** Avar temetök... 1972, p. 152, Abb. 16 9 - 10, 17, 30 ; p. 155, Abb. 18 29 - 30 ; **E. Garam, I. Kovrig, J. Szabo, Gy. Török.** Awar finds in the Hungarian... , p. 267, fig 13 - I a.

[105] **A. Dankanitz şi I. Ferenczi.** Op. cit., p. 609, fig. 4 5.

[106] **D. Teodor.** Romanitatea Carpato-dunareana... , fig 17 21 .

[107] **Г. Власова.** Бронзовые изделия XI-XIII вв. из села Зеленче. - Материалы по археологии Северного Причерноморья, Одесса, выпуск 4, 1962, с. 247, рис 1 5.

[108] **O. Toropu, O. Stoica.** Op. cit, p. 168; **U. Fiedler.** Op. cit., , p. 177, Abb. 39 4 .

[109] **Ж. Вължарова.** Славяни и прабългари... , с. 181, обр. 108 2 .

[110] **U. Fiedler.** Op. cit., Taf. 104 15 .

[111] **Г. Гинев.** Двуобреден некропол край Търговище. - Векове, 1, 1979, с. 59, обр. 2.

[112] **B. Mitrea.** Op. cit. 1988, p. 136.

[113] **A. Dankanitz şi I. Ferenczi.** Op. cit., p. 609, fig. 4 1-3 .

[114] **Ж. Вължарова.** Богатое погребение женщины.. ., рис. 3 14 -15 .

[115] **Д. Овчаров.** Средновековни некрополи от Търговищко. - В: Преслав, 2, 1976, с. 224, обр. 4.

[116] **Ж. Вължарова.** Славяни и прабългари..., с. 260, обр. 164 1 а, б .

[117] **D. Jelovina.** Die Forschungstätigkeit an mittelalterlichen Fundstätten Kroatien 1945-1959. - Archaeologia

Jugoslavica, V, 1964, 97-112, Abb. 18.

[118] **L. Kovacs.** Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs. Budapest, 1994, p. 85, Abb 26.

[119] **B. Mitrea.** Sapaturile de la selvare de la Sultana. - MCA, VII, 1961, p. 534, fig 4 1 - 2 ; **B. Mitrea.** La nécropole birituelle... 1988, p. 124, 126, 136. **U. Fiedler.** Op. cit., 177, Abb. 39 7 - 8 .

[120] **Ж. Вължарова.** Цит. съч. 1976, с. 260, обр. 164 - 1.

[121] **A. Tocik.** Op. cit. 1968, p. 90, Taf. XIV-1-2, 4; **E. Garam, I. Kovrig, J. Szabo, Gy. Török.** Op. cit., 1975, p. 192, fig. 21 6 ; p. 267, fig. 13-V a-c; **J. Szentpeteri.** Gesellschaftliche Gliederung des awarenzeitlichen..., p. 170, Abb. 7 21 - 22, 30 .

[122] **Z. Vazarova.** Zur Frage der Etnogenese und der materiellen Kultur des Bulgarischen Volkes (zwei Nekropolen aus Nordostbulgarien). - Известия на Археологическия институт, XXXV, 1979, p. 21, Abb. 20 I ; **Г. Джингов.** Археологически изследвания в западната част на укрепеното селище при Стърмен (сектори I, III, V и VI). - Разкопки и проучвания, VII, 1982, с. 58, обр. 60 9 .

[123] **B. Mitrea.** Sapaturile de la selvare de la Sultana. - MCA, VII, 1961, p. 536, fig. 5; **B. Mitrea.** La nécropole birituelle..., p. 133; U. Fiedler. , p. 177, Abb. 39 9 .

[124] **J. Poulik.** Jizni Morava zeme davnych... , Obr. 101 e; p. 114, Obr. 61 b.

[125] **D. Teodor.** Op. cit., p. 406, fig. 1 1 , 3 4 - 5 ; **D. Teodor.** Romanitatea Carpato-dunareana si Bizantul in veacurile V-XI e.n., Iasi, 1981, fig. 18.

[126] **Ж. Вължарова.** Богатое погребение женщины..., с. 302, рис. 3 26 .

[127] **D. Teodor.** Elemente si influente bizantine on Moldova on secolele VI-XI. - SCIV, 21, 1, 1970, p. 116, fig 8; **D. Teodor.** Autohtoni si migratori la..., p. 64, fig. 10 9 - 10 .

[128] **B. Mitrea.** Op. cit., p. 131.

[129] **O. Toropu, O. Stoica.** Op. cit, 1972, p. 168; U. Fiedler. Op. cit., p. 173, Abb. 38 3 - 6 .

[130] **S. Dolinescu-Ferche** et **M. Ionescu.** La nécropole bi-rituelle..., p. 428; U. Fiedler. Op. cit., 1992, S. 173, Abb. 38 4 - 5, 10 .

[131] **Ж. Вължарова.** Цит. съч., с. 356, обр. 215.

[132] Пак там, табл. 18.

[133] **B. Mitrea.** Sapaturile de la Satu Nou. - MCA, VI, 1959, p. 588, fig. 10 2 - 3 .

[134]. **Ст. Станилов.** Памятники аварского типа... , с. 202.

[135] **Ст. Станилов.** Паметници на металопластиката от VIII-IX в. в България. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2, С., 1991, с. 192.

[136] **A. Točik.** Op. cit. 1968, p. 102, Taf. XXVI 3-4; **E. Garam.** Avar temetök... 1972, p. 161, Abb. 23-32; Z. Čilinska. Frühmittelalterliches Gräberfeld... 1973, p. 189, 193-194, 216, 235, 247, Taf. I 7, X 7, XII 7, LV 13, XCIII 28, CXVII 12; **E. Kerecsényi.** Op. cit. 1973, p. 144, Abb 5 2, 6-7, 12 ; **A. Kiss.** Op. cit. 1977, Pl. XII-26; Pl. XXI - 185; **J. Szentpeteri.** Op. cit. 1986, p. 170, Abb. 7 13 - 15 ; **N. Profantova.** Op. cit. 1992, S. 733, Taf. 19 5 ; **B. Szöke.** Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9 Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). - Awarenforschungen, 2, Wien, 1992, S. 930-931, 936, 938-939, 954, 958, Taf. 6 250 , 7 51 , 8 16 , 34 , 12 89 , 14 26, 185 , 15 399 , 30 70, 79 , 34 11 ; **R. Müller.** Neue arshäologische Funde der Keszthely-Kultur. - Awarenforschungen, Band 1, 1992, S. 300, 304, Taf. 16 22 , 20 39 .

[137] **B. Mitrea.** Das Gräberfeld..., p. 165, 216, Abb. 17, 55.

[138] **O. Toropu, O. Stoica.** Op. cit, p. 168; U. Fiedler. Op. cit., p. 177, Abb. 39 6 .

[139] **A. Dankanitz şi I. Ferenczi.** Op. cit. 1959, p. 609, fig 4 7 - 9, 12 ; **И. Фодор.** Цит. съч. 1984, с. 20, обр. 3 2.

[140] **Д. Станчев.** Ранносредновековен некропол до с. Батин... 1985, 45 - 54, табл. IV, обр. 4; **Ж. Вължарова.** Цит. съч., с. 282, ил. 175 7 .

[141] **J. Poulik.** Staroslovanska Morava..., Tab. LXVII 3.

[142] Op. cit., Tab. XLI 5.

[143] **B. Dostal.** Slovanska pohrebiste ze stredni doby hradisti na Morave. Praha, 1966, s. 32, obr. 7 14.

[144] **O. Toropu, O. Stoica.** Op. cit, , p. 168, fig. 5 10 .

[145] **F. Daim, A. Lippert.** Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge, NЦ, Wien, 1984, p. 49, Abb. 8 e.

[146] **K. Mesterhazy.** Op. cit., p. 151, Abb. 3 9 - 10 ; p. 167.

[147] Пак там.

[148] **K. Heitel.** Principalele rezultate ale cercetarilor arheologice din zona sud-vestica a cetatii de la Alba Iulia (1968-1977). II. Piesele de metal. - SCIVA, 37, 3, 1986, 233-248.

[149] **K. Mesterhazy.** Op. cit., p. 151, Abb. 3 9 - 10 ; p. 167.

[150] **Ст. Михайлов.** Разкопки при с. Стърмен. - Археология, 2, V, 1963, с. 8; **Ат. Милчев.** Цит. съч., с. 23, обр. 1; **Ат. Милчев.** Проучвания на раннославянската култура в България и на Плиска през последните двадесет години. - Археология, 1964, N 3, с. 26, обр. 3; **Л. Гетов.** Могилни погребения при с. Долно Сахране, Старозагорско. - Известия на Археологическия институт, 26, 1965, с. 224, обр. 32; **Ж. Вължарова.** Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI-XI век. С., 1965, с. 149, обр. 107; с. 243, обр. 13, 14 а, б; **В. Генсель, У. Дымачевский, А. Дымачевский, С. Гильчеруна** (Полша). Цит. съч., с. 239, рис. 8 10 ; **Ж. Вължарова.** Славяни и прабългари (тюрко-българи) в светлината на археологическите данни. - Археология, 1, XIII, 1971, с. 6, обр. 5; **S. Masov. La** nécropole medievale près du village Gradesnica, dep. de Vraca. - Известия на Археологическия институт, XXXV, 1979, p. 37-38, fig. 5 3 ; fig. 6 1, 3-4 ; fig. 8 1-2 ; **Ж. Вължарова.** Славяни и номади... , с. 50, фиг 16 д; **Л. Дончева-**

Петкова. Средновековно селище при с. Одърци, Толбухински окръг. - ИНМВ, 17 (32), 1981, 19-28, табл. 2 1 ; **Л. Бобчева.** Цит. съч., 53-58, табл. V-37 -1; **Д. Станчев.** Ранносредновековен некропол... , 33-42, обр. 3; **Д. Станчев.** Ранносредновековен некропол до с. Батин, Русенски окръг. - Годишник на музеите от Северна България, XI, Варна, 1985, 45-54, табл. IV, обр. 9; **M. Wendel.** Die mittelalterlichen Siedlungen. - Iatrus-Krivina, III, 1986, 24-210, Taf. 73 3 ; **Й. Чангова.** Цит. съч. , с. 130, обр. 123 15 ; **О. Миланова.** Гроздовидните обеци и техния ареал на разпространение в българските земи през IX-XI в. - Годишник на Националния археологически музей, IX, 1993, 125-134.

[151] **Ж. Вължарова.** Славяни и прабългари..., с. 356, 359, обр. 215, обр. 217

[152] **О. Миланова.** Цит. съч., 125-134.

[153] **E. Kerecsényi.** IX. századi sirok Letenyén. - Folia archaeologica, XXIV, 1973, p. 144, Abb. 5 13-14 ; **K. Mesterhazy.** Bizánci és balkani... , 147-167.

[154] **K. Mesterhazy.** Op. cit., , p. 177.

[155] **A. Dankanitz şi I. Ferenczi.** Op. cit. , p. 609, fig. 4 2-3, 6 .

[156] **B. Mitrea.** La necropole birituelle..., p. 125, Pl. 2.

[157] **A. Dankanitz şi I. Ferenczi.** Op. cit., p. 609, fig 4 13.

[158] **Ж. Вължарова.** Цит. съч. 1976, с. 282, обр. 175 3-7 , табл 18; **Ст. Ваклинов.** Формиране на старобългарската култура VI-XI век. С., 1977, с. 80.

159 **D. Teodor.** Romanitatea Carpato-dunareana... 1981, p. 111, fig 19 7 ; **D. Teodor.** Cercei cu pandantiv stelat... , 202-203, fig. 5 4 - 6, 9 .

[160] Пак там, p. 197, 203, fig. 6.

[161] Пак там, p. 202, fig 5 10 - 11 ; **C. Cirijan.** La nécropole de haute epoque feudale de Girlita-Ostrov Fouilles effectuees en 1969. - Pontice, II, 1969, p. 121, fig 18.

[162] **B. Mitrea.** Op. cit., p. 133, Pl. 12; p. 134, Pl. 13.

[163] **D. Teodor.** Tezaurul de la Raducaneni..., p. 408, fig 3 8 ; **D. Teodor.** Autohtoni si migratori la est de Carpati... , p. 64, fig. 10 4 .

[164] **P. Korošec, J. Korošec.** Svete Gore bei Bizeljsko in frühslawischer Zeit. - Balcanoslavica, 2, 1973, 125-138, Abb. 1; **D. Jelovina.** Starohravatske nekropole. Na podrucju izmedu rijek Zrmanje I Cetine. Split. 1976, Taf. XXIII-7; **J. Giesler.** Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo - Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. - In: Praehistorische Zeitschrift, 56, 1981, Berlin. New York, S. 98, Abb. 14 9 ; **T. Stefanovicova.** Osudy starych Slovanov. 1989; **K. Mesterhazy.** Bizánci és balkani eredetü tárgyak... p. 166; **Z. Tomičic.** Zvonimirovo I Josipovo, groblja starohrvatskoga doba u Viroviticko-podravskoj zupaniji. Zagreb - Virovitica, 1997, p. 52, fig. 39.

[165] Dinogetia, I, Bucureşti, 1967, p. 281, fig. 168 2; p. 169, fig. 169 1.

[166] Благодаря на Ст. Станилов за консултациите и за предоставената информация.; **А. Кравченко.** Поселение IX-X вв. н. е. в села Сафьяны. - Материалы по археологии Северного Причерноморья, Одесса, выпуск 7, 1971, 71-77.

[167] **B. Mitrea.** Op. cit. , p. 133, Pl. 12; p. 134, Pl. 13.

[168] **Ст. Станилов.** Славяните в Първото българско царство. Варна, 1986, с. 86.

169 **J. Poulik.** Staroslovanska Morava..., , Tabl. XLI 4.

[170] **B. Mitrea.** Op. cit. , 125-126.

[171] **A. Dankanitz şi I. Ferenczi.** Op. cit., p. 609, fig 4 10 ; **И. Фодор.** Цит. съч., с. 20, обр. 3 3 .

[172] **Ж. Вължарова.** Цит. съч., 1976, с. 273, обр. 170 4 , табл 18.

[173] Пак там, с. 360, обр. 218.

[174] **B. Mitrea.** Op. cit. , p. 139, Pl. 18; D. Teodor. Cercei cu pandantiv stelat..., p. 201, fig. 4 18-19 .

[175] **А. Айбабин.** К вопросу о происхождении сережек пастирского типа. - СА, 3, 1973, с. 65-66, 71; **О. Прихаднюк.** Технологія виробництва та витоки ювелірного стилю металевих прикрас Пастирського городища. - Археологія, 1994, № 3, с. 65.

176 **А. Айбабин.** Цит. съч., , с. 71.

[177] **Ст. Станилов.** Ранносредновековен некропол в Търговище. - Векове, , 1975, № 5 с. 76, обр. 3 1 .

[178] **Ж. Вължарова.** Цит. съч. , табл 18.

[179] **Д. Димитров.** Некрополът при гара Разделна. - ИНМВ, 14, 1978, 120 -150, табл. XV-20.

[180] **U. Fiedler.** Op. cit. , Taf. 102-17.

[181] Благодаря на М. Даскалов за консултациите и за предоставената информация.

[182] Благодаря на Danica Staššikova-Štukovskă за предоставената информация.

[183] **V. Hrubý.** Op. cit. 1955, p. 331; **T. Stefanovicova.** Op. cit. , 94-97.

[184] **С. Георгиева.** Български средновековни накити. - Археология, 1961, № 1, с. 5; Т. Михайлова. Калъпи за отливане на накити... с. 170.

[185] ЛИБИ, 1960, 35-52.

[186] **Г. Фехер.** Именникът на първите български ханове. Леточислението на прабългарите. - Годишник на Народния музей, IV, 1925, с. 292; **K. Horedt.** Op. cit. , 261-289; **H. Ciugudean şi Gh. Anghel.** Op. cit. 1983, 361-364; И. Фодор. Цит. съч, 1984, 18-23; **Gh. Anghel, H. Ciugudean.** Cimitirul feudal - timpurii de la Blandiana (jud. Alba). - Apulum, XXIV, Alba Iulia, 1987, 179-196; Б. Съоке. О северной границе Первого болгарского государства в IX веке. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, С., 1989, p. 105.

[187] **M. Comşa.** Slavii pe teritoriul RPP on secolele VI-IX on lumina cercetarilor arheologice. - SCIV, X, 1, 1959, p. 78; M. Comşa. Die Bulgarische Herrschaft nördlich der Donau... 1960, p. 408-409, 419; **B. Mitrea.** Doua tiburi dintr-o conducta de apa din epoca feudala timpurie descoperite la Caascioarele. - SCIV, XI, 2,

1960, p. 438; **G. Baky.** Inca o marturie cu privire la dominatia primului stat bulgar la nord de Dunare. - SCIV, XIII, 2, 1962, p. 464; **M. Comşa.** Cu privire la evolutia culturii balcano-dunarene on sec. IX-XI (Studiu preliminar). - SCIV, XIV, 1, 1963, p. 120; **M. Comşa.** Sur l' origine et l' evolution de la civilisation de la population romane..., p. 371, 376; **Ив. Божилов.** Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X в. С., 1970, с. 182; **А. Кравченко.** Цит. съч., с. 71; **Ст. Ваклинов.** Цит. съч.; **Ст. Ангелова.** Традиции в прабългарската керамика на Североизточна България (VII-IX в.). - ГСУ ИФ, 74, 1982, с. 52; C. Chiriac. Despre tezaurele monetare bizantine din secolele VII-X de la est si sud de Carpati. - Pontica, XXIV,, p. 378; **U. Fiedler.** Op. cit., p. 224.

[188] **U. Fiedler.** Die Grablegen der Protobulgaren an der unteren Donau. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, p. 150.

Les boucles d'oreilles dans la culture protobulgare au nord du Danube

Valéry GRIGOROV

(Résumé)

Dans le présent article, l'auteur fait une revue détaillée des boucles d'oreilles répandues sur les territoires situés au-delà du Danube pendant le Premier royaume bulgare. Le but qu'il se propose est de systématiser tout le matériel connu jusqu'à présent. Les boucles d'oreilles sont regroupées en 8 types en fonction de leur forme, ornementation et technique, en cherchant à préciser leur genèse et chronologie.

Le type I présente les boucles d'oreilles formé d'une seule boucle, sans pendant (Tabl. 1). Ce type est relativement très répandu pendant la période VIIIe-IXe siècles sur les territoires du Premier royaume bulgare, situés au-delà du Danube. La genèse de certaines variante peut être issue de modèles avars plus anciens.

Le type II présente les boucles d'oreilles formées d'un pendant en forme de grains de raisin (Tabl. 2 et 3). Celles-ci représentent 50% des objets mis au jour. Les plus anciens sont des boucles d'oreilles formées de granules soudées à leur partie inférieure, sans manchettes (variante A). Leurs dérivés sont les boucles d'oreilles en forme de grains de raisin, munies des manchettes (variantes B et C). Les boucles d'oreilles faites de perles de verres (variante D) sont exclusivement rares. Elles sont caractéristiques de l'orfèvrerie des Avars du la période du khaganat tardifs. Les modèles plus compliqués des variantes E et F reflètent la pénétration d'influence culturelles et technologiques de Byzance pendant la deuxième moitié du IXe-Xe siècle. Les boucles d'oreilles de la variante G sont répandues dans une région restreinte très proche du Danube.

Les types III, IV et V représentent des boucles d'oreilles dont la forme du pendant est sphérique, ellipsoïdale ou biconique (Tabl. 4). Leur diffusion au nord du Danube est relativement restreinte.

Le type VI présente des boucles d'oreilles dont la forme du pendant est conique (Tabl. 5). La genèse de certaines variantes (A et C) doit être recherchée dans un milieu culturel avar dont l'influence avait pénétré dans la région du Bas-Danube. Les boucles d'oreille dont le pendant conique est fait de fil métallique (variante B) dérivent des boucles d'oreilles qui se terminent en spirale.

Le type VII présente des boucles d'oreilles dont le pendant a une forme anthropomorphe. Elles sont datées de la fin du IXe-Xe siècle et sont répandues principalement au Banat.

Le type VIII présente des boucles d'oreilles en forme de croissant de lune (Tabl. 6). Elles trouvent la plus grande diffusion en Valachie de l'Est, en Moldavie du sud-ouest et en Transylvanie du sud (Tabl. 7).

L'examen systématique des boucles d'oreilles répandues sur les territoires bulgares situés au-delà du Danube, contribue à l'éclaircissement des processus culturels et historiques s'étant produit au nord du Danube de la fin du VIIe jusqu'au milieu du XIe siècle. On peut les diviser en deux périodes: de la fin du VIIe jusqu'au milieu du IXe siècle et du milieu du IXe jusqu'au début du XIe siècle. La comparaison des types de boucles d'oreilles avec les modèles répandus au sud du Danube permet de concrétiser le lieu et de dégager l'importance des territoires transdanubiens dans l'histoire bulgare au temps du haut moyen âge. Dans son ensemble, cependant, cette question peut être éclaircie à condition d'attirer dans l'analyse d'autres monuments de la culture protobulgare.

Тракийска гробница при село Врани кон, община Омуртаг

Георги Гинев

През м. март 1997 г. иманяри разкопават надгробна могила в землището на с. Врани кон, община Омуртаг. Те попадат на входа на преддверието на зидана каменна гробница, разрушават го и проникват в нея. Налага се провеждането на аварийни археологически разкопки[1]. Поради липса на финансови средства те са ограничени само до разкриване на пространството пред гробницата, нейното почистване, фотографско и архитектурно заснемане.

Гробницата се намира в южната половина на могилата (обр. 1). Ориентирана е по дългата си ос в посока север – юг, с отклонение от 20 градуса на запад. Състои се от дромос, преддверие и камера (обр. 2).

Дромосът е без покритие и представлява два зида, несиметрично разположени един спрямо друг (обр. 2, 3). Изградени са от ломени камъни с различна големина. Източният е дълъг 2,00 м. Той не е прав, а от средата завива в тъп ъгъл към началото, като прави леко отклонение в източна посока.

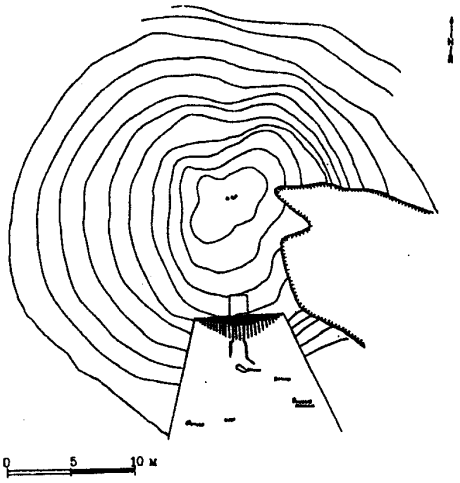

Обр. 1. Тахиметрия на могилата при с. Врани кон, община Омуртаг и ситуация на гробницата.
Fig. 1. Tachimétrie du tumulus situé près du village de Vrani kon, dans la commune d'Omurtag, et disposition de la tombe.

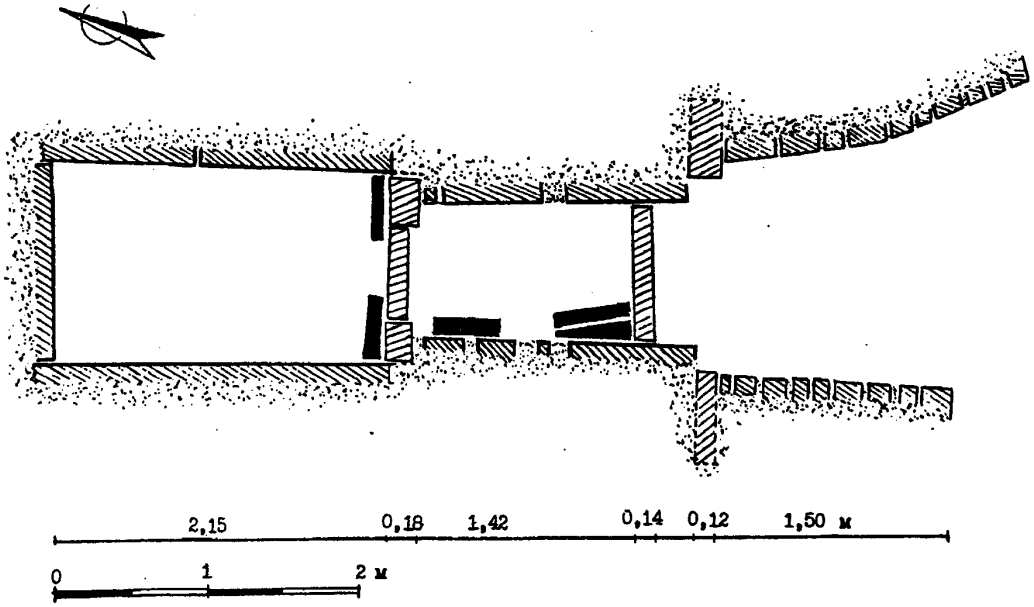

Обр. 2. План на гробницата.
Fig. 2. Plan de la tombe.

Западният е дълъг 1,50 м. Запазена височина – съответно 2,32 м и 1,90 м. Разстоянието между двата зида в основите им е 1,70 м в началото и 1,30 м при входа на преддверието. Зидовете не са отвесни. Западният е с ясно изразен наклон навън към могилния насип. Източният е почти отвесен, но слабо деформиран (хлътнал навътре) в началото (обр. 3). Зидовете имат оформено само вътрешно лице. На обратната страна те се опират на могилния насип и не е било необходимо да бъдат подреждани. Стратиграфските наблюдения показват, че зидовете са изградени не върху здрав терен, а върху тънък слой от могилния насип и са свързани на фуга с фасадата на гробницата. Тези факти, както и това, че нямат външно лице, дават достатъчно основание да се допусне, че дромосът е вторичен по отношение на гробницата, т. е. че е бил изграден след нея. Предназначението му е ясно – да спре натрупването на пръст пред входа на гробницата, да осигури пространство за влизане в нея за извършването на поменалните обреди. Установи се, че дромосът е запълнен изцяло с ломени камъни с различна големина. Най-отдолу, на терена, се забелязва подреждане на камъните (обр. 4). Обяснението е, че когато отпада нуждата от влизане в гробницата, дромосът бива запълнен от ломени камъни, оформени като широк зид, закриващ плътно входа на гробницата. По-късно, при нейното ограбване, зидът е бил разбит от иманярите.

Фасадата се състои от две големи плоски необработени каменни плочи. Поставени са отвесно непосредствено до двете стени на

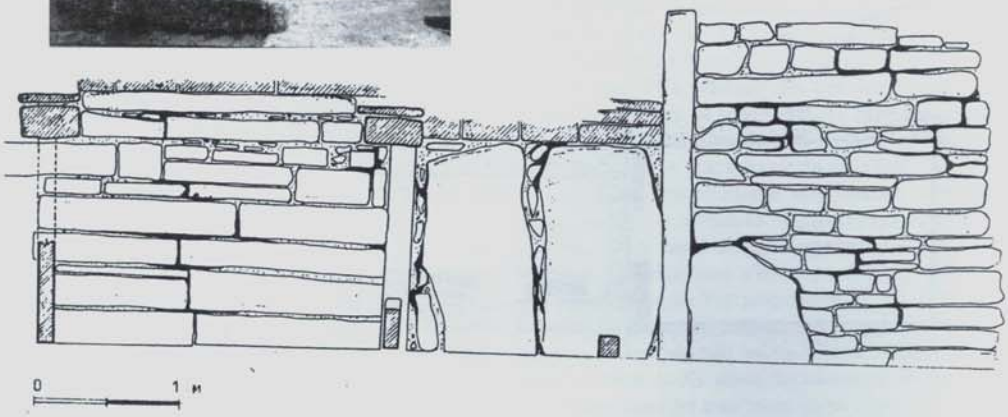

Обр. 3. Дромосът на гробницата и входът преди почистването.
Fig. 3. Le dromos et l'entrée de la tombe avant le nettoyage.

Обр. 4. Дромосът, фасадата и входът към първата камера.
Fig. 4. Le dromos, la façade et l'entrée de la première chambre.

Обр. 5. Източната стена на гробницата-разрез.
Fig. 5. Le mur oriental de la tombe: coupe.

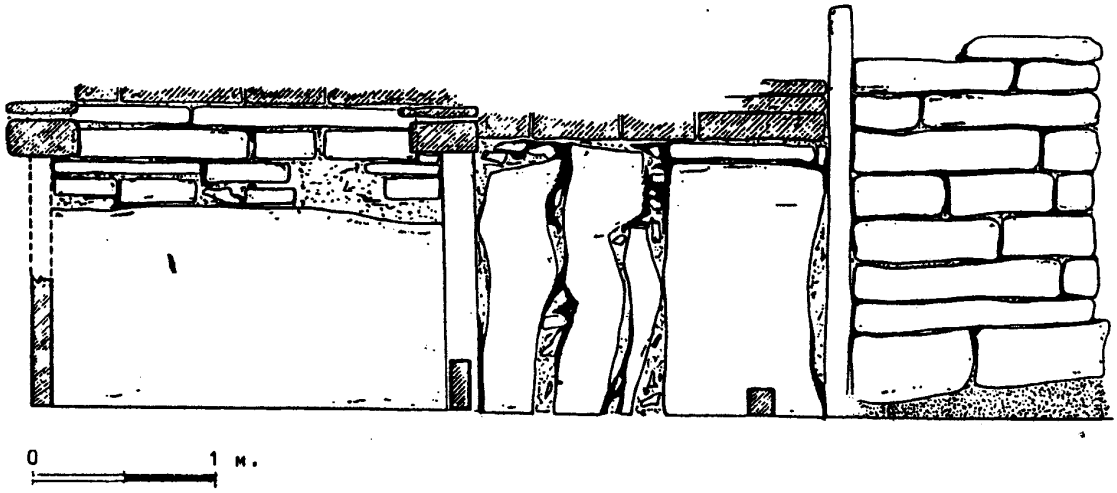

Обр. 6. Западната стена на гробницата-разрез.
Fig. 6. Le mur occidental de la tombe.

входа на преддверието и перпендикулярно спрямо тях (обр. 4). Източната плоча е висока 2,40 м, широка в горния край 0,49 м. На 0,40 м от върха е изсечена под остър ъгъл така, че се образува малко стъпало. Дебелината на плочата варира от 0,20 м до 0,22 м. Западната плоча е висока 2,44 м, широка в горния край 0,58 м, а дебелината ѝ варира от 0,10 до 0,15 м. В горната част, над входа, между двете плочи трябва да е имало трета, която да ги свързва, но тя е била разбита от иманярите.

Преддверието (обр. 2) е тясно помещение с размери: дълж. 1,80 м, шир. 0,90 м, вис. 1,50 м. Стените му са изградени от ломени каменни плочи, забити отвесно в земята. Плочите са с неправилна продълговата форма, получена при отцепването. На източната стена те са две (обр. 5), а на западната – три (обр. 6).

Между плочите има фуги, запълнени с кал и дребни камъни. Покривът е равен, състои се от 4 ломени каменни плочи, поставени плътно една до друга. Краищата им стъпват върху горните основи на двата дълги зида на помещението. Плочите имат неправилна правоъгълна форма. Най-големите им ширини варират от 0,28 до 0,47 м. Дебелината на първите две е 0,14 м. Върху този най-долен или първи ред плочи са подредени още два реда от подобни плочи, но с по-малки размери или, общо взето, покривната конструкция е от три реда каменни плочи (обр. 4).

Подът е бил застлан с ломени камъни. От каменната настилка са запазени само три камъка: два в югозападния ъгъл и един на 0,40 м северно от тях (обр. 2).

На различни места по стените и тавана са запазени фрагменти от глинена замазка с цвят, близък до охра. Няма съмнение, че цялото помещение, без пода, е било замазано. На 0,20 м. от началото на преддверието е поставен камък, който го преграждa, като опира плътно до двете стени (обр. 2). Камъкът е висок 0,15 м. Твърде е висок, за да бъде разглеждан като праг. По-вероятното му обяснение е, че е бил най-долният камък от зид, с който преддверието е затворено. След разбиването на гробницата остава само най-долният ред от зида. Тълкуването на това помещение като преддверие е оспорвано. Изказано е мнение, че то е второ, допълнително помещение на гробницата[2].

Гробната камера (обр. 2) е с размери: дължина 2,23 м, ширина 1,31 м, височина 1,75 м. Входът е оформен от две страници. Те са каменни и наподобяват масивни греди с неправилна правоъгълна форма, поставени отвесно до стените (обр. 7, 8). Върху тях като свързващ елемент е монтирана друга монолитна греда. Така входът на камерата има размери: ширина 0,66 м, височина 1,41 м. Той също е бил зазидан. От преградния зид е останал само най-долния камък, който е висок 0,26 м (обр. 7, 8). Стените на камерата са иззидани от ломени камъни на кална спойка. Източната е изцяло запазена, а северната и западната в горните си половини са разрушени. Забелязва се интересен факт: източната стена е зидана от ломени камъни, някои грубо обработени, в долната част по-големи, нагоре, общо взето, по-малки, но всички подредени в почти правилни хоризонтални редове (обр. 5, 9). При северната и западната стена зидарията е дру-

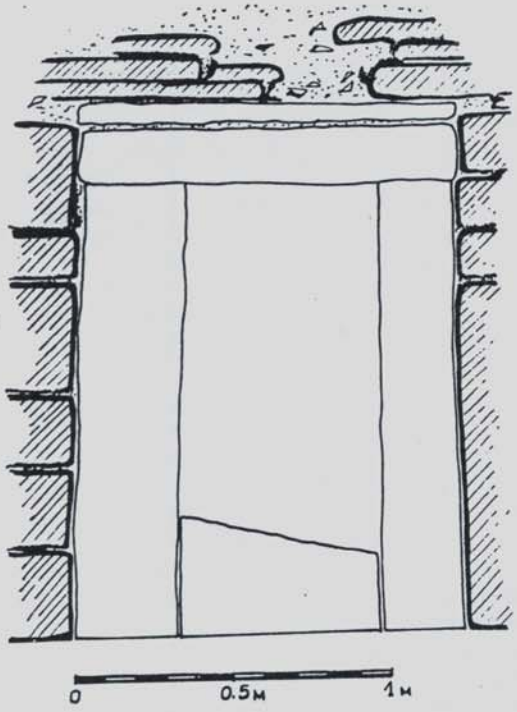

Обр. 7. Входът към централната камера.
Fig. 7. L'entrée de la chambre centrale.

Обр. 8. Конструкция на входа към камерата-поглед от вътрешността.
Fig. 8. La construction de l'entrée de la chambre: vue de l'intérieur.

га. В основите им са поставени монолитни плочи, които заемат цялата дължина и повече от половината височина на съответната стена. Над тях има няколко реда каменна зидария (обр. 6, 9, 10). Този смесен начин на градеж е една особеност, която, доколкото ми е известно, не е наблюдавана при другите открити гробници[3].

Покривната конструкция е като тази на преддверието. Състои се от 4 каменни плочи с неправилна правоъгълна форма. Те са поставени плътно една до друга така, че краищата им стъпват върху горните основи на двете срещуположни стени (източна и западна) и покриват цялото пространство. Най-големите им ширини варират от 0,23 до 0,67 м.

На различни места по тавана и стените са запазени фрагменти от глинена мазилка, по състав и цвят еднаква с тази на преддверието. Няма съмнение, че и стените, и таванът на камерата също са били замазани.

Подът е бил застлан с камъни. От настилката са запазени само два камъка в ъглите непосредствено до двете страници на входа (обр. 2). Имат продълговата форма с размери: дължина 0,33 м, ширина 0,09 и 0,12 м.

В проученото пространство пред дромоса се откриха три огнища с малки размери – 0,50–0,60 м. Находки във тях и около тях липсват. Друго огнище, по-голямо, се очерта пред дромоса и между стените на дромоса. В него също не са открити находки. Всички огнища са с малко пепел, което показва, че са горели непродължително време. Разположени са на терена, върху който е построена гробницата, а не в насипа на могилата. Възможно е да са свързани с извършването на погребалния или поменалния обред, но липсата на находки прави тази възможност по-малко вероятна. Другото обяснение е огнищата да са били използвани от хората, които са строили гробницата.

Тя е напълно ограбена. Това е извършвано най-малко на два пъти: през античността и през средновековието. Доказателства за проникване през средновековието са една бронзова обеца, типична за периода XI–XIV в. и един плочест камък с плитко врязана на повърхността му схема на играта „дама". Двата предмета са намерени сред камъните между стените на дромоса. Не е известно дали при третото проникване в гробницата през зимата на 1997 г. иманярите са намерили част от предполагаемия гробен инвентар.

Липсата на находки затруднява точното датиране на гробницата. В могилния насип и сред

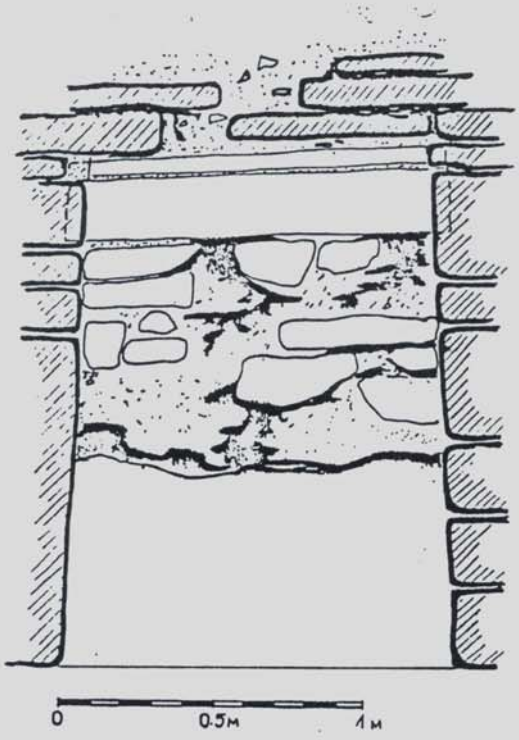

Обр. 9. Източният и северният зидове на камерата.
Fig. 9. Le mur oriental et le mur septentrional de la chambre.

Обр. 10. Северната стена на камерата-разрез.
Fig. 10. Le mur septentrional de la chambre: coupe.

камъните в дромоса бяха намерени многобройни дребни керамични фрагменти от съдове, работени на ръка и на колело. Те са типични за тракийската керамична традиция от V–IV в. пр. Хр. Тези керамични фрагменти, плановата композиция на гробницата и начинът на градеж позволяват тя да бъде отнесена най-общо към времето V–IV в. пр. Хр. Липсват данни за по-сигурна и детайлна датировка.

Типологично гробницата се отнася към голямата група тракийски гробници с четиригълен план на камерата и допълнителни помещения[4]. Близка до нея като планова схема и размери е гробницата при Татарево, Хасковско[5], но приликите между двете свършват с това. Начинът на градеж и покритието им са различни. Татаревската гробница е датирана към V или началото на IV в. пр. Хр.

Предназначението на гробниците е ясно – в тях са били погребвани видни представители на местната тракийска аристокрация, царежреци или парадинасти, които след смъртта си са хероизирани. В района, където се намира описаната тук гробница, досега не са известни тракийски селища или крепости. Недалеч от Врани кон, само на десетина километра югоизточно се намира гр. Върбица. В землището на този град е локализирано голямо тракийско селище, а близо до него – некропол от 6 могили. В една от тях е разкрита и проучена зидана от много добре одялани камъни тракийска гробница от края на V в. до средата на IV в. пр. Хр[6]. Ако в района на Врани кон не се открие тракийско селище, то връзката между разглежданата тук гробница и селището при гр. Върбица ще се окаже твърде вероятна.

[1] Разкопките са финансирани от община Омуртаг. Проведени са през юли-август 1997 г под ръководството на Г. Гинев, уредник в Историческия музей – Търговище. Участие взеха А. Конаклиев, като зам.-ръководител и К. Апостолов – уредници в същия музей.

[2] Мнението е на ст. н. с. Г. Китов от АИМ при БАН, изказано устно при обсъждане на отчета за разкопките.

[3] Внимание на този факт обърна арх. М. Русева, на която изказвам благодарност за дадената ми консултация във връзка с тази гробница.

[4] **М. Русева.** Проблеми на тракийската гробнична архитектура в българските земи през V–III в. пр. н. е. – В: Годишник на Националния институт за паметниците на културата. III, 1984, 12–14.

[5] **Ив. Венедиков и Т. Герасимов.** Тракийското изкуство. С., 1973, с. 66, рис. 27, 28.

[6] **Г. Атанасов.** Тракийска гробница при град Върбица, Варненска област. – В:ГМСБ, XVI, 1990, 23–29.

Tombe thrace près du village de Vrani kon, dans la commune de Omurtag

Georgi GUINEV

(Résumé)

Au cours des premiers mois de 1997, des chercheurs de trésors mirent au jour un tumulus thrace dans le terroir de Vrani kon, situé dans la commune d'Omurtag. Ils découvrent une tombe qui fut en partie détruite. Des fouilles archéologiques furent organisées en vue de prendre des mesures de sauvetage.

La tombe se compose d'un dromos et de deux chambres. Elles est construite de pierres cassées, liées avec de la boue. Certaines des pierres sont travaillées grossièrement.

Le dromos est sans couverture. Le mur oriental est long de 2,00 m, le mur occidental–1,50 m. La largeur du dromos est de 1,30 m–1,70 m. La hauteur des murs conservés est de 2,32 m et de 1,90 m.

La chambre et l'antichambre sont rectangles. Leurs dimensions sont respectivement de 2,23/1,31/1,75 m et de 1,80/0,90/1,50 m. Le toit recouvrant les deux pièces est plat. Il se compose de quatre plaques monolithiques de forme rectangulaire irrégulière. Leurs extrémités reposent sur les fondements supérieurs des deux murs opposés. Les plaques sont posées d'une manière serrée. Le sol avait un revêtement de pierres dont seulement cinq pierres se sont conservées. Les parois et le plafond étaient enduits d'un crépis de terre glaise d'une couleur proche de l'ocre qui s'est conservé çà et là sur les parois et le plafond.

La tombe est entièrement pillée, ce qui rend difficile sa datation. Les nombreux fragments de poteries découverts lors des fouilles, travaillées à la main et au tour, sont typiques de la production céramique thrace des Ve-IVe siècles av. J.-Ch. Le plan de la tombe s'inscrit également dans cette période. En l'absence d'autres données concernant la datation, on admet que la tombe est de la même période.

Разкопките при археологическия музей в София

Венцислав Динчев, Йордан Гатев

Разкопките бяха проведени от 05.10. до 19.11.1998 г. Изследваната площ – около 120 кв. м, е в малката градинка между административната сграда на АИМ, експозиционната сграда на самия музей (старата Бююк джамия), ул. „Съборна“ и ул. „Леге“. Дълбочината на изкопа е средно около 3 м спрямо повърхността на днешния терен. В отделни сондажи достигнахме и до по-значителна дълбочина (обр. 1)[1] . Установихме останки и културни напластявания от различни епохи. За съжаление констатирахме и значителни нарушения, дължащи се на различни по предназначение изкопи от миналия и първата половина на нашия век.

Най-ранните находки, открити при разкопките, са от камено-медната епоха – няколко фрагмента от глинени съдове[2]. До достигнатата дълбочина в изкопа обаче не установихме останки или културен пласт от тази епоха. Въпросните находки бяха открити високо, в насип, заедно с материали, отнасящи се към много по-късно време. Все пак те са ново свидетелство за интензивния живот на праисторическото селище, локализирано преди години под днешния пл. „Александър Батенберг“, североизточно от нашия обект[3].

На различни места в най-долната част на изкопа открихме няколко фрагментирани глинени съда от желязната епоха. Те са правени на ръка и са сравнително дебелостенни. Глината не е добре пречистена, но повърхностите при някои от съдовете са огладени. Цветът им е тъмносив или черен. С по-големите си размери се отличава един съд с издуто в горната си част тяло и с плътни, къси дръжки – т. нар. езичести дръжки[4].

Пръстта, в която открихме споменатите съдове, е черен хумус с естествен произход (обр. 2 и 3). В нея липсват следи и останки от строителна дейност. При това положение има две възможни обяснения за наличието на съдовете тук. Според първото следва да сме попаднали в близост до периферията на тракийското

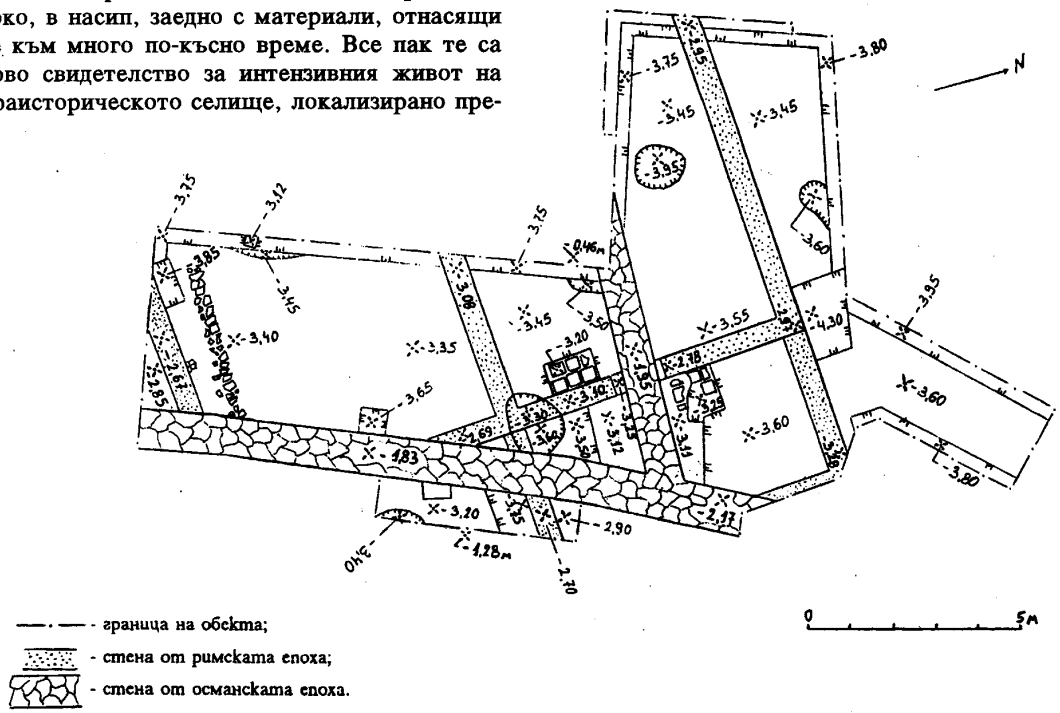

Обр. 1. Археологическият обект „АИМ – НФ“.
Fig. 1. Le chantier de fouilles de l'Institut et du Musée d'Archéologie.

селище от I хил. пр. Хр., чието ядро изглежда се е намирало в северозападна, спрямо обекта посока[5]. Според второто изследваната площ е в границите на некропола на населението на това селище. Фрагментарното състояние на съдовете, респективно – разрушаването на гробовете, към които евентуално са принадлежали, би се дължало на интензивното използване на терена през римската епоха.

Независимо от това коя възможност за обяснение ще се потвърди, споменатите съдове са ценен археологически принос към ранната история на София. Те могат да се отнесат към края на ранната желязна епоха, т.е. към VIII–VI в. пр. Хр. В случая не е излишно да се припомни, че от територията на днешния град досега са обнародвани само няколко керамични фрагмента от желязната епоха изобщо[6].

Най-ранните строителни останки, регистрирани при разкопките, са от римската епоха. Установихме два периода в използването на изследваната площ в хронологическите граници на началото на II – началото на втората половина на III в. сл. Хр.

В началото на II в. значителна част от площта на обекта е била застлана с чакъл (обр. 2)[7]. Солидна архитектура по това време тук няма. Наситеният с въглени пласт (виж обр. 3) и струпаните на различни места върху чакълестата настилка фрагментирани керемиди – тегули и имбрици, доказват съществуването на леки постройки с дървена конструкция[8]. Опожаряването им може да се свърже с нашествието на костобоките в 170 г., което по всяка вероятност е засегнало и Сердика[9].

Към края на II – началото на III в. на мястото на леките дървени постройки е издигната значителна по размери сграда с по-солиден градеж. Тя изглежда е била с правоъгълен план. В изследваната площ разкрихме части от четири нейни помещения (обр. 2). Вътрешната ширина на двете западни помещения е 6.40 м. Вътрешната им дължина (изток-запад) надхвърля 7.50 м. Вътрешните размери на двете източни помещения вероятно са по 6.40 (север-юг) х 3.30 м. Основите на сградата са от речни и ломени камъни на хоросанова спойка. Същият бял хоросан е използван и в долните части на суперструкцията на стените, която е в opus mixtum. От долния тухлен пояс са запазени на места два реда тухли (обр. 4). Използвани са както цели, така и фрагментирани тухли. В долния каменен пояс има сполии. Например една мраморна база за колона е преизползвана

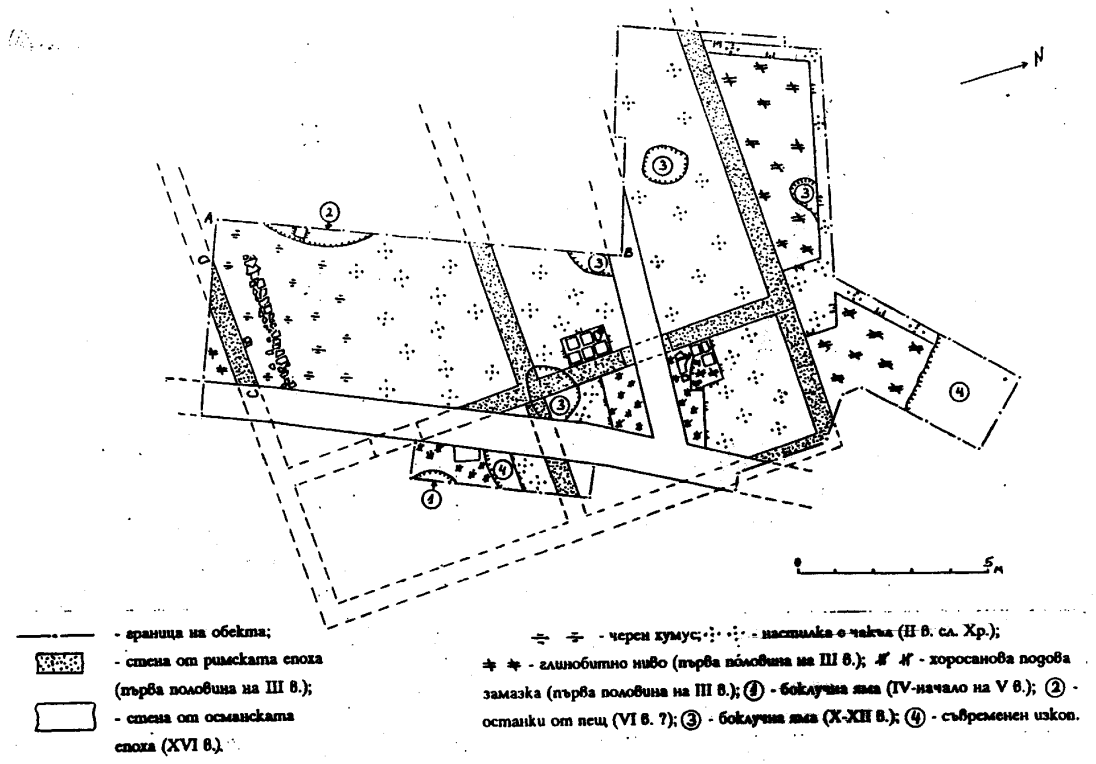
N
5 м
- граница на обекта;
- стена от римската епоха (първа половина на III в.);
- стена от османската епоха (XVI в.).
- черен хумус; - настилка с чакъл (II в. сл. Хр.);
- глинобитно ниво (първа половина на III в.); - хоросанова подова замазка (първа половина на III в.); ① - бокларна яма (IV-начало на V в.); ② - останки от пещ (VI в. ?); ③ - бокларна яма (X-XII в.); ④ - съвременен изкоп.

Обр. 2. План на разкритите останки (планът отразява ситуацията до нивото на настилката с чакъл от II в.).
Fig. 2. Plan des vestiges mis au jour (le plan reflète la situation jusqu'au niveau du revêtement de gravier du IIe s.).

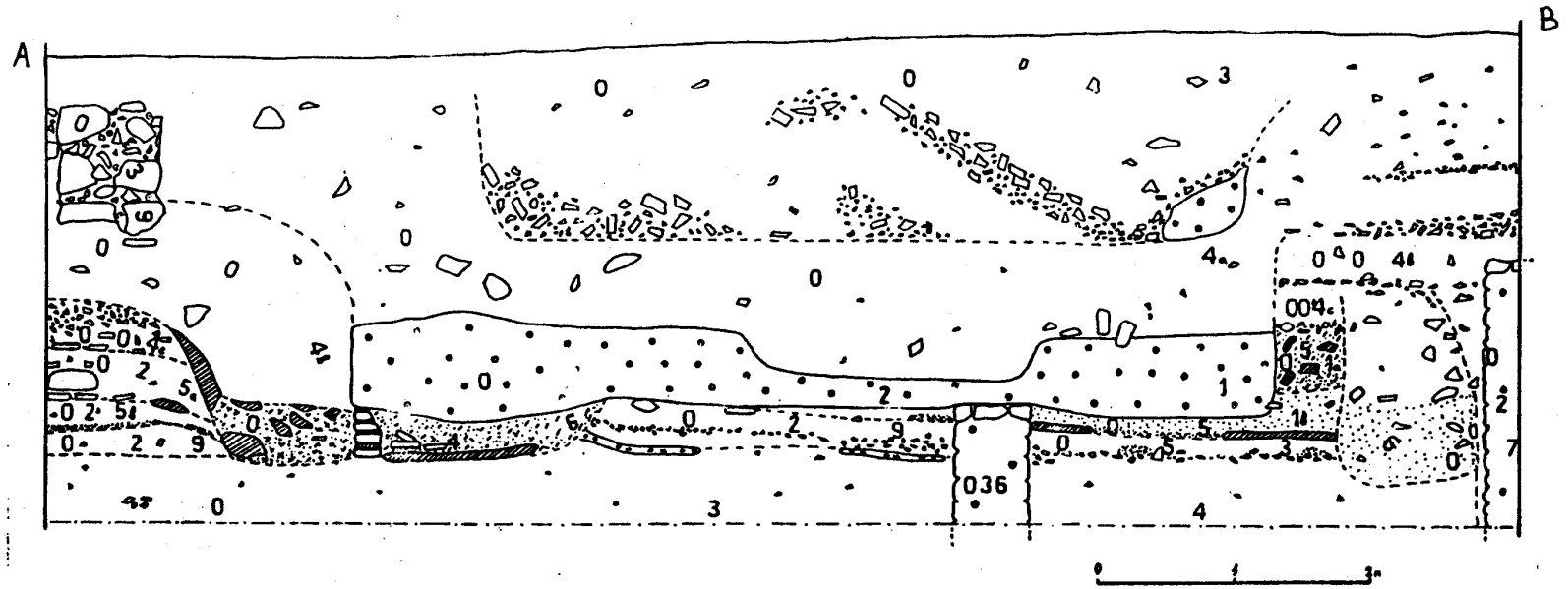

- стратиграфска граница;
- хоросан/вар;
- въглени и пепел;
- концентрация на частици отухлена глина;
- късове отухлена глина (от кирпичи, обмазки и др.);
- пясък.

003 - съвременен насип; 004а - насип от късната османска епоха; 039 - стена на сграда от късната османска епоха; 021 - варница от късната османска епоха; 004в - насип с материали от османската епоха и от X-XII в.; 027 - стена на сградата от XVI в.; 060 - бокълчна яма от X-XII в.; 046 - останки от пещ за строителна керамика от VI в.; 004с - пласт от IV- началото на V в.; 025+051 (а+в) - пластове от първата половина на III в.; 036 - стена на сградата от първата половина на III в.; 029+053 - пластове от II в.; 034 - хумус.

Обр. 3. Профилът при западната граница на южната част на изкопа.
Fig. 3. Le profil près de la limite occidentale de la partie méridionale de la fosse.

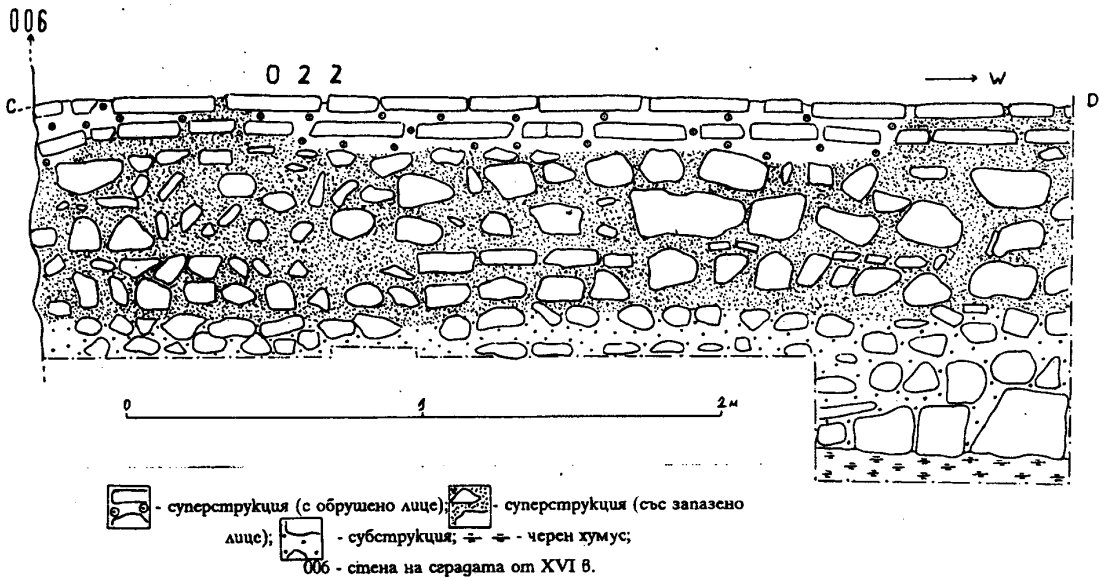

Обр. 4. Вътрешното лице на разкрития участък от южната стена (022) на сградата от края на II - първата половина на III в.

Fig. 4. Vue intérieure de la section mise au jour du mur méridional (022) de la construction de la fin du IIe –la première moitié du IIIe s.).

в междинната стена на двете северни помещения[10]. Долните части на суперструкцията на ъглите и на страниците на установения вход в споменатата междина стена са само от тухли на хоросан. Късите стени на по-малките помещения долепват на фуга до стените на по-големите помещения (обр. 1 и 2), но фугите в случая не са указание за различни строителни периоди[11]. Дебелината на всички стени е 0.52/0.53 м. Във височина надстройката им е била с кирпичи и с тухли на глинен разтвор[12]. Последните вероятно са използвани при оформлението на ъглите. Първоначалните подове на помещенията са глинобитни. След известно време нивото им е повдигнато чрез нанасянето на нов пласт глина. В двете по-малки помещения горните подове са измазани и с хоросан[13]. Настилка от тухли е полагана само на отделни места (обр. 2). Сградата е имала дървена покривна конструкция, покрита с тегули. В пласта с деструкции открихме и част от тегула с отвор с перваз, което предполага наличие на комин или на някакъв отдушник.

Сградата от края на II – първата половина на III в. е вън от крепостта на римска Сердика, чието строителство се отнася към 176-180 г[14]. Изследваните части от сградата отстоят на около 35 м от трасето на източната крепостна стена. Ориентацията на стените на сградата обаче е съобразена с ориентацията на уличната мрежа в защитената площ на Сердика (обр. 5/1).

В началото на втората половина на III в. тази сграда е унищожена от силен пожар (виж обр. 3). Причината за пожара вероятно е нашествието през 254–255 г. на готи, карпи и бургунди в посока към Тесалоника[15], или пък т. нар. Сердикийска война от 260-261 г. – един от вътрешнополитическите конфликти при управлението на император Галиен[16].

Както леките дървени постройки от II в., така и помещенията на по-солидната сграда от края на II – първата половина на III в., са били с търговско предназначение – магазини и (или) складове. Безспорно доказателство за функциите им е количеството и видът на материала, който открихме в съответните пластове. В това отношение особено се отличава материалът от по-късната римска сграда. Той включва огромно количество битова керамика – амбалажна, домашна и луксозна[17]. Повечето съдове са във фрагментарно състояние, но открихме и цели (обр. 6). Керамичната колекция от по-късната римска сграда съдържа части и цели форми от десетки луксозни съдове – чаши, паници, подноси и т. н. Повечето от тях са с червено лаково покритие. Един от подносите има релефна фигурална украса – сцена с божества и (или) герои от древногръцката митология (обр. 7)[18]. Една от по-големите чаши с релефна украса в т. нар. барботинна техника носи и релефен надпис на гръцки език – „ΠΙΕΙΖΟΗΝ", т. е. „Пий за здраве" (обр. 8)[19]. Определен интерес предизвикват и съдовете, отнасящи се към групата

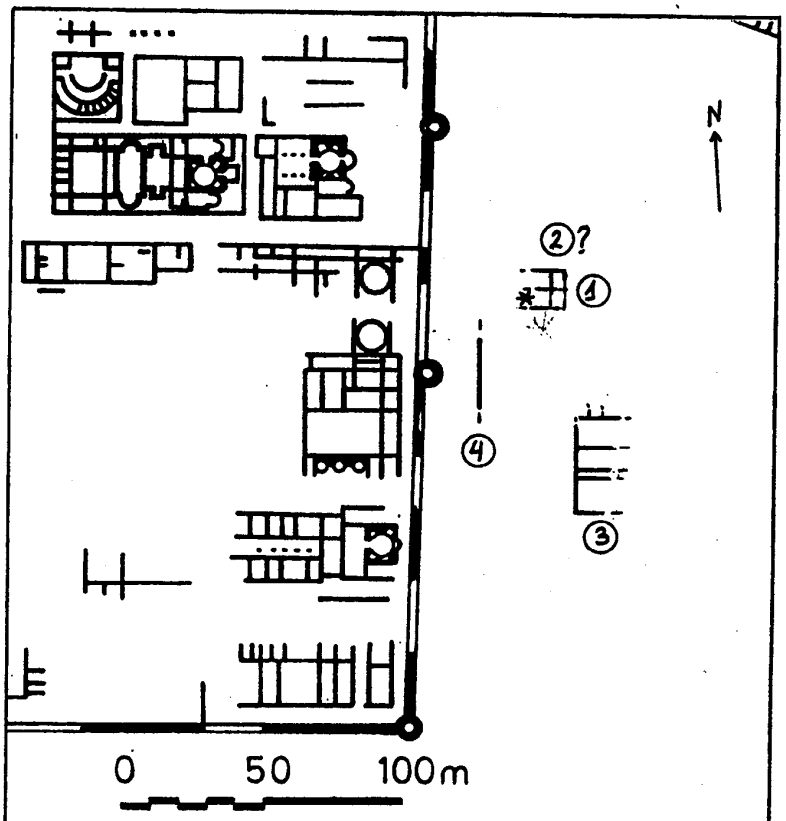

1 - новоразкритата сграда от края на II - първата половина на III в.; ж - ранновизантийската пещ в очертанията на "1"; 2 - останките под Blolok джамия; 3 - установената през 1942 г. римска сграда; 4 - участък от източната протейхизма.

Обр. 5. План на югоизточната част на Сердика.
Fig. 5. Plan de la partie sud-est de Serdica.

на домашната керамика, част от които са работени на ръка или на бавно, ръчно колело.

В пластовете на постройките от римската епоха открихме и ред други находки: фрагменти от множество стъклени съдове; части от глинени лампи; глинени тежести за стан (виж обр. 6) – общо 80 на брой; части от различни железни предмети; предмети от кост – игли и лъжичка; и т. н.

В пласта, свързан с постройките от II в., намерихме и произведения на бронзовата металопластика, включително статуетка на орел[20]. В предаването на детайлите му има известен схематизъм – неизбежен предвид малките размери на фигурката, но като цяло образът е реалистичен, а изпълнението – качествено. Птицата е с прибрани назад крила и с извита надясно глава (обр. 9)[21].

Сред находките е и едно частично запазено торсо от мраморна статуетка (обр. 10), което открихме в късен насип, но което би следвало да се отнесе към инвентара на римската сграда от края на II – първата половина на III в. или поне към периода на нейното функциониране. Статуетката е на женска фигура с химатион, с т. нар. възел на Изида на гърдите[22].

Обр. 6. Струпване на материали в северозападното помещение на римската сграда.
Fig. 6. Dépôt de matériaux dans la partie nord-ouest de l'édifice romain.

В пластовете от римската епоха намерихме над двадесет сребърни и бронзови монети. Най-ранната от откритите сред долната настилка с чакъл монети е сребърен денар от времето на третия консулат на император Хадриан, т. е. от 119/120 г. Най-късната монета от пласта на по-солидната сграда е също сребърна – на император Требоний Гал (251-254 г.). Именно те фиксират посочените погоре дати за появата на леките постройки и за пожара на по-солидната сграда. Повечето от определените бронзови монети са колониални. Сред тях има екземпляри от монетарниците на Аугуста Траяна, Никополис ад Иструм и Анхиало. Монетата от Анхиало, сечена при управлението на император Каракала (211–217 г.) е terminus post quem за повдигането на подовите нива при по-солидната сграда.

Научната стойност на резултатите от разкопките, свързани с римската епоха, е голяма. В проучените досега обекти от римска Сердика например не е открит, респективно – публикуван, подобен по количество и разнообразие материал. Предимство на този материал е и обстоятелството, че е от комплекси със сигурна датировка. Пълното му обнародване ще е безспорен принос към изследването на римската провинциална култура в и извън пределите на днешната българска територия[23].

Източното предградие на римска Сердика, към което е принадлежала по-късната и по-солидната сграда, е било значително по площ, но хронологията и предназначението на установените му досега постройки не са прецизирани[24]. Това се отнася и за разкритите през 1939 г. останки под Бююк джамия, които са непосредствено на север от новооткритата сграда (обр. 5/2), но не са в конструктивна връзка с нея. Изглежда, че тези останки са и от различни периоди[25]. Недалеч от южната граница на обекта – на днешната ул. „Съборна“ срещу административната сграда на АИМ (обр. 5/3), през 1942 г. са установени стени от „някаква обикновена антична сграда“[26]. Различният градеж на стените – на хоросан и на „пясъчноглинен разтвор“[27], също е указание за различни периоди. Следва да се отбележи, че като строителен материал и начин на градеж заснетата стена от първоначалната сграда е твърде сходна със стените на изследваната от нас сграда[28]. Заслужава внимание и съобщението, че в пласта на установената през 1942 г. сграда е открито „голямо количество керамика“, включително цели съдове и много тегули[29], т. е. като при нашата сграда. Следователно може да се допусне, че установената през 1942 г. сграда е сходна по функции с нашата сграда. Това пък вече предполага, че южната част изобщо от източното предградие на римска Сердика е била обособена като търговска зона с магазини и (или) складове (виж обр. 5).

Конкретен принос към историята на Сердика е и основаващият се на резултатите от разкопките ни извод, че голямата готска инвазия в Долна Мизия и Тракия през 250-251 г. не е засегнала територията на града.

След пожара в началото на втората половина на III в. изследваната площ е останала за известно време необитаема. Впоследствие тук се е настанило население, което е преизползвало руините на римската сграда с жилищна цел. На отделни места установихме запазени части от глинобитните подови нива на това население (виж обр. 3). Находките от съответния пласт са сравнително оскъдни – предимно фрагментирана битова керамика, включително фрагменти от съдове, покрити със зелена глазура, и от съдове, принадлежащи към групата на т. нар. македонска сива тера сигилата. Открихме и няколко медни монети от IV в. и евентуално от V в.[30] Обитаването на руините е прекъснато от нов пожар.

Вероятно градежът с „пясъчноглинен разтвор“ при установената през 1942 г. сграда съответства хронологически на преизползването на новоразкритата сграда (виж обр. 5). Там също са открити монети от IV в.[31] Допускаме, че и характерът на преизползването е същият.

Късноримската епоха – краят на III–IV в., е време на безспорен просперитет за Сердика, която вече е столица на новоучредената провинция Вътрешна Дакия[32]. По това време градът се разраства в северозападна посока и получава нова крепост, чиято площ е поне три пъти по-голяма от тази на римската кре-

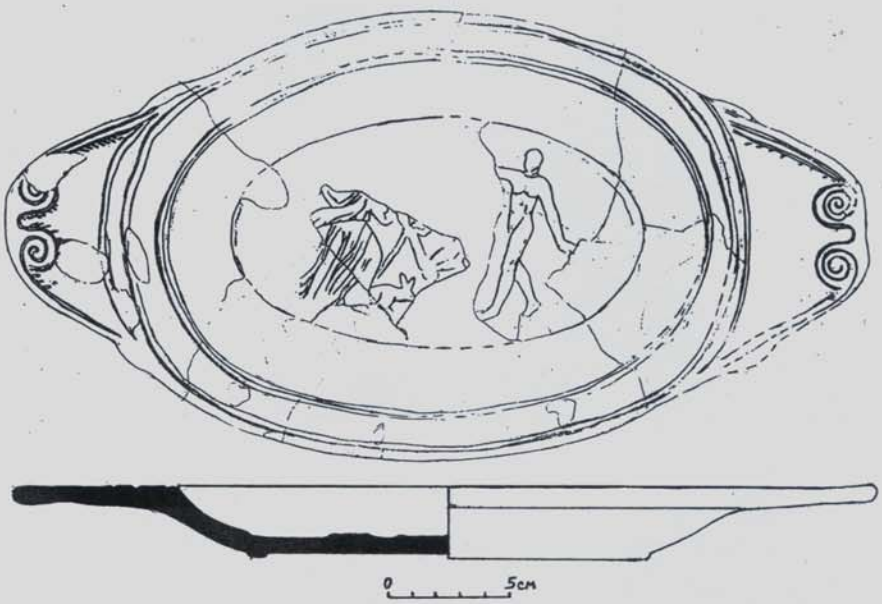

Обр. 7. Глинен поднос с релефна фигурална украса от първата половина на III в.
Fig. 7. Plateau d'argile décoré de figures en relief de la première moitié du IIIe s.

пост[33]. Източното предградие, където попада нашият обект, обаче е останало неукрепено. Това изглежда обяснява липсата на по-значими останки тук от края на III-IV в. Може би в предградието е било настанено ново население, което поради съображения за сигурност не е допуснато в новата крепост.

Най-късната възможна причина за повторното прекъсване на живота в площта на обекта са опустошителните хунски нашествия през 40-те години на V в., които засегнали и Сердика[34]. Това десетилетие е горна хронологическа граница и за изоставянето на голямата късноримска крепост[35]. Скоро след преустановяването на живота в нашия обект видимите все още останки от римската сграда били демонтирани – нивото, до което е запазена суперструкцията на представената тук стена (обр. 4), е нивото на терена по време на въпросния демонтаж. Причината вероятно е в нуждата от строителни материали за възстановяване на щети в други части на града.

При западната граница на изкопа попаднахме на останките и по-точно на източната периферия на останките от една вкопана пещ (обр. 2/2). Бракувана продукция и други находки сред тях не открихме. Ямата за пещта се вкопава от височина над нивото, до което са демонтирани останките от римската сграда. Ямата прерязва и късноримското глинобитно ниво в очертанията на югозападното помещение на по-ранната сграда (обр. 3). Разкрихме една частично запазена опорна колонка за несъхранената скара на пещта. Колонката е от тухли на глинена спойка (обр. 2/2 и обр. 3). Предполагаме, че в пещта е изпичана строителна керамика. Склонни сме да допуснем, че тя е била съоръжена във връзка с основната реконструкция на старата крепост

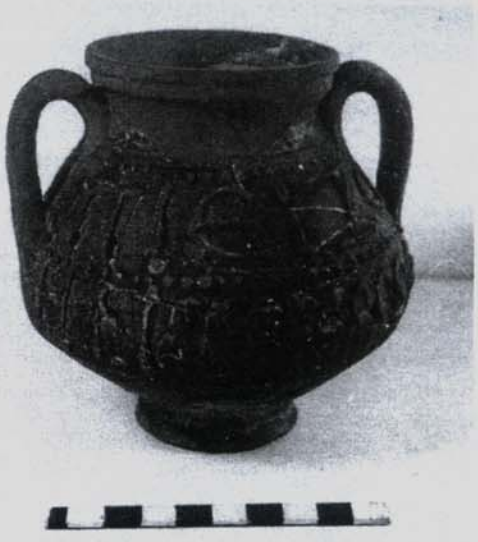

Обр. 8. Глинена чаша с барботинна украса и релефен надпис „ΠΙΕΙΖΟΗΝ" - първа половина на III в.
Fig. 8. Coupe d'argile décoré à la barbotine et portant en relief l'inscription ΠΙΕΙΖΟΗΝ–première moitié du IIIe s.

Обр. 9. Бронзова статуетка на орел от II в.
Fig. 9. Statuette d'aigle de bronze du IIe s.

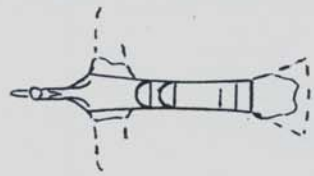

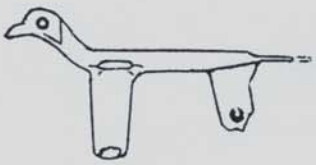

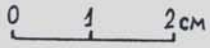

Обр. 10. Торсо от мраморна статуетка от края на II - първата половина на III в.
Fig. 10. Torse d'une statuette de marbre de la fin du IIe – la première moitié du IIIe s.

Обр. 11. Бронзова фибула от VI в.
Fig. 11. Fibule de bronze du VIe s.

на Сердика през ранновизантийската епоха[36]. Съответният крепостен градеж е с изцяло тухлена суперструкция[37]. Освен удебеляването на основната крепостна стена и новите кули по нея, реконструкцията включва и изграждането на протейхизма. Пещта се намира на около 15 м пред източната протейхизма (обр. 5/*). Поддържаме мнението, че тази реконструкция е осъществена най-вероятно при управлението на император Юстиниан I[38].

Със съоръжаването и експлоатацията на пещта или с някакви случайни обстоятелства трябва да се свърже една полузапазена бронзова фибула, която намерихме преотложена в пълнежа на по-късна яма. Тя е представител на т. нар. птичи фибули (Vögelfibeln). Птицата е била с разперени крила[39]. Върху горната повърхност на тялото има врязана украса (обр. 11). Този тип фибули и по-точно този подтип на „птичите" фибули се датира в VI в.[40] Други находки, които със сигурност могат да се отнесат към VI в., не открихме[41].

Площта на обекта след инцидентното й използване през VI в. за дълго време е останала свободна. При проучванията не констатирахме останки и пластове от VII–VIII в., както и от IX–X в., когато Сердика е включена в пределите на българската държава и получава новото си име Средец. Следващите по време материали, които открихме, се отнасят към периода XI-XII в., т. е. към времето на византийското владичество, когато официалното име на града е Триадица. Само по себе си наличието на тези материали е важен резултат. Ще припомним, че „археологически ясно откроване на този период от живота на града досега не се е удало"[42]. Въпросните материали са и първото свидетелство за съществуването на източно предградие на средновековния град, чиито крепостни стени са дубли-

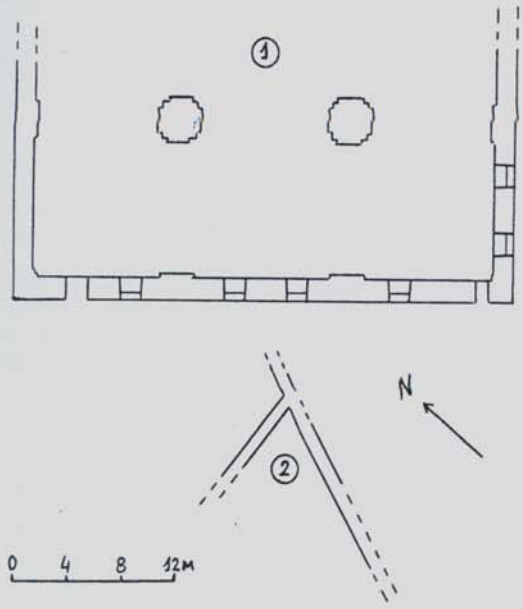

Легенда

1 - Бююк джамия; 2 - новоизследваната сграда от османската епоха (XVI в.).

Обр. 12. Ситуацията на Бююк джамия и новоразкритата сграда от XVI в.
Fig. 12. La situation de Büük djami et la construction nouvellement mise au jour du XVIe s.

рали очертанията на старата римска крепост.

В границите на обекта не са съхранени in situ останки от средновековни постройки. Причините за това са в слабия им градеж и в значителните разрушения при по-късното използване на терена. Имахме шанса обаче да попаднем на долните части на няколко боклучни ями (обр. 2/3), в които намерихме значително количество фрагментирана битова керамика, различни железни предмети, фрагменти от десетина стъклени гривни, животински кости и т. н. Техниката на изготвяне и украсата на част от керамиката – гърнета, работени на бавно колело и покрити с врязани хоризонтални или вълнообразни линии, – доказват славянобългарския произход на съответното население. В една от ямите намерихме медна монета на император Алексий I Комнин, сечена в периода 1092–1118 г. Сходни материали, както и няколко медни византийски монети от XI–XII в. открихме и в по-късни по време на отлагане насипи, в които очевидно е преотложен нарушеният средновековен пласт на обекта (виж обр. 3). Най-късната от споменатите монети е на император Мануил I Комнин (1143–1180)[43].

Към края на византийското владичество теренът на обекта е изоставен. Може би такава е съдбата и на цялото източно предградие на средновековния град. Причината е в зачестилите по това време опустошения на околността.[44] Рискът за живота извън крепостните стени не е бил подценен и през XIII–XIV в., когато Средец е един от големите центрове на Втората българска държава. В обекта не регистрирахме останки и културен пласт от този период.

След завладяването на града от османските турци в края на XIV в. крепостта му е била разрушена. Така през следващите векове от-

Обр. 13. Глинени лули от османската епоха.
Fig. 13. Pipes d'argile de l'époque ottomane.

Обр. 14. Стъклена чаша от края на XIX в.
Fig. 14. Coupe de verre de la fin du XIXe s.

паднал мотивът за съсредоточване на местните обществени институции и на населението в защитената преди площ. Пример за това е мястото на Бююк джамия – най-голямата и една от най-старите градски джамии, чийто строеж се отнася към втората половина на XV в.[45]

В терена на обекта, който е непосредствено на юг от Бююк джамия, попаднахме на останки от друга солидна сграда от османската епоха. Тя е била изградена сравнително скоро след джамията – може би към края на първата или през втората четвърт на XVI в. Размерите ѝ превишават очертанията на изкопа. Разкрихме части от две нейни стени, свързани под ъгъл (обр. 2). Дължината на разкрития участък от източната стена надминава 15 м. За съжаление от надстройката на стените, както и от подовете на съответните помещения не е запазено нищо. Основите са от камъни и здрав бял хоросан. Дебелината им е от 0.85 до 1.05 м, а дълбочината – около 2 м.

Мястото и видът на останките доказват общественото предназначение на установената при разкопките сграда (обр. 12). Може би това е засвидетелстваният в изворите голям хан край Бююк джамия[46]. В неуточнен все още момент преди средата на XIX в. тази сграда е била изоставена, а стените ѝ – демонтирани[47]. В късния период на османското владичество теренът тук е бил частично зает от по-малки постройки с по-слаб градеж (виж обр. 3).

Сред материалите от османската епоха преобладава отново фрагментираната битова керамика. Значителна част от съдовете са били с глазирани, гледжосани повърхности. Сред находките присъстват и характерните за епохата глинени лули (обр. 13)[48]. Открихме и няколко медни османски монети. Една от тях – на султан Селим I (1512-1521 г.), бе намерена в долната част на изкопа за основата на ориентираната изток-запад стена на по-солидната сграда и се явява terminus post quem за изграждането на последната като цяло.

След Освобождението изследваната площ не е била повече застроявана, но нееднократно е използвана във връзка с различни строителни дейности в непосредствена близост: за реконструкцията на Бююк джамия в края на миналия век с оглед на новите ѝ функции като музей; за изграждането на административната сграда на Народния археологически музей (предшественикът на АИМ) през 30-те години на нашия век; за ремонта на музея след бомбардировката от 30. 03. 1944 г. В пълнежа на един от строителните изкопи намерихме части от стъклена чаша с надпис „Първо българско изложение 1892“ и с емблема – боядисан в червено рак (обр. 14). Тази чаша от инвентара на познатото на по-възрастните софиянци заведение „Червеният рак“ е най-късната находка, която заведохме в инвентарната книга на разкопките.

[1] Кота „0“, спрямо която са дадени дълбочините на плана на обр. 1 е при служебния вход на АИМ откъм страната на ул. „Съборна“. Тази, както и част от останалите основни коти на обекта, бяха определени от Ст. Гошев и Е. Кондева – архитектурни техници при АИМ. След приключването на проучванията ямите и сондажите, отбелязани на обр. 1, бяха засипани до достигнатата дълбочина в останалите части на изкопа. Останаха траншеите по периферията на изкопа, които бяха прокопани за нуждите на съвременното строителство.

[2] Сред тях е и едно почти наполовина запазено миниатюрно съдче със сферично тяло, покрито с вертикални врязани линии, което се отнася към късната каменно-медна епоха. Благодарим на ст. н. с. В. Николов за помощта при определянето му.

[3] Виж **Г. И. Георгиев.** 1959. Останки от първобитно селище в центъра на София. – ИАИ, 22, 1959, 329-332.

[4] Този съд е в процес на реставрация, поради което тук не можем да представим негова снимка или графично изображение. Той единствен има ограничена релефна украса.

[5] Виж: **И. Венедиков, Т. Петров.** Църквата „Св. Георги“ в София. В: Герасимов, Т. (ed.). Сердика. Археологически материали и проучвания. 1. С., 1964, с. 107; М. Станчева. Археологическото наследство на София. Формиране, състояние, проблеми. В: Велков, В. и др. (ed.). Сердика. Археологически материали и проучвания. 2. С., 1989, 10-11.

[6] **А. Балканска.** Керамика от разкопките в Сердика. – В: Сердика. Археологически материали и проучвания. 1. С., 1964, 136-137; М. Станчева. Археологически материали за предримска София. – ИАИ, 29, 1966, с. 232.

[7] В момента настилката с чакъл е с известен наклон от юг на север и от запад на изток (виж обр. 1, 2 и 3). Денивелацията ѝ обаче е по-късна и се дължи на общото слягане на терена поради изграждането на солидните постройки непосредствено на север и изток от обекта – Бююк джамия и административната сграда на АИМ.

[8] В южната част на изкопа настилка с чакъл не установихме. Тук, на нивото на чакъла в съседната централна част на изкопа, попаднахме направо на естествения хумусен пласт (виж обр. 2 и 3). Върху него лежеше ивицата с фрагментирани тегули, отбелязана на обр. 2, за която първоначално допуснахме, че маркира някакъв канал. Извършената проверка обаче показа, че канал няма. При това положение за интерпретацията на въпросната ивица има две възможности – струпване от паднало покривно покритие на някаква постройка или настилка на някаква пътека. Струпвания от фрагментирани керемиди – тегули (предимно) и имбрици, установихме върху нас-

тилката с чакъл в централната и в североизточната част на изкопа. По-детайлни планове на отделните части (сектори) на изкопа (обекта) ще приложим при основната публикация.

[9] Виж **В. Велков.** Сердика – I хил. пр. н. е. – VI в. от н. е. (В светлината на писмените извори). – В: Динеков, П. и др. (ed.). София през вековете. 1. С., 1989, с. 23.

[10] Размерите на базата са 0.35 х 0.35 х 0.17 м. Диаметърът на торуса ѝ е 0.28 м. Базата е взидана вертикално в долната част на суперструкцията на стената.

[11] Доказателство за това е както съответствието на подовите нива и материалите от двете помещения, така и идентичният начин на градеж на самите стени. Наличието на въпросните фуги следва да се обясни или с необходимостта от поголяма стабилност на ъглите на по-големите помещения, или с промени в първоначалния план – добавянето на по-малките помещения, в хода на строителството на сградата.

[12] В пласта с деструкции от сградата открихме множество късове горели кирпичи, а също и сбита глинена маса от разложени кирпичи. Открихме и тухли със запазена по тях – вследствие на обгаряне, глинена спойка.

[13] Горната хоросанова замазка е запазена частично в изследваната площ на двете по-малки помещения.

[14] Виж **M. Stanceva.** Serdica au Ier-IVe s. de n. ere a la lumiere des dernieres recherches archéologiques. In: Ivanov, T. et al. (ed.). Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace (Bulgarie), I-er – IV-e siecle (**ИАИ**, 37), Sofia, 1987, p. 63, и цитираните там по-ранни публикации.

[15] Виж например **В. Велков.** Политическа история на балканските земи в епохата на Римската империя. – В: Велков, В. и др. (ed.). История на България. 1. С., 1979, с. 298.

[16] Виж **В. Велков.** Сердика – I хил. пр. н. е. – VI в. от н. е., с. 23.

[17] Като цяло битовата керамика от по-късната сграда намира аналогии по форми и украса сред известните римски керамични комплекси от Балканите, но притежава и определена специфика. Консултация по въпроса получихме от ст. н. с. Г. Кабакчиева, за което ѝ благодарим. Характеристика и пълен каталог на керамиката ще бъдат представени в основната публикация.

[18] По отношение на формата си този елипсовиден поднос (обр. 7) намира паралели сред продукцията на местни ателиета в Дакия, в Долна Мизия или например в Горна Мизия: **G. Popilian.** Ceramica romana din Oltenia. Craiova, 1976, p. 176, pl. XXVI/288; **Г. Кабакчиева и др.** Керамични центрове на територията на Никополис ад Иструм, II-IV век. С., 1988, 14-16 (напр. № 67); **V. Ivanisevic, S. Nikolic-Dordevic.** Novi tragovi antickih fortifikacija u Singidunumu – lokalitet Knez Mihailova 30. In: Singidunum. 1. Beograd, 1997, 92-97, fig. 24/1, 104-106, 107, fig. 38/1. Не ни е известен обаче екземпляр с подобна релефна украса, при това нанесена не върху дръжките или бордюрите, а върху дъното.

[19] Размери на чашата: височина – 12.4 см; максимална ширина на тялото – 12.8 см; диаметър на устието – 7.5 см; диаметър на дъното – 5.3 см. По отношение на формата и барботинната си украса тази чаша намира добри паралели сред продукцията например на ателиетата в района на Никополис ад Иструм: **B. Sultov.** Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (II-nd – IV-th century). Terra Antiqua Balcanica. I. S. 1985, p. 78, table XXXVII/6, XXXVIII/1. Сходни чаши са познати също от Дакия и от Тракия: **G. Popilian.** Op. cit., p. 51, 174, pl. XX/240; **K. Kalcev.** Zur Herstellung der antiken Keramik in Augusta Trajana/Stara Zagora. In: Buck, T. (ed.). Acta congressus sextus decimus RCRF in Mosia Inferior (Pleven). Basel, 1991, p. 246, 258, Abb. 8/11. Не е известен обаче екземпляр от този тип чаши с подобен релефен надпис.

[20] Размери: височина – 4.5 см; максимална ширина – 2.7 см. Първоначално поставка, върху която е орелът, е имала отдолу шип за закрепване. Впоследствие шипът е бил отрязан и запилен.

[21] Бронзовите статуетки на орли обикновено присъстват сред инвентара на античните фондове на по-големите музеи. Виж например **P. Ilieva.** Antique Zoomorphic Bronze Statuettes from the Collection of the Archaeological Museum to the Bulgarian Academy of Sciences. In: Ronke, J.(ed.). Akten der 10. Internationalen Tagung ueber antike Bronzen. Stuttgart, 1994, p. 217 (fig. 1, 2), 221 (k. №№ 1-6). Обърни внимание на представената там статуетка от района на Плевен – fig. 2 (k. № 4), която е сходна типологически с нашата – тук обр. 9, и е с приблизително същите размери. Библиографска справка за известните от днешната българска територия бронзови статуетки на орли виж при **В. Игнатов.** Паметници на орли от Новозагорско.– Археология, 1999, № 1-2, с. 62, бел. 29. За тесния специалист в областа на дребната бронзова металопластика предимството на нашата статуетка е нейната сигурна археологическа среда и съответно датировка – около средата на II в.

[22] Размери на запазената част от торсото: височина – 13 см; максимална ширина – 15 см; максимална дебелина – 8.5 см. Внимание върху въпросния възел – особеност в иконографията на богиня Изида и в облеклото на нейните жрици, ни обърнаха ст. н. с. В. Герасимова и ст. н. с. А. Милчева, за което им благодарим. За аналогии виж например **М. Тачева.** История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр. н. е. – IV в. от н. е.). С., 1982, с. 74, 112, бел. 36, обр. I/20, I/39.

[23] За реставрацията и обнародването на находките от римската епоха и изобщо на материалите от разкопките са необходими допълнителни средства. Надяваме се, че такива ще бъдат осигурени.

[24] **Виж С. Бобчев.** Преглед на останките от Сердика, открити в течение на петдесет години. В: Сердика. Археологически материали и проучвания. 2. С., 1989, с. 39 (№ 14, 19), 40 (№ 26, 32, 34а), 51. Към римските постройки в случая не включваме късноантичните християнски култови сгради, изследвани пред източната порта на Сердика. За

тях виж **М. Станчева.** Раннохристиянски култови сгради край източната крепостна стена на Сердика. В: Сердика. Археологически материали и проучвания. 1. С., 1964, 159-168.

[25] През 1939 г. под южния кораб на Бююк джамия са разкрити части от „два ъглови зида" и от още една стена. Докато първите са дебели по 0.80 м и нямат специфично лицево оформление, то последната е дебела 0.60 м и е измазана с щук, върху който е рисувано. Виж **Т. Герасимов.** Новооткрити паметници в София. – ИБАИ, 14 (1940-1942), 1943, с. 259.

[26] **С. Бобчев.** Сердика. Материали за изучаване топографията, устройството и архитектурата на града (Материали за историята на София, 12). С., 1943, с. 32 (№ 49), таб. XI/49; Същият. Преглед на останките..., с. 40 (№ 26), 51.

[27] **С. Бобчев.** Сердика, с. 32.

[28] Пак там, с. 32, обр. 12. Сравни тук с обр. 4.

[29] **С. Бобчев.** Сердика, с. 32; Същият. Преглед на останките..., с. 40 (№ 26), 51.

[30] По-запазените от тези монети са сечени през IV в. Сред останалите, нечетливите има и такива с малък номинал, който е по-характерен за монетосеченето през V в.

[31] **С. Бобчев.** Сердика, с. 32.

[32] Виж **V. Velkov.** Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity (Studies and Materials), Amsterdam, 1977, p. 63, 93-94.

[33] Виж: **С. Бояджиев.** Принос към историята на крепостната стена на Сердика. – Археология, 1959, № 3-4, 38-41, 45; **М. Станчева.** Археологическото наследство на София, с. 19; **Т.Иванов.** Към проблема за укрепителната система на Сердика (II–VI в.). В: Иванов, Т. и др. (ed.). Сердика-Средец-София. Т. 2, С., 1994, 32–37, обр.3–7; Л. Тонев. Градоустройството по българските земи през античността. С., 1995, с. 109.

[34] Виж: **V. Velkov.** Op. cit., p. 94; **Същият.** Сердика – I хил. пр. н. е. – VI в. от н. е., с. 25, и цитираните там извори.

[35] Виж: **С. Бояджиев.** Цит. съч., с. 45; **К. Григорова.** Втората крепостна стена на Сердика. – София, 25, № 9, 1983, с. 24.

[36] Не е изключено част от продукцията на пещта да е използвана и за изграждането на по-късната постройка, чиито останки са под Бююк джамия. Градежът на тази постройка – в opus mixtum с 5-редов тухлен пояс (**Т. Герасимов.** Цит. съч., с. 259), едва ли е по-ранен от края на V–началото на VI в.

[37] **С. Бояджиев.** Цит. съч., 41-42, 45; **С. Бобчев.** Крепостните кули с издаден остър ръб и значението им за укрепяването на античните градове. – ИАИ, 26, 1961, 105-111; **Същият.** Преглед на останките..., с. 52; **M. Stanceva.** Serdica aux confins de deux epoques. – Etudes historiques, 8, 1978, p. 109; **Същата.** Археологическото наследство на София, 17-19.

[38] Виж например: **M. Stanceva.** Serdica aux confins..., p. 109; **С. Бобчев.** Преглед на останките..., с. 52; **В. Велков.** Сердика – I хил. пр. н. е. – VI в. от н. е., с. 26; **Т. Иванов.** Цит. съч; с. 38.

[39] При откриването на фибулата едното крило на птицата бе запазено, но в изключително корозирало състояние. При почистването на фибулата в лабораторията на АИМ крилото се разпадна. Иглата ѝ също не бе запазена, но върху задното крače личи мястото, където е била припоена. Виж обр. 11.

[40] Близка като форма и стил на украса с нашата е например една фибула от Садовското кале. Тя също е бронзова и е с почти същите размери: S. Uenze. Die spaetantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Ergebnisse der Deutsch-Bulgarisch-Osterreichischen Ausgrabungen 1934-1937 (Muenchener Beitrage zur Vor- und Fruhgechichte, Bd. 43/1-2). Muenchen, 1992, p. 139, 527 (SK 43), Taf. I/7, 122/14. За датирането на тази и други подобни фибули: **Ibidem,** p. 139, и посочените в n. №№ 21 и 23 публикации.

[41] В пълнежа на средновековната яма освен фибулата бяха преотложени и други късноантични материали, включително две от неопределените монети от IV или V в. Те, както и фибулата, са попаднали в ямата вследствие обрушването на стените ѝ. Ако фибулата е изпаднала заедно с тях от един пласт, то нейната датировка би трябвало да се изтегли напред. При подобна стратиграфска презумпция тази фибула би се оказала най-ранният сред известните представители на съответния подтип Vögelfibeln. Стратиграфската презумпция обаче не може да бъде доказана.

[42] **М. Станчева.** Археологическото наследство на София, с. 26.

[43] Точно определяне на монетите от XI–XII в., както и на част от останалите открити при разкопките монети, извърши н. с. В. Пенчев от НИМ, за което му благодарим.

[44] Средец и неговата околност са пострадали при похода на сърби и маджари през 1183 г., при преминаването оттук в 1189 г. на участниците в Третия кръстоносен поход, при военните действия на българи и сърби срещу Византия през 1190 г. За тези събития виж например П. Петров. Възстановяване на българската държава (1185–1197). С., 1985, 54-55, 187-188, 232-233, и посочените там извори..

[45] **Н. Марков.** Бююк джамия в София. Бележки за нейното минало. В: Сердика, Средец, София. 3. С., 1997, 51-58.

[46] Пак там, с. 59. Виж и посочените там извори.

[47] Понеже ненакърнен културен пласт от тази сграда не е запазен, времето на нейното изоставяне ще може евентуално да се уточни едва след цялостната обработка на всички открити материали от османската епоха.

[48] Макар и само две (едната – обр. 13/ляво, е с печат), те са поредното увеличение на голямата колекция с глинени лули от София: **М. Станчева, Т. Николова.** Нови проучвания върху глинените лули от Сердика.- В: Сердика. Археологически материали и проучвания. 2. С., 1989,133-141.

Les fouilles près du Musée d'Archéologie–Sofia

V. Dintchev, J. Gatev

(Résumé)

La surface fouillée en automne 1998 s'étend sur environ 120 m² (Fig. 1). Les objets les plus anciens que nous avons mis au jour datent de l'âge d'éneolithique, mais ils proviennent de couches tardives. A différents endroits, dans la partie la plus basse de la fosse, nous avons découvert quelques fragments de poterie de l'âge du fer récent; nous n'avons pas constaté, cependant, des vestiges d'une activité de construction synchrone. Il n'est pas exclu que le chantier se trouve dans les limites de la nécropole d'un site thrace du Ier millénaire av. J.-Ch.

Au début du IIe siècle après J.-Ch., une grande partie de la surface fouillée était recouverte de gravier (Fig. 2). Nous avons des données témoignant de constructions légères en bois de cette période. Dans la couche respective, nous avons mis au jour des objets variés dont une statuette de bronze représentant un aigle (Fig. 9). La plus ancienne pièce de monnaie retrouvée dans une couche de revêtement est un denier d'argent du temps du troisième consulat de l'empereur Hadrien, c'est-à-dire de 119/120. Un incendie lié probablement à l'invasion des Costoboques en 170, marque la fin de cette période.

Vers la fin du IIe et le début du IIIe siècle, à la place des constructions légères en bois fut élevée une construction plus solide et de dimensions plus importantes. Les fouilles ont révélé des fragments de quatre locaux (Fig. 2). Les parties inférieures des murs sont en opus mixtum de mortier (Fig. 4). Dans la partie incendiée de la construction, nous avons découvert une quantité considérable de céramique domestique, y compris de la céramique de luxe (Fig. 6 et 7). Une des coupes porte cette inscription en relief : ΠΙΕΙΖΟΗΝ (Fig. 8). Nous avons mis au jours divers autres objets (Fig. 6 et 10). La pièce de monnaie la plus tardive est un denier d'argent de l'em pereur Trebonius Gallus. La cause de l'incendie de la construction sont les invasions en 254-255 de Goths, de Carpes et de Burgondes en direction de Thessalonique ou bien la *Bellum Serdicense* de 260-261.

Les constructions légères aussi bien que les locaux de la construction plus tardive, fonctionnaient comme des bâtiments de commerce: des magasins et (ou) des dépôts. La construction plus tardive est à l'extérieur de la forteresse de Serdica dont la construction date aux environs de 176-180. L'analogie dans la chronologie et la fonction d'un édifice établis dès 1942 donne raison de supposer que jusqu'au milieu du IIIe siècle toute la partie méridionale du faubourg oriental de Serdica (Fig. 5) fut une zone commerciale.

Au cours du IVe siècle les vestiges de l'édifice romain avaient servi d'habitations. Cet usage fut interrompu après un nouvel incendie qui eut lieu non plus tard des années 40 du Ve siècle.

Sur la limite occidentale de la fosse nous sommes tombés sur la périphérie d'un four (Fig. 2 et 3) servant de toute vraisemblance à la cuisson de céramique de construction. Nous supposons que ce four fut construit à l'occasion de la reconstruction de l'ancienne forteresse de Serdica sous Justinien I (Fig. 5). C'est soit à l'exploitation du four soit à toutes autres circonstances qu'il convient de rattacher une fibule de bronze à demi conservée, qui a la forme d'oiseau (Fig. 11) et que des analogies nous permettent de la dater du VIe siècle. Cette fibule est dans un contexte stratigraphique incertain.

Lors des fouilles nous avons étudié quelques fosses à ordures contenant des matériaux des XIe-XIIe siècle (Fig. 2). Des matériaux analogues, y compris quelques monnaies de cuivre byzantines de cette période, ont été mis au jour dans des couches déposées à une époque plus tardives dans lesquelles la couche médiévale endommagée du chantier s'était de toute évidence affaissée (Fig. 3). Ces matériaux sont le premier témoignage de l'existence d'un faubourg situé à l'est de la ville médiévale dont les fortifications doublent les contours de l'ancienne forteresse romaine. La technique de fabrication et le décor d'une partie de la céramique montrent l'origine slavo-bulgare de la population du faubourg en question.

Le chantier est situé au sud à proximité de Büük djami, la plus grande mosquée à Sofia (Fig. 12) qui est construite pendant la deuxième moitié du XVe siècle. Les fouilles ont révélé les vestiges d'une autre construction solide de l'époque ottomane. Ses dimensions dépassent les limites de la fosse creusée (Fig. 12). Celle-ci fut probablement élevée vers la fin du premier ou bien pendant le second quart du XVIe siècle. Une monnaie de cuivre du sultan Sélim I (1512-1521) que nous avons trouvé dans la partie inférieure des fondations, est le terminus post quem de sa construction. Il s'agit probablement du grand caravansérail attesté dans les sources, situé près de Büük djami. Pendant la période tardive de la domination ottomane, le terrain en cet endroit était en partie occupé par des constructions légères de dimensions moins importantes et (Fig. 3).

Le dernier objet mis au jour – provenat des fondations d'une construction contemporaine – est est une coupe de verre portant l'inscription „Première exposition bulgare 1892" et un emblème représentant un crabe de couleur rouge (Fig. 14).

Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаска област

Петър Балабанов

В хода на строителството на металургичен комбинат край с. Дебелт, Бургаско, се оказа, че в петното му попадат неизвестни дотогава старини. Особено интересни бяха останките от различни по време обекти в местността „Костадин чешма" (обр. 1). Веднага след първите случайни находки тук започнаха спасителни разкопки, които продължиха от 1981 до 1985 г. В тях участваха на моменти до 400 работници. Полевите сезони траеха до седем месеца в годината. Изцяло бе разкрита площ от над тридесет декара, а сондажно бяха проучени още четиридесет.

Изследванията се ръководеха от н. с. Ст. Дамянов[1] зав. отдел в НИМ–София.

Местността „Костадин чешма" на южния бряг на р. Средецка, непосредствено преди вливането ѝ в Мандренското езеро, обхващаше двата бряга на дере с посока север-юг. Дължината му надхвърляше 500 м, а дълбочината на места – 10–12 м. Бреговете му бяха стръмни, ширината му достигаше 40–60 м. В долната си северна част то се разширяваше и се включваше в брега на старото корито на р. Средецка, очертано от блатата, останали след изправяне на течението ѝ през 20-те години. Южната му част се губеше в подножието на ниски хълмове. Западно от дерето се издигаше малък хълм, от изток брегът му преминаваше в широка тераса.

През м. февруари 1981 г. при сваляне на черноземния слой по склоновете на хълма работници открили струпвания на фрагменти от амфори и съдове с чернофирнисова и червенофигурна украса. Огледът на района показа, че те произхождат от ями, вкопани в основната скала.

През следващите сезони бе установено, че на двата бряга на дерето има четири значителни струпвания от ритуални ями и други следи от обредни действия. Едно от тях се отнасяше към VI в. пр. н. е., а другите три – към IV в. пр. н. е. Общо бяха проучени над двеста ями, в които бяха открити многоброй-

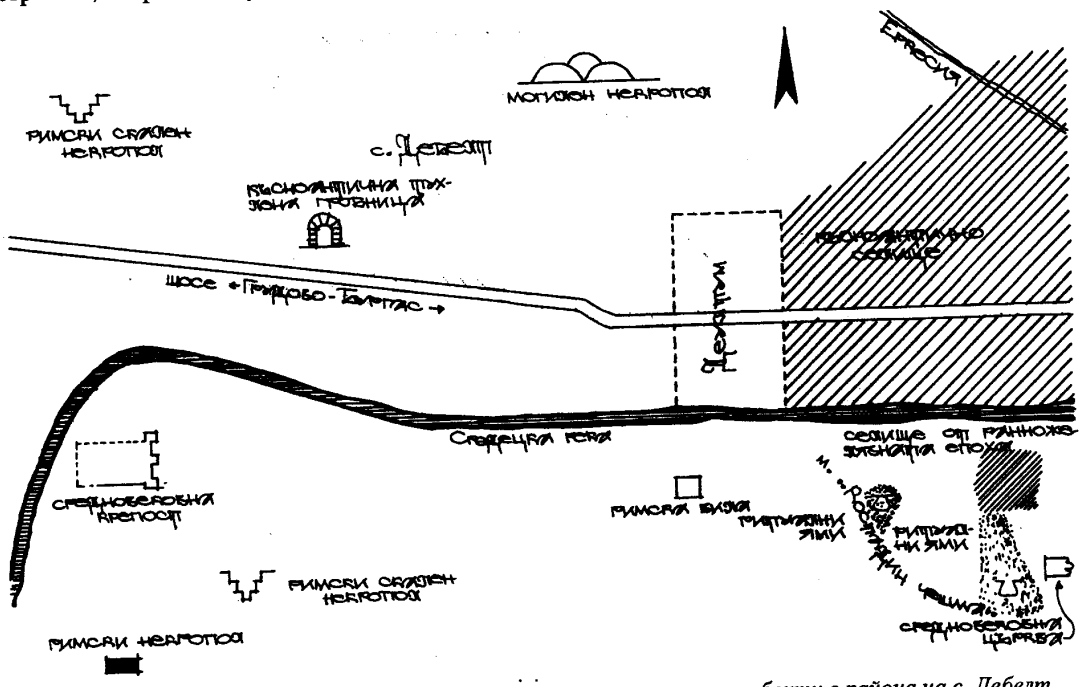

Обр. 1. План-схема на разположението на най-важните археологически обекти в района на с. Дебелт.
Fig 1. A map of the most important archaeological sites near the village of Debelt.

ни и разнообразни материали: 1382 амфорни печата, над тридесет цели и над четири хиляди фрагментирани амфори (толкова са документираните дъна), осемдесет и четири графита, над тридесет цели и неколкостотин фрагментирани местни и импортни съдове, фибули от желязо и бронз, железни ножчета, предмети от камък, кост и глина, култови предмети. В почти всички ями бяха документирани останки от обредни действия: жертвоприношения, възлияния, палене на огън, поставяне на дарове. Върху терасата в близост до участъците от ями от IV в. пр. н. е. бяха намерени и някои съоръжения, очевидно имащи отношение към извършваното в тях: изсечени в основната скала олтари, големи ями и ровове, пълни с разнообразни материали, струпвания от фрагменти на съдове, каменни площадки.

Черноземният слой върху хълма от западната страна на дерето имаше различна дебелина. Непосредствено под билото тя бе 0.4 – 0.6 м, а в подножието му достигаше 1.3 м. В този участък под него се проследяваше слой от кафява глинеста пръст с дебелина до 0.6 м. Варовиковата скала покриваше хълма като черупка. В полите му нейната дебелина бе 0.8 м, а под нея започваше слой от чист пясък. В

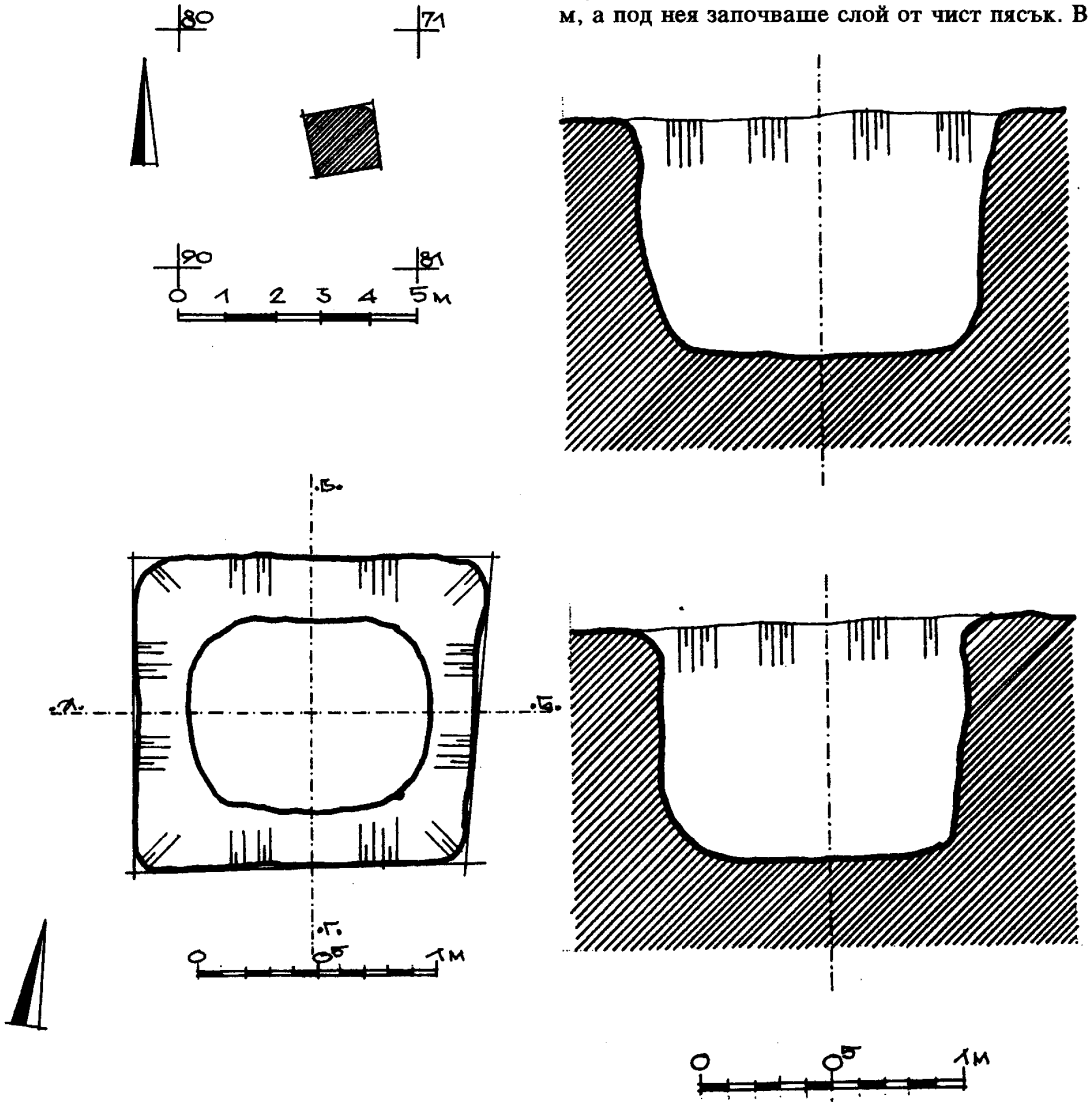

Обр. 2а.Планове и разрези на ритуални ями от местността „Костадин чешма".
Fig 2a. Plans and profiles of ritual pits from the „Kostadin Cheshma" area.

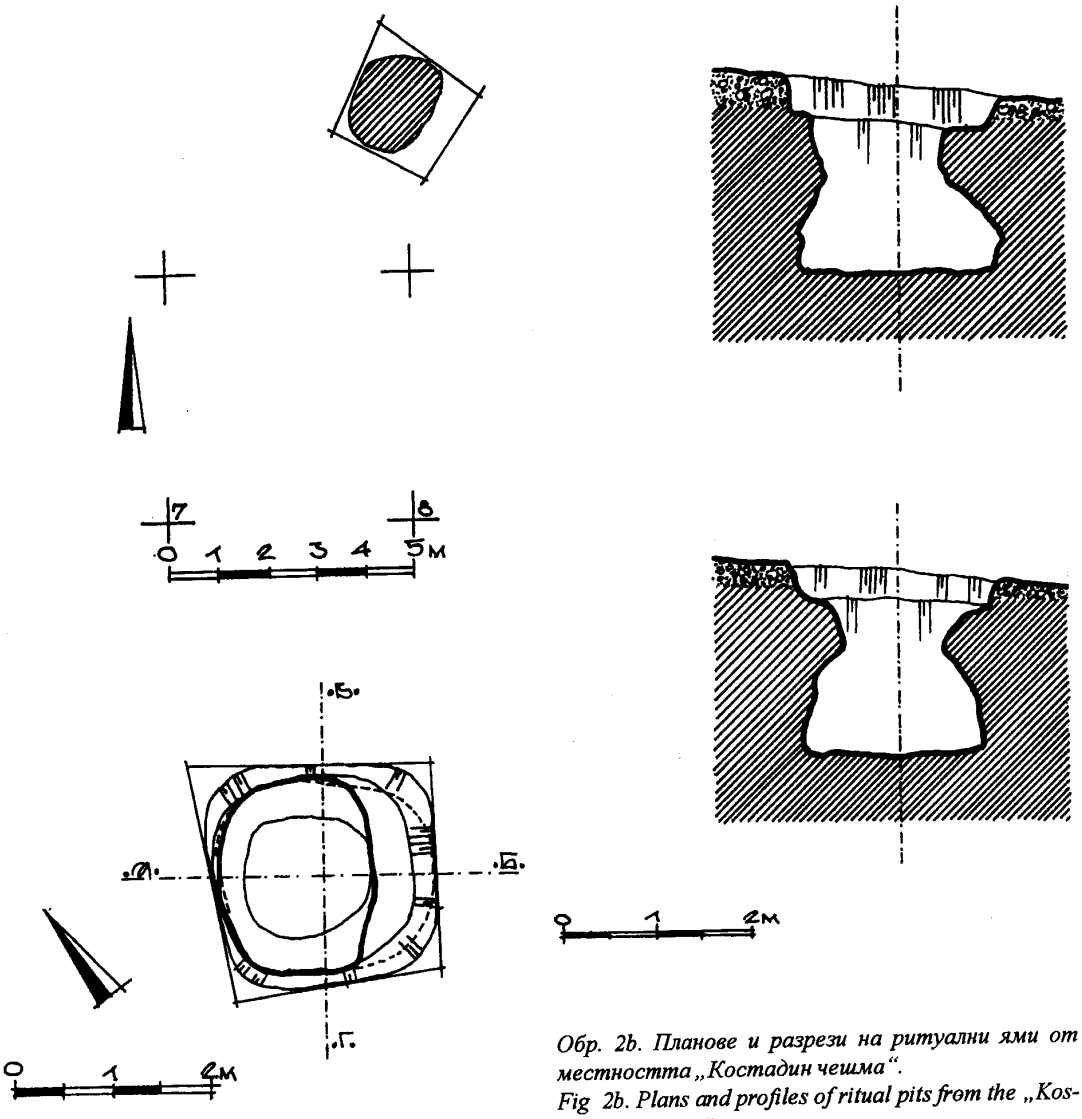

Обр. 2b. Планове и разрези на ритуални ями от местността „Костадин чешма".
Fig 2b. Plans and profiles of ritual pits from the „Kostadin Cheshma" area.

по-високите му части тя надхвърляше 2.5 м.

През 1981 г. тук бяха проучени 50 ритуални ями, разположени безредно, но повечето (над две трети) се намираха в по-ниската северна част на склона. На места се очертаха групи от по четири-шест ями. Разстоянието между отделните групи достигаше 20–25 м, докато вътре в тях ямите се разполагаха на 3 – 4 м една от друга. В горната част на хълма те бяха вкопани в основната скала, докато в долната често я прорязваха и влизаха в пясъчния слой. Повечето имаха цилиндрична форма, но се срещаха и камбановидни, и бъчвообразни. Диаметрите на отворите се колебаеха между 0.9 – 1.2 м, а дълбочините достигаха 1.50 м. Три ями с подчертано камбановидна форма бяха доста по-големи: диаметрите на отворите им бяха 1.4 – 1.8 м, а на дъната – 2.4 – 2.7 м при дълбочина до 2.65 м. Други две ями бяха значително по-малки. Те имаха цилиндрична форма с диаметър 0.5 – 0.7 м и дълбочина 0.5 – 0.6 м. (обр. 2).

В повечето ями бяха документирани останки от обредни действия. В яма № 8 след запълването ѝ до половината е бил запален силен огън, под който се бе образувала дебела кора от отухлена пръст, а керамичните фрагменти в нея са получили топлинни деформации. Нагоре и в дълбочина насипът бе от рохка пръст с тъмнокафяв цвят. В яма № 21 в кръг около стените бяха положени хоризонтално четири цели амфори. В горната част на

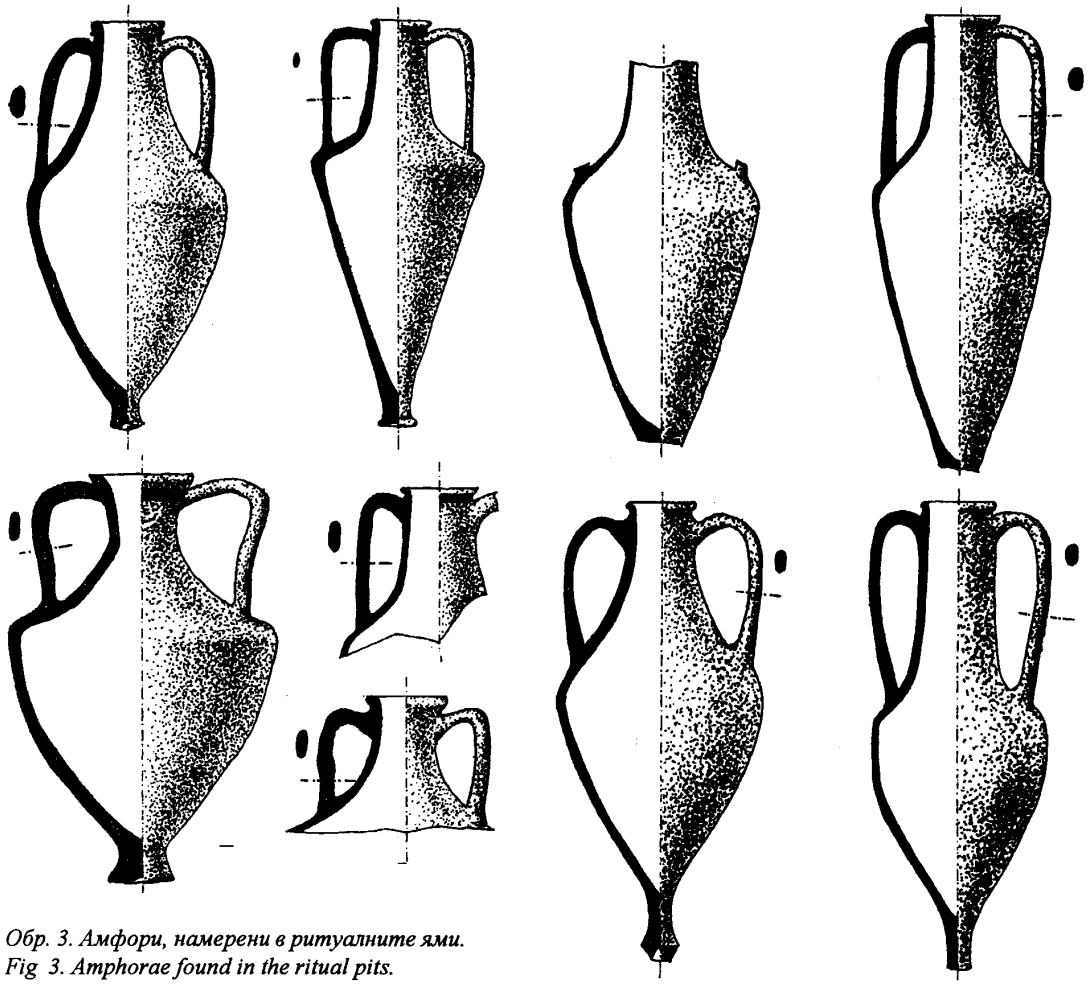

Обр. 3. Амфори, намерени в ритуалните ями.
Fig 3. Amphorae found in the ritual pits.

яма № 19 бе разкрит човешки скелет без крака, а на дъното имаше нарочно наредени шест фрагмента от амфори с печати – пет енглифични и един от остров Тасос. В централната част на яма № 44 на дълбочина 0.4 м от ръба на отвора върху малка площадка, направена от дребни камъни и стени на амфори, бе поставен череп на крава.

Почти всички ями в този участък бяха запълнени с разнороден насип, различаващ се от околната пръст. В много случаи бяха разграничени пластове с различен състав и дебелина, например разложен варовик, пясък, глинеста пръст с кафяв цвят. В насипите имаше останки от въглени и пепел, отухлени частици от плет, дребни камъчета, кости от животни и птици. На места можеха да се проследят пластове с еднороден състав, в отделни случаи попадаха едри, нарочно поставени, ломени и речни камъни. Според наблюденията запълването е ставало главно с донесени отдалеч материали и не е било еднократен акт (поне в повечето случаи), но между различните фази на засипване не е минавало достатъчно дълго време, за да се появи естествена граница в напластяванията.

Броят на находките варираще в широки граници: в яма № 50 не бе открит нито един предмет, а в яма № 19 – повече от две хиляди фрагмента от керамични съдове. Цели съдове местно производство бяха намерени в три ями, а цели амфори – в четири. В един случай – яма № 12, която бе с цилиндрична форма, с диаметър 2.8 м и дълбочина около 0.7 м, имаше три цели амфори с енглифични печати и една тасоска. Фрагментите от стени, дръжки, шийки, дъна и столчета от този вид съдове съставяха над 90% от находките. В три случая, както в яма № 39, бяха намерени горни половинки на амфори, грижливо очукани по максималния диаметър, положени с гърлото нагоре в централните части на насипа. По-

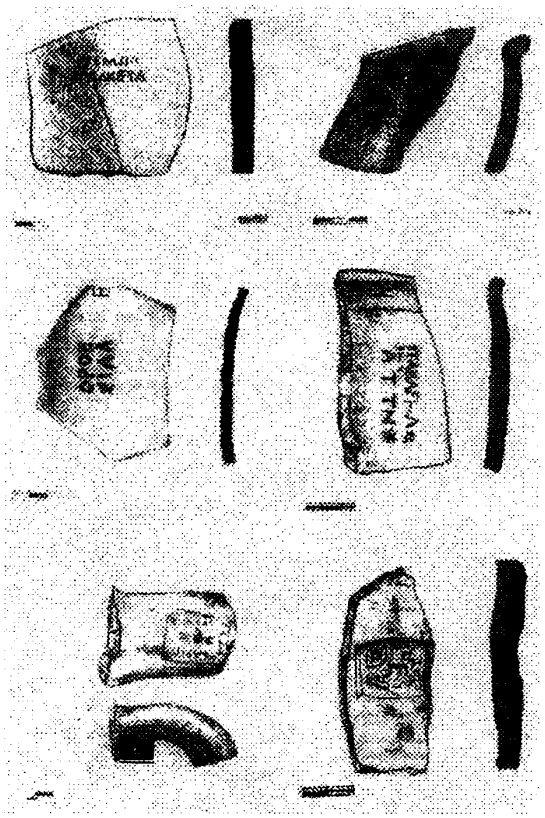

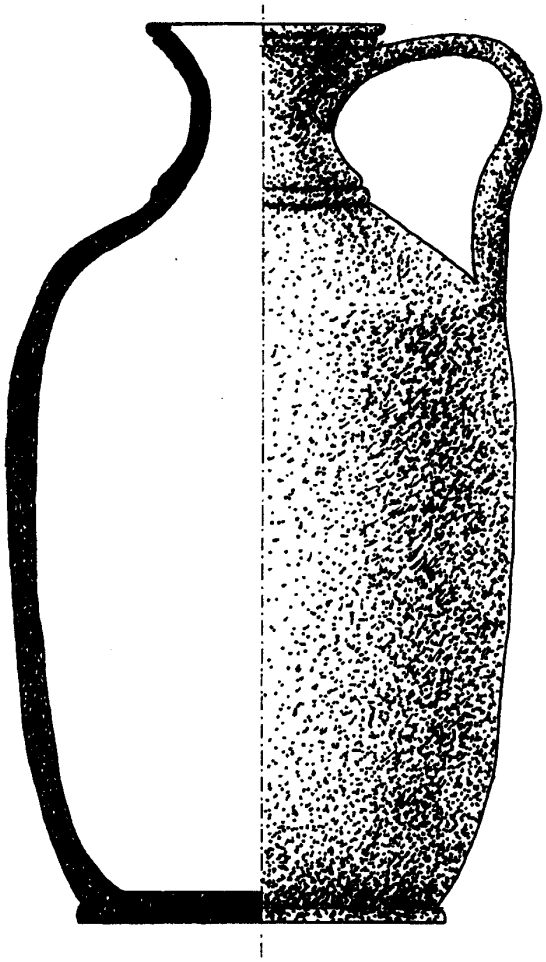

Обр. 4. Амфорни печати от ритуалните ями.
Fig 4. Amphora stamps from the ritual pits.
Обр. 5. Лекит, местно производство, от яма № 8, сектор ТН.
Fig 5. A domestically made lekit from pit № 8, sector TH.

голямата част от откритите съдове от този тип се приписват на Хераклея Понтика, добре бяха застъпени тасоските, сравнително порядко – тези на островите Хиос, Родос и други центрове (обр. 3). Намерени бяха 62 амфорни печата, от които 53 – енглифични, 8 тасоски и един от остров Родос (обр. 4).

Сред местната керамика преобладаваха фрагментите от съдове, правени на грънчарско колело. Определени бяха паници, купи, чашки, кани, кратеровидни съдове, лекити. В яма № 8 бе намерен цял лекит, направен от сива до черна на цвят глина (обр. 5). Сред правените на ръка съдове преобладаваха урните. Те бяха сравнително малки – с височина до 0.25 м и диаметър от порядъка на 0.13 – 0.15 м и имаха стандартна релефна и шнурова украса[2]. (обр. 6 и 7). Характерна е тази от яма № 3, намерена заедно с бронзова монета на Месамбрия Понтика от типа глава на амазонка/Атина Алкис и фрагменти от скифос с червенофигурна украса от края на V – началото на IV в. пр. н. е.

Най-малък бе делът на фрагментите от съдове с чернофирнисова и червенофигурна украса. Сред тях преобладаваха стените на кратери „керченски стил", но се срещаха и такива от скифоси, киликси, ихтии, лекити, лампи (обр. 8 и 9). Всички те принадлежат към добре изучени типове, датирани в последната четвърт на V и първите три четвърти на IV в. пр. н. е.[3]

В осем от ямите бяха намерени бронзови монети – винаги по една в яма. Три от тях – силно корозирали – не можаха да бъдат определени. От останалите три са сечени в Аполония Понтика с изображение на глава на Аполон в профил на аверса и котва, рак и буквата „А" на реверса. Другите две монети са от Месамбрия Понтика. На аверса имат изображение на глава на амазонка в профил надясно, а на реверса – фигурата на Атина Алкис и надпис „METAM/BRIANON" (обр. 10).

В няколко ями бяха открити цели или

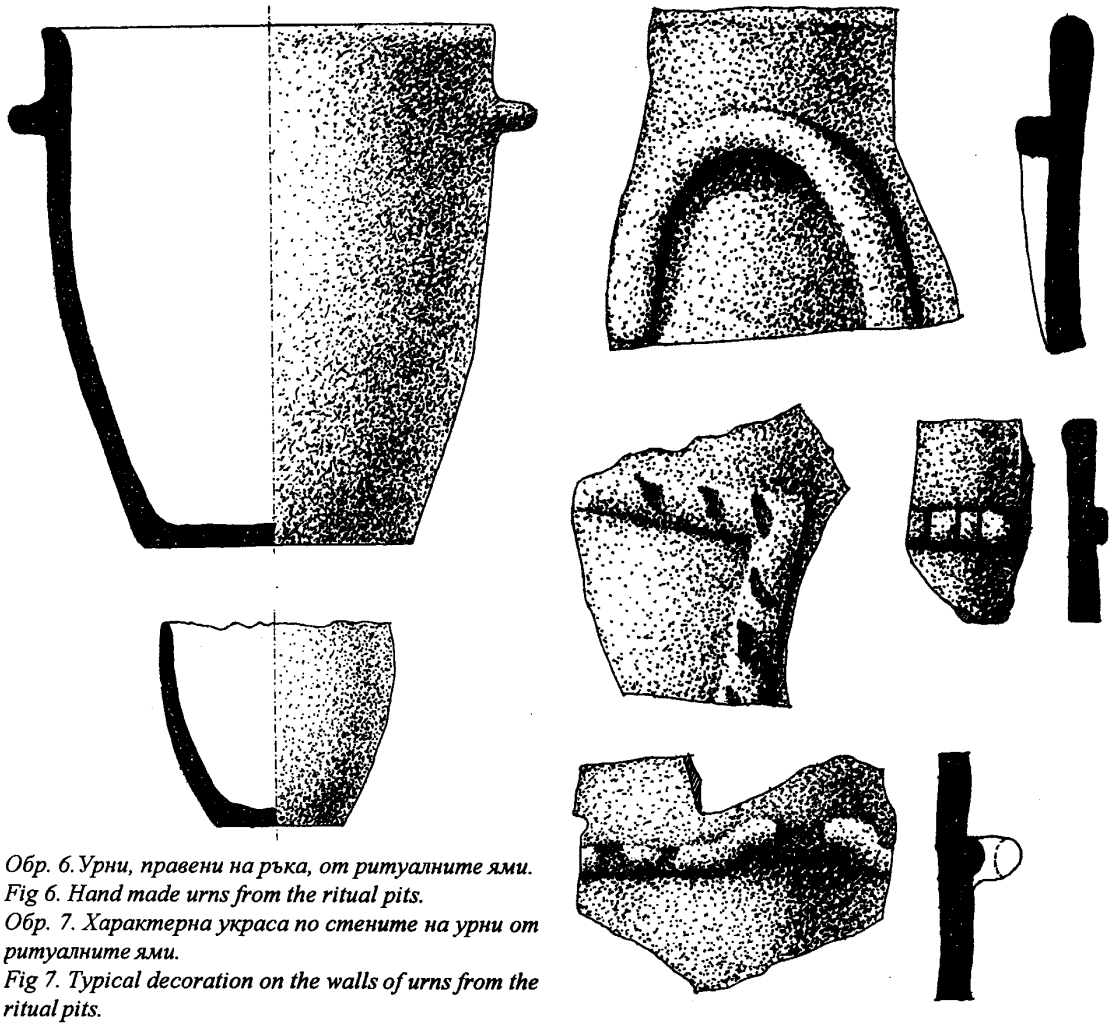

Обр. 6. Урни, правени на ръка, от ритуалните ями.
Fig 6. Hand made urns from the ritual pits.
Обр. 7. Характерна украса по стените на урни от ритуалните ями.
Fig 7. Typical decoration on the walls of urns from the ritual pits.

фрагментирани предмети. Ще спомена малка глинена херма, пота, части от солени и калиптери, тежести за стан и рибарски мрежи, направени от фрагменти на солени, прешлени за вретено, железни ножчета, капачки за амфори от вторично използвани стени на съдове от същия вид.

През есента на 1981 г. в южния край на терасата от източната страна на дерето бе прокаран нов асфалтиран път. При изкопните работи около него бяха засегнати основите на средновековна църква и няколко средновековни погребения. Това стана причина за започване на спасителни разкопки и тук.

Терасата бе почти равна, със слаб наклон на север, където полегато се спускаше към брега на р. Средецка. През лятото на 1981 г. в северната ѝ част бяха прокопани три успоредни канала за тръбопровод с посока изток-запад, а на изток от най-високия ѝ участък започна строеж на трансформаторна станция. Свободната за проучване площ бе около 35 дка. Върху нея бе заложена геодезична мрежа, разбита на 11 ориентирани по посоките на света сектора с квадратна форма и страна 50 м. Те бяха разделени на квадрати със страна 5 м (обр. 11).

Повърхността на терена бе покрита с чернозем, чиято дебелина се колебаеше. В някои участъци от сектори Д-II, Б-II и А-I тя достигаше 3 м, а в други бе едва 0.5 – 0.7 м. Под черноземa лежаха полуразложени варовикови скали с различна дебелина, а под тях се появяваше чист пясък.

В сектор Г-III бяха разкрити 23 ритуални ями, пръснати на голямо разстояние една от друга, вкопани в слоя от полуразложен варовик. С две изключения те имаха цилиндрична форма. Насипът и находките не се различаваха от документираните от другата страна на

Обр. 8. Стени на червенофигурен кратер, намерен в яма № 1, сектор ТН.
Fig 8. Walls of a red-figure crater found in pit № 1, sector TH.

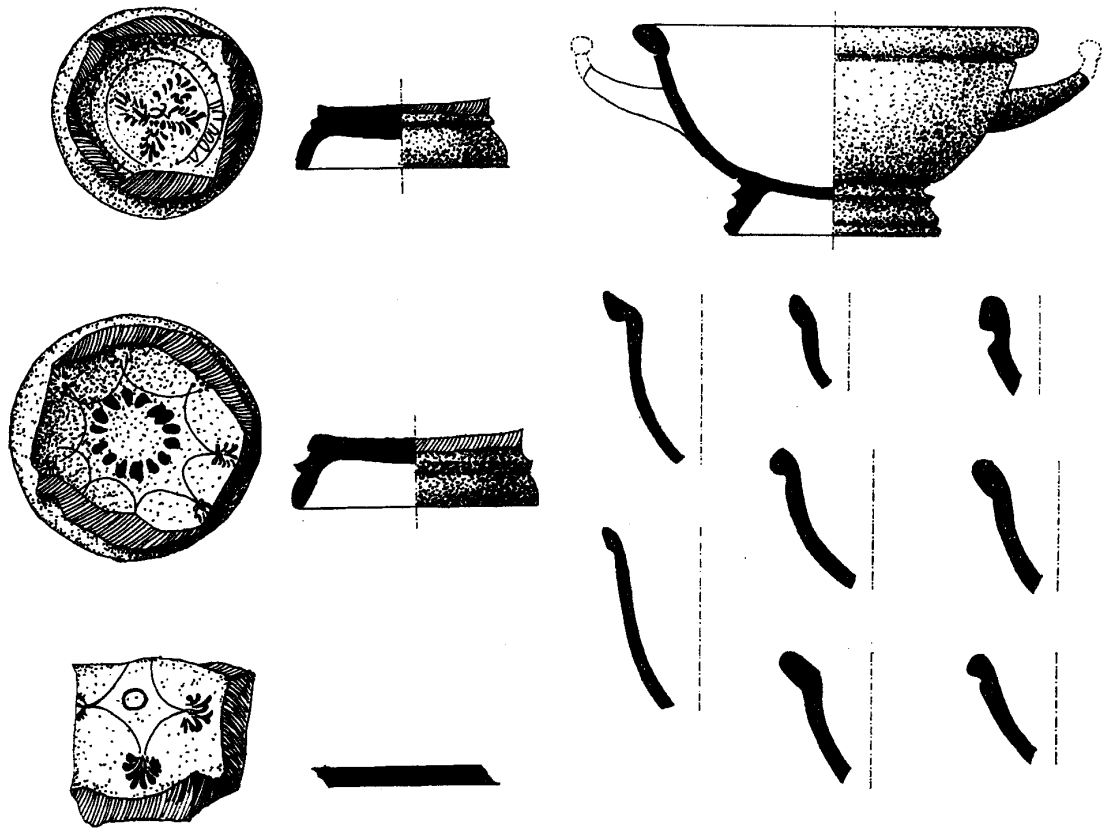

Обр. 9. Цели и фрагментирани киликси, покрити с черен фирнис.
Fig 9. Whole and fragmented killixes covered with black glaze.

дерето. Яма № 20 имаше сравнително широка и плитка цилиндрична горна част: с диаметър до 2.8 и дълбочина до 0.6 м, в дъното на която бе вкопана също така цилиндрична долна част с диаметър – 0.9 и дълбочина – 0.35 м. Яма № 19 нямаше определена геометрична форма, за сметка на което насипът в нея бе наситен с керамични фрагменти, главно от амфори, сред които се откриха и две цели.

В сектор Д-II бяха проучени 43 ритуални ями, основната част от които – в централните и северозападните му квадрати. Те имаха някои специфични характеристики. Разположени бяха по-нагъсто, често две или три ями „влизаха“ една в друга, като се различаваха само по равнищата на дъната си. Вероятно поради голямата дълбочина на черноземния слой в този участък – между 1.8 и 2.5 м – повечето от ямите не достигаха скалата. Отворите им се очертаваха на дълбочина около 1.0 м. Освен останките от обредни действия в самите ями тук бяха открити и такива, извършени на повърхността или на малка дълбочина непосредствено до тях, например няколко малки правоъгълни площадки от ломени камъни, поставянето на малък питос до група от три ями, ритуално погребение на куче. Северно от отвора на яма № 5 бе разкрит правоъгълен изкоп с размери 1.6 х 2.8 м и дълбочина до 0.5 м, запълнен със същия насип. Определени различия имаше и в документираните останки от ритуални действия, например в яма № 23 в долната част на насипа лежеше човешки череп, вероятно на възрастен индивид с лице надолу.

Откритите тук материали – амфори и амфорни печати, луксозни импортни съдове с чернофирнисова и червенофигурна украса, местна керамика, битови предмети и монети бяха синхронни на намерените в ямите от западната страна на дерето. Значително по-често се срещаха цели или счупени предмети и съдове. От тези ритуални ями и насипа наоколо произхождат три малки кюлчета от олово с неправилни форми, ножчета от желязо, култов палешник от желязо (обр. 12), части от юзди, бронзови фибули, фрагменти от калиптери, хромели, част от мраморна плоча.

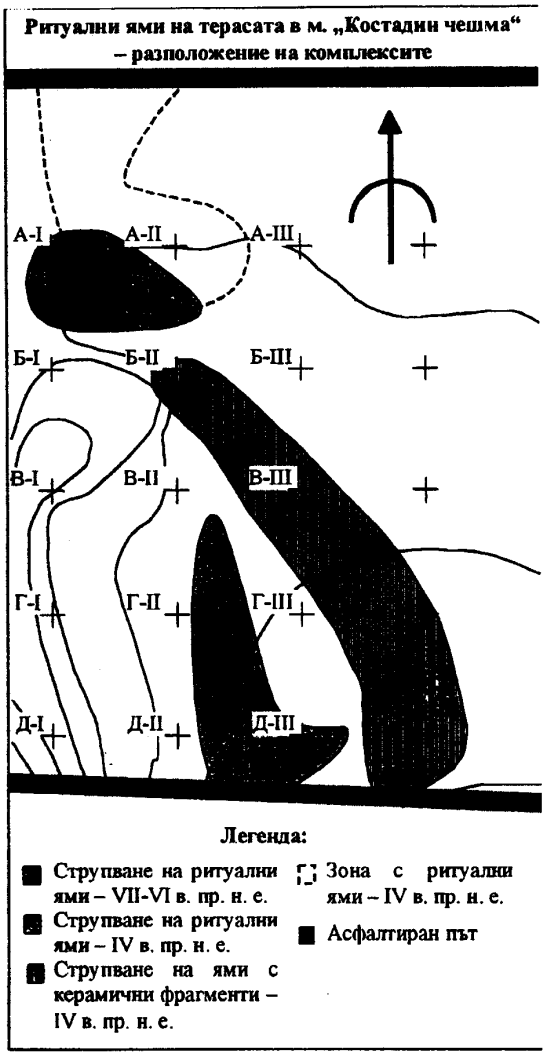

Обр. 10. Бронзова монета на Месамбрия Понтика.
Fig 10. A bronze coin of Messambria Pontica.

Обр. 11. Разпределение на зоните на ритуални ями и керамични струпвания в границите на терасата.
Fig 11. Distribution of the zones of ritual pits and concentrations of ceramic in the boundary of the terrace.

В сектори А-I и А-II дебелината на културните напластявания достигаше на места 2.8 м (обр. 13). Стратиграфията, както вертикална, така и хоризонтална, бе изключително сложна, объркана и от многобройните изкопни работи, извършвани на терасата през различно време. Куриозен случай бяха разкритите в квадрати 45/55 от сектор А-I три застъпващи се ями: едната съдържаше фрагменти от керамични съдове и предмети, характерни за бронзовата епоха, втората бе ритуална яма от VI в. пр. н. е., а третата бе от вкопан през късната античност питос. Значителни поражения на стратиграфията в този участък са били нанесени при строителството на стоманобетонен бункер през 1942 г. При това са били унищожени неизвестен брой погребения от ранносредновековен некропол, част от двора на средновековната митница от IX в., тракийски ритуални ями, културни напластява-

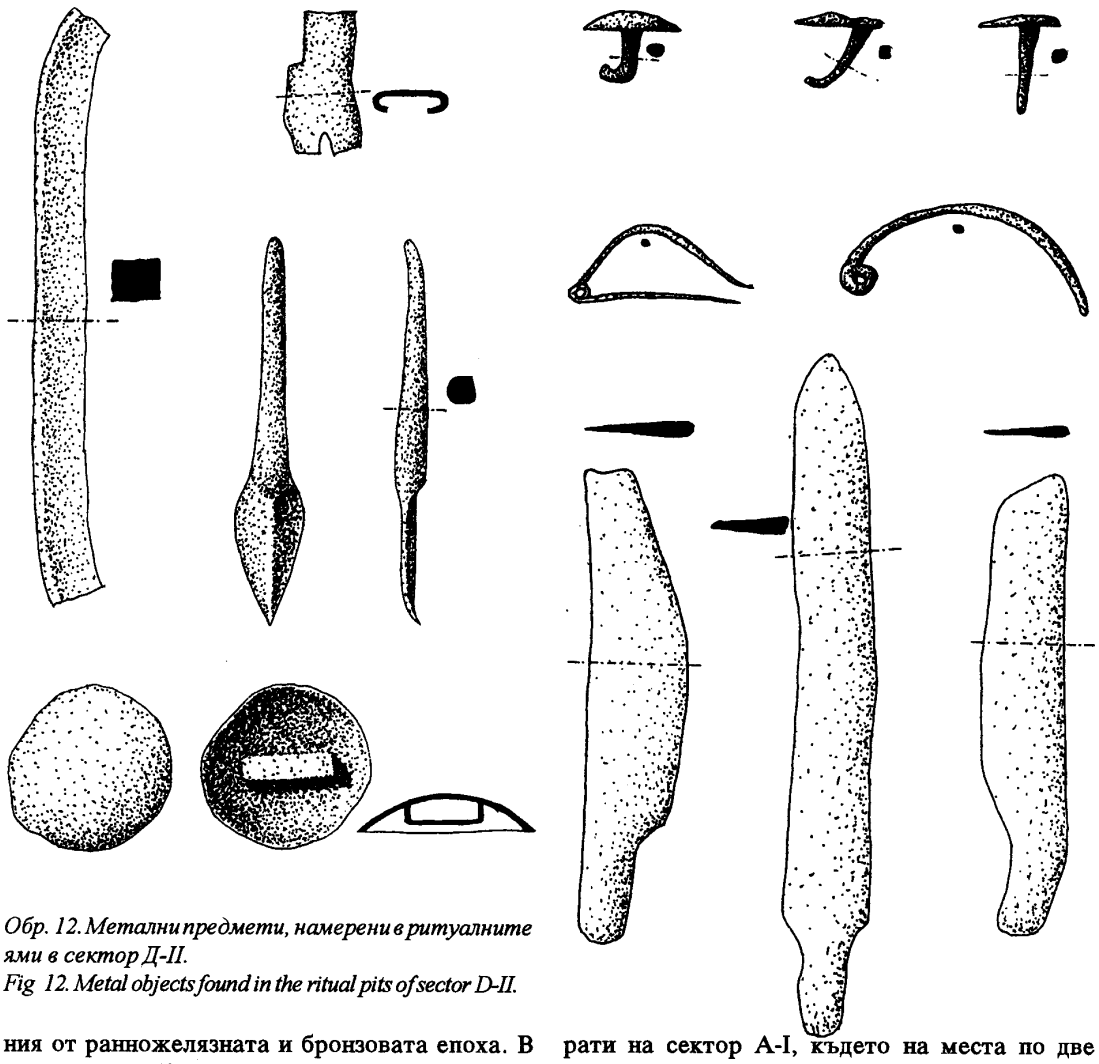

Обр. 12. Метални предмети, намерени в ритуалните ями в сектор Д-II.
Fig 12. Metal objects found in the ritual pits of sector D-II.

ния от ранножелязната и бронзовата епоха. В началото на 50-те години до западната граница на сектор А-I са построени свинарници и инфраструктура за тях, при което са унищожени погребения, извършени чрез трупополагане и оформени с тегули, а по всяка вероятност и други останки.

В централните квадрати на сектор А-I, северната и източната му половина, заложените по източната и северозападната му периферия сондажи, и в западните квадрати на сектор А-II бяха проучени 47 ритуални ями с материали от VII-VI в. пр. н. е. Всички те бяха вкопани в здравата пръст и скалата, прорязвайки черноземa и пластовете с материали от бронзовата и ранножелязната епоха. На места, особено в периферните сондажи, те опираха в чистия пясък под варовиковата скала. В разположението им липсваше систематичност. Най-значително струпване на ями от това време имаше в северозападните квадрати на сектор А-I, където на места по две или три от тях се засичаха. Ямите, съдържащи архаични материали, имаха цилиндрична форма и различи размери: диаметър 0.9–1.6 м и дълбочина 0.75–1.7 м. В кв. 13 от сектор А-I между струпване от няколко ями на повърхността на варовика бе открито кръгло, нарочно оформено чрез изсичане на основната скала съоръжение, с диаметър 1.1 и височина 0.15 – 0.20 м, възможно изпълнявало ролята на олтар или есхара, около което в насипа се срещаха значителни количества въглени.

Следите от обредна дейност в тези ями често нямаха аналогии в по-късните. В яма № 2 от кв. 8 на сектор А-I например бяха намерени две цели амфори: едната от град Клазомене, другата – от остров Самос (обр. 14)[4], и двете – от типове, характерни за средата – втората половина на VI в. пр. н. е., пълни с овъглени зърна от пшеница и други зърнени култури. В насипа на същата яма, както и в

Стратиграфия на кв. 31 от сектор А-II, източен профил

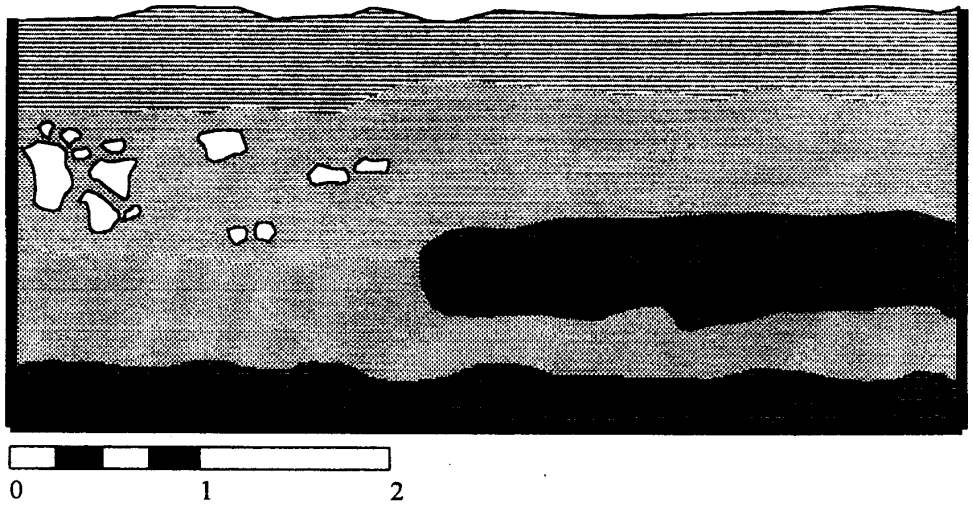

Легенда

Орница
Чернозем с остатъци от строителна керамика и домени камъни
Сива пръст, примесена с пепел и въглища
Чернозем
Основна пръст

Обр. 13. Стратиграфски разрез на културните пластове в сектор А-II.
Fig 13. Stratigraphical profile of the cultural layers in sector A-II.

някои други, се срещаха обилно останки от горели на място органични съединения, вероятно мазнини, съдейки по високата степен на отухленост на пръстта и специфичния цвят. В яма № 1 от кв. 39 на сектора насипът се състоеше от почти чиста пепел, а на дъното ѝ бе разкрит цял скелет на млад овен, положен с глава на изток. В яма № 1 от кв. 11 пак в сектор А-I на дълбочина 0.8 м от отвора се очерта слой от мидени черупки с дебелина около 0. 2 м (обр. 15). Значително по-разнообразна бе и структурата на насипите. На места запълването им бе с еднородна пръст или пясък, другаде се проследяваха три до четири слоя с различни характеристики.

Сред намерените материали от VII-VI в. пр. н. е. интерес представляват целите и фрагментирани амфори с украса от ивици лак по шийките, дръжките и телата, фрагментите от малки съдове с източноелински произход, главно киликси, канички и чашки, както и местните съдове, правени на ръка и на грънчарско колело. Сред последните можеше да бъдат разграничени купи, паници, кани и чаши. Някои от тях копират по форма импортните съдове, други следват оригинални тракийски модели, например паниците със завит навътре ръб на устието. Показателна е липсата в ямите на фрагменти от местни съдове с излъскана повърхност, украсени с канелюри, врязана и щампована украса, каквито бяха открити в значителни количества в културните пластове около тях. Тъй като материалите от културните пластове бяха като цяло постари от тези в ямите (сред тях имаше стени на амфори с украса „а ла брос"), това позволява да предложим „terminus ante quem" за използването на този тип керамика. Сред другите находки внимание заслужават бронзовите и желязните фибули, цели и фрагментирани хромели, иглите от кост и бронз.

През 1982-1985 г. бе завършено пълното разкриване на сектори А-I А-II, Б-II, В-II, Г-II и Д-II. Сондажно бяха проучени участъците от сектори А-III Б-I, Б-III, В-I, В-III и Г-IV и

теренът между северната граница на план-квадратната мрежа и заводския път по брега на р. Средецка. В тази площ черноземният слой бе сравнително тънък – до 0.6 м. В него попадаха изолирани струпвания от керамични фрагменти – главно стени на амфори, синхронни с тези от ямите, както и на съдове с чернофирнисова и червенофигурна украса, датиращи от първите три четвърти на IV в. пр. н. е. Те имаха по правило лещовидна форма с диаметър до 4.0 м и дебелина до 0.8 м и във всяко от тях се намираха до няколко хиляди фрагмента. Сравнително рядко тук се откриваха цели и фрагментирани животински кости, въгленчета и отделни битови предмети: тежести за вретено и за рибарски мрежи, капачки от амфори, силно корозирали железни предмети. Тези струпвания бяха разположени безсистемно, но образуваха широка дъга през сектори А-II, Б-II, В-III и Г-III, заграждаща участъка, в който се намираха ямите. Очевидно те имат отношение към обредната дейност, извършвана тук през IV в. пр. н. е., но точното им предназначение не може да бъде определено.

В западните квадрати на сектори В-II и Г-II се проучиха други 19 ритуални ями от същото време. Техните размери бяха значително по-малки – с диаметър около 0.8 и дълбочина до 0.9 м. Вкопани бяха в здравата пръст и влизаха във варовиковия слой под нея. В повечето от тях имаше следи от ритуална дейност, аналогична на вече документираното и сравнително малко находки. Особено трябва да отбележим яма № 1 в квадрат 4 от сектор В-II, в която бе намерен фрагмент от долната част на тялото на амфора (вероятно хиоска), върху който с остър предмет бяха изрязани буквите „ДОВЕЛТ“ (обр. 16). Заедно с него в ямата бяха намерени една бронзова монета на град Ефес, два енглифични печата върху шийки на амфори и една бронзова екзагия с форма на паралелепипед, върху едната плоскост на която бяха врязани две долепени букви „Д“.

Върху осемдесет и четири фрагмента от амфори бяха намерени графити. С две изключения те представляват цифрови записи с букви от гръцката азбука (обр. 17). Сред възможните обяснения на този факт е предположението, че чрез обредната дейност тук са били освещавани и търговски операции.

Отделно трябва да спомена интересната находка от квадрати 40-50 на сектор В-I, проучени сондажно през 1982 г. На самия край на терасата бяха разчистени 12 цели и фрагментирани амфори (9 хераклейски и 3 тасоски), поставени вертикално в земята на дълбочина под 0.4–0.6 м. Горните части на някои от тях бяха счупени при машинната оран. Редицата образуваше дъга, отворена на запад. Под централната ѝ част на дълбочина 1.8 м бе разкрит отвор на ритуална яма. Тя бе запълнена с рохка пръст с черен цвят, но съдържаше само незначителен брой фрагменти от амфори и местни битови съдове.

През зимата на 1981 г. в северната периферия на терасата са направени три успоредни изкопа за водопроводи с посока изток-запад, при което са били унищожени поне девет ритуални ями с цилиндрична или слабо изразена камбановидна форма с диаметър до 1.2 и дълбочина – до 1.6 м. В същия участък между план-квадратната мрежа и северния бряг на терасата сондажно бяха проучени още седем ритуални ями с подобна форма и размери. Правеше впечатление малкият брой на откритите в тях фрагменти – по десетина в яма – както и по-малките им размери: до 0.6 м дълбочина при диаметър 0.8–0.9 м.

Осем подобни ями бяха разкрити в различни точки на сектор А-I. В тях се откриха само отделни дребни безлични фрагменти от керамични съдове. В една от тях – в кв. 14 –

Обр. 14. Амфора от остров Самос – VI в. пр. н. е.
Fig 14. An amphora from the island of Samos, VI c. BC.

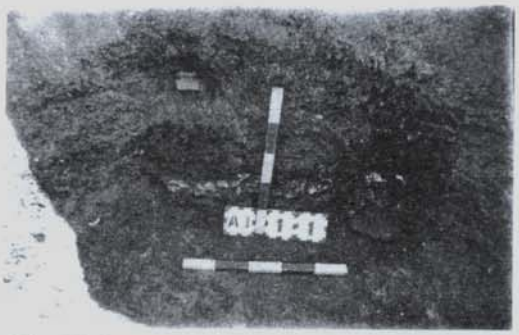

Обр. 15. Ритуална яма в кв. 11 от сектор А-I в момента на разкриване.
Fig 15. A ritual pit in square 11 of sector A-I in the moment of discovering

имаше ритуално погребение на котка, а в друга – в кв. 80 – половин прешлен за вретено, направен от добре полиран мрамор. За разлика от архаичните ями, откривани на същото място, те бяха разположени на по-малка дълбочина и насипът в тях не се отличаваше чувствително от заобикалящия ги чернозем.

В квадрати 32, 33 и 43 бе разчистена редица от шест долепени ями, вкопани в черноземa и влизащи до 0.2 м във варовиковия слой. Насипът в горните им части бе абсолютно еднороден с околната пръст. Диаметърът на дъната им бе между 0.75 и 0.90 м. Разположени бяха във вид на дъга, отворена на запад. В долните части на насипа тук бяха събрани над четиридесет добре изпечени зрънца от пръст с диаметър от един до три сантиметра.

При цялостното проучване на обекта бе констатирано, че струпването на ритуални ями в сектор Д-II е продължавало на юг, като част от него е била разрушена при прокарването на пътя, тангиращ обекта.

След приключване на разкопките през 1985 г. целият терен – дерето, хълмът и терасата, бяха засипани за построяване на гаровата площадка на комбината.

Публикуването на резултатите от разкопките в местността „Костадин чешма" край с. Дебелт се забави. Междувременно бяха обнародвани други подобни обекти, проучени след него[5]. Появиха се и опити за обобщавне и тълкуване на практиката, свързана с ритуалните ями[6].

Известно е, че останки от религиозни или магически ритуали, извършвани в предварително изкопани ями, се срещат в огромен район в Европа, Африка и Предна Азия. Интерес представлява наблюдението, че навсякъде те имат близки форми и размери. Сходни са и документираните останки от ритуални действия. Трудностите започват при опита те да се свържат с определени вярвания, етноси или култури. От древногръцката литература са известни описанията на подобни действия, свързани с култа към богинята Хеката[7]. В ритуалните ями от публикувания обект бяха документирани всички подробности, споменати от Овидий при описанието на магиите на Медея[8], включително клюн от бухал. Съмненията, че обяснението на обектите от този тип се изчерпва с определението, че те са свидетелства за почитане на култа към Хеката и нейните корелати, както и в опитите да бъдат свързани с единствено божество, например Дионис[9], се аргументират с няколко довода. Огромният брой на ритуални ями от желязната и елинистическата епоха, станали известни през последните десетилетия в Скития, Тракия и Дакия, показва, че те са плод на повсеместна практика. Откриват се както в рамките на комплекси от типа на описания, така и поединично, във и около могилни погребения, във вътрешността на сгради, в рамките на селища. Интересна е хипотезата, че в някои случаи те са били свързани със строителството[10]. По-горе бе предположено, че край с. Дебелт по този начин са били освещавани някакви търговски сделки. Очевидно е, че една част от ритуалните ями, особено тези, документирани във или под насипите на надгробни могили[11], са елемент от култа към мъртвите.

Голямото разнообразие в местата на разполагане на известните ями, извършването на качествено различни ритуални действия в тях, дори и документираното принасяне в жертва на всички видове домашни и диви животни, а като следва от анализите на материалите в Гледачево – и на всички видове употребявани растения, нееднаквите периоди на запълване на отделните ями, подсказват, че обредността, свързана с тях, е обслужвала различни поверия и се е отнасяла към различни моменти от живота на древните народи.

Към подобно заключение навежда и географията на намирането им. Отделни ритуални ями през I хил. пр. н. е. в Древна Тракия и

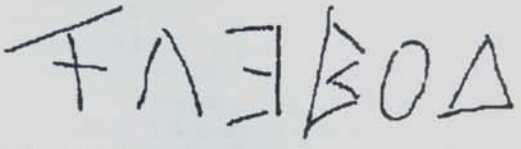

Обр. 16. Графит върху фрагмент от амфора с предполагаемото име на тракийското селище.
Fig 16. A graffiti on a fragment of an amphora, with the supposed name of the Thracian settlement.

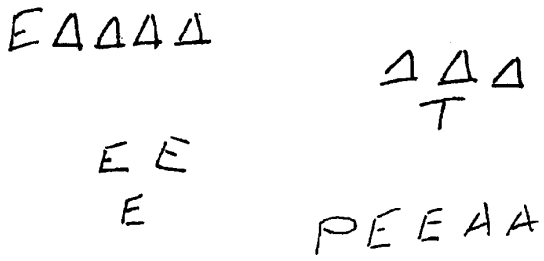

Обр. 17. Графити върху стени на амфори от ритуалните ями.
Fig 17. Graffiti on the walls of amphorae from the ritual pits.

Древна Скития са известни от селища[12], некрополи[13], свещени участъци като Багачина, Дуранкулак, Свещари, Раднево, Гледачево[14], Дебелт, както и от други места[15]. Разнообразието от варианти на обредна дейност е най-доброто доказателство, че тя не е била институционализирана и свързана със задължителни изисквания за мястото, времето и начина на извършване на ритуала. Това позволява да предположим, че този вид обредна практика е общ елемент от разбиранията за механизма на взаимоотношенията между хора и богове в рамките на различни, вероятно сходни по своята същност вярвания и религии, както олтарът е задължителен елемент на храмовете, посветени на различни божества от различни пантеони.

Независимо от по-нататъшните проучвания на чисто религиозните функции на ритуалните ями, очевидно е, че те спадат към особено интересните обекти, свързани с културата на Древна Тракия. Като затворени комплекси, особено при наличието в тях на добре датирани материали, те дават възможност за важни наблюдения върху хронологията в развитието на материалната култура. Резултатите от разкопките на публикувания обект например позволяват да приемем, че масовото проникване на грънчарското колело в Древна Тракия е станало не по-късно от средата – втората половина на VII в. пр. н. е., тъй като, както споменахме, в ямите от архаичната епоха заедно с импортната керамика от целия VI в. пр. н. е. се откриваха фрагменти и цели местни съдове, правени на грънчарско колело с много добро качество. Техният анализ, който заслужава отделно изследване, позволява да се проследи процесът на усвояване и усъвършенстване на новата технология на производство. Тази дата е малко по-ранна от предлаганата досега[16]. Към VI в. пр. н. е. се отнасят и усъвършенстваните хромели, фрагменти от каквито бяха намерени в ямите от това време. Вероятно ще трябва да се коригират с няколко десетилетия и границите на циркулиране на някои видове бронзови монети на Аполония и Месамбрия. Досега се приемаше, че изображението на Атина Алкис върху бронзовите монети на Месамбрия Понтика се появява едва в края на IV – началото на III в. пр. н. е[17]. Находките на две подобни монети, заедно с червенофигурна керамика и амфорни печати, които със сигурност се отнасят към първата половина на IV в. пр. н. е., позволява да предложим с около петдесет години по-ранна дата за появата на тези монети.

Прибраните подемни материали от разкопките на обект „Костадин чешма" съставят над 11 000 предмета, а само от ямите и свързаните с тях съоръжения – над 9500. Тяхното публикуване започна на части, предвид спецификата на някои находки и голямата хронологическа и функционална разлика между проучените тук обекти[18]. Обработката и обнародването на всички материали, открити в ритуалните ями, за съжаление все още не е осъществена. Богатата импортна керамика, строителната керамика, инструментите, полуфабрикатите, монетите, намерени тук, позволяват да предположим, че в непосредствена близост до обекта през VI – IV в. пр. н. е. се е намирал важен икономически център. Съществуването на значително тракийско селище в района бе предположено отдавна чрез анализа на името на римската Colonia Flavia Pacis Deultum[19], развалините на която се намират на северния бряг на р. Средецка, на около два километра по права линия от публикувания обект. Неговото оригинално тракийско име вероятно е предадено чрез графита „Довелт", споменат по-горе. Независимо от мащабните разкопки и теренни проучвания в района на съвременното село през 80-те години, засега нямаме сигурни податки за локализиране на останките му. Това се очертава като една от най-важните задачи на бъдещите проучвания.

[1] Заместник-ръководител на разкопките бе д-р П. Балабанов, уредник в ОД КИН – Бургас. По различно време в екипа участваха също така колегите Е. Дочева, Г. Възвъзова и Кр. Капелкова от НИМ, Т. Стоянов, И. Бонева, Д. Сачанов от ОД КИН – Бургас, гл. ас. Кр. Банев от СУ „Климент Охридски". Разкопките се финансираха от СМК – Дебелт, чието ръководство оказа сериозна и разнообразна помощ при организацията и провеждането *на цялостните проучвания в района.*

[2] M. Čičikova. Céramique thrace, fabriquée a la main du VI au I s. av. n. e. Thracia, IV, 1977, 123 – 140.

[3] **M. Reho.** La ceramica attica a figure nere e rosse nella Thracia Bulgara. Roma, 1990.

[4] **P. Dupont.** Amphores commerciales archaiques de la Grece de l'est. PP, 1982, 204–207, 193–209; **Н. Онайко.** Архаический Торик, М., 1980.

[5] **А. Бонев. Багачина.** Селище от късната каменно медна епоха и тракийски култов център (III–I хил. пр. Хр.). Монтана. 1996.

[6] **Р. Георгиева.** Обредни ями в Тракия (края на II – I хил. пр. н. е.). Археология, XXXIII, 1991, 1, 1–11; **Е. Паунов.** Жертвени и ритуални ями в Древна Тракия: извори, разпространение и опит за интерпретация. – В: Стипендианти /97, С., 1998 г., 7–13.

[7] Hom., Od., XI

[8] Apoll. Rhod., Arg., X, 1020–1080.; Ovid., Met., VII, 234–267.

[9] **Ал. Фол.** Тракийският Дионис. Книга първа ЗАГРЕЙ. С., 1991, с 29; **Е. Паунов,** цит пр.

[10] **М. Фролова, А. Савостина.** Находки под стенами боспорской усадьбы: клад или строительная жертва? РА, 1998, 1, 140–156.

[11] **Г. Китов, М. Тонкова.** Тракийски могили от района на „Марица-изток". АОР, 1992, 54–55.

[12] Древности по средна Места. Археологически проучвания по трасето на пътя II-19 Гоце Делчев – Драма. Гоце Делчев. 1998.

[13] **Р. Георгиева.** Цит. съч.

[14] **М. Тонкова, С. Саватинов.** Късножелязната епоха в района на „Марица-изток". „Марица-изток", V (под печат).

[15] **Н. Фролова, А. Савостина.** Находки под стенами боспорской усадьбы: клад или строительная жертва? РА, 1998, 1, 140–156; V. Căpetanu. Hallstattian ritual pits, discovered at Răcătău, Barcău country. In: Premier âge du fer aux bouches du Danube et dans les regions autour de la Mer Noir. Actes du Colloque International, Tulcea, 1993, pp. 111–112 ;**V. Sîrbu, E. Ciocea, P. Damian.** Inhumations rituelles d'animeaux, decouvert dans l'etablissements géto-dace de Căscioareleq dep. de Călărach. Istros, VI, 1992, 17–25.; **G. Tourchais.** Chronique des fouilles et decouvertes en Grèce. 1987. BCH, CXII, 1988, 2, p. 667, fig. 105.

[16] **Д. Цончев.** Сива тракийска керамика в България. ГНАМПл, III, 1959, 93-133.

[17] **Ив. Карайотов.** Монетосеченето на Месамбрия. С., 1992; **С. Топалов.** Месамбрия Понтика. Приноси към проучване монетосеченето на града V – I в. пр. н. е.

[18] **П. Балабанов.** Девелт – археологически паметници и проучвания.–В: ДИОС, Поселищни проучвания, 1992, 2, **И. Йорданов.** Печатите на комеркиариата Девелт, 13–19 с цит. лит.

[19] **T. Sarafov.** On the etymology of Deultum. Thracia, 5, S., 1980, 199–204.

The Thracian cult pits near Debelt, Bourgas region (Abstract)

P. Balabanov

Two sites with a concentration of cult pits were investigated in 1981 – 1985 on the South cost of Sredetzka River near the village of Debelt.

A complex of 50 pits was documented on the northern and northeastern side of a small hill and two another complexes and numerous isolated ones in the field near it. Archaeological researches documented more than 200 pits both on the hill and field. Most of them was cylindrical or in the form of bell. Their diameters were between 0.9 and 1.3, and altitudes – between 1.1 and 1.5 m. Numerous great pits and fusses were also discovered in the same place, filled with ceramic and other materials.

The amphora's fragments from the Aegean islands and various other centers made up more that 75 % of finds. Significant quantity of fragments of Greek pottery with red-figure and black-glazed decoration was also found. The typical Thracian plats, urns, jugs, and cups represented the domestic pottery. Amulets, instruments, bronze and silver coins, and graffiti's were found in many of the pits. More than a thousand englyptic amphora stamps and 240 others from Thasos, Rhode and other centers of amphora production were collected during the investigations.

Remains from different rituals were documented in the cult pits : human sacrifices (in two pits), sacrifices of all kinds of domestics animals, but also birds, fishes, mussels ,in numerous pits there were remains of fire, or aches.

One of the complexes in the field was dated between the end of VII and the end of VI c. B. C. All the other finds were dated in the first three quitters of IV c. B. C.

During the last twenty years, fields with cult pits were investigated in a large zone of the northern Black Sea coast, Rumania, Bulgaria and Aegean Greece. Their interpretation is an object of discussions by now, but the most reasonable explanation is that they are sanctuaries of gods and places of magic rituals.

Нови данни за късноантичната укрепителна система в Стара планина

Кина Койчева

Независимо от изчерпателното и многостранно изучаване на крепостните съоръжения в балканските римски провинции – значително многобройни и относително добре запазени архитектурно-строителни паметници, проблематиката остава актуална, предвид разнопосочните аспекти на нейното значение в историческата наука. Натрупването на автентични археологически материали безспорно допринася за по-детайлно опознаване на античното фортификационно дело, на неговото развитие съобразно конкретните исторически условия и формирането на строителните традиции.

В тази насока нови данни предостави след проведените археологически разкопки неизвестното допреди няколко години укрепление в местността Градище, по горното течение на р. Янтра, попадащо в землището на гр. Габрово (обр. 1). Като затворен археологически комплекс, без предшестващи и последвали поселения, укреплението се ограничава хронологически в късноантичната и ранновизантийска епоха. Отчетливата стратиграфия и изобилния подемен материал разграничават определена последователност в неговото развитие – от възникването му като кастел в началото на IV в., прерастването му в цивилно селище през втората половина на същото столетие, разрастването му през V–VI век и унищожаването му в началото на VII век. Разкриването на укреплението изяснява поселищния живот в старопланинската зона на провинция Долна Мизия през късноантичната епоха и представлява интерес с градоустройството, жилищната и култовата архитектура, социално-икономическите процеси, промените в бита и етническото състояние на населението[1].

Обр. 1. Общ план на крепостта в м. Градище.
Fig. 1. Plan général de la forteresse au lieu-dit de Gradište.

Датировката на укрепителните съоръжения, чиито особености са предмет на настоящето съобщение, е обоснована чрез сигурни доказателствени белези при планировката и строителната техника, наслояванията на градежа при определени елементи на съоръженията, находките и относителната хронология.

Към първото укрепяване на местността (началото на IV век) се отнася изграждането на землено-каменно съоръжение – вал (обр. 2).

UNIWERSYTECKA BIBLIOTEKA w Poznaniu

Обр. 2. Останки от землено-каменно съоръжение – вал.
Fig. 2. Vestiges d'un ouvrage fortifié: un remblai fait de terre et de pierres.

Проследените участъци показват, че той е ограждал източния, леснодостъпен склон на скалното плато, както и значително стръмните, но все пак проходими скатове от север и юг. В план валът придава на укреплението формата на четириъгълник с размери 220/ 120 м, чиято правилна форма е нарушена само на запад от естествените очертания на скалния венец. Частично са пощадени от обезличаване следствие последвалото строителство и двете ъглови кули:югоизточна кула А и североизточна кула В (обр. 3.). Запазените останки показват тяхната четириъгълна форма и размери, придържащи се към 10-12 кв. м. площ. Кула А се издава пред вала, докато кула В е вдадена навътре. Входният отвор от изток съвпада с вход № 1 на по-късната каменна стена. Не е изключена възможността входовете да са съществували и от юг, и от север, защото успоредно на вала, по периферията на платото се очертават ивици свободен терен, удобен за подход. Правоъгълният план, очертан от линията на вала, доближава укреплението до формата и дори до ориентацията на римските военни лагери. Един от основните градоустройствени принципи – разделянето на лагера на три части, е засвидетелствано и с разположението на източния вход, който съобразно плана се определя като porta principalis dextra, на разстояние 1/3 от цялата дължина на укрепената линия[2] .

Направените напречни разрези на сравнително добре запазените участъци от вала дават представа за начина на изграждане (обр. 4 а, б). Върху здравата материкова основа е насипан пласт трошляк с дебелина 0, 40 м. Над тази подложка са натрупани средни по големина ломени необработени камъни, образуващи укрепващата „ядка" на насипа. Насипаната отгоре пръст чрез трамбоване е придобила значителна устойчивост. Използваната землена маса с характерна глинеста консистенция и жълто-червен цвят, е от близката околност, откъдето е била доставяна. Тя е чиста, без културни останки, с изключение на намерените няколко силно повредени монети от монетосеченето през IV век. Наклонът на терена е наложил допълнително укрепване на насипа. За целта е изграден еднолицев подпорен зид, установен по цялото протежение на разкритите участъци. Зидът е висок 1,30 м и е подпирал само основа на на насипа, а гребенът го е надвишавал – при сегашното състояние с 1,30 м. Така височината на отбранителното съоръжетние, считано от външното ниво на склона е 2,60 м. При допустимото нарушение целостта на насипа, в действителност тя е била по-голяма. Подпорният зид е граден от средно големи, обработвани камъни, подредени в груби редове, споявани с калов разтвор. Широк е 1,00 м. Едновременно с укрепването на земления насип той е повишавал и отбранителните възможности на съоръжението.

Обр. 3. Югоизточна кула А, разрушена при строителството на вход № 2.
Fig. 3. Tour sud-est A détruite lors de la construction de l'entrée № 2.

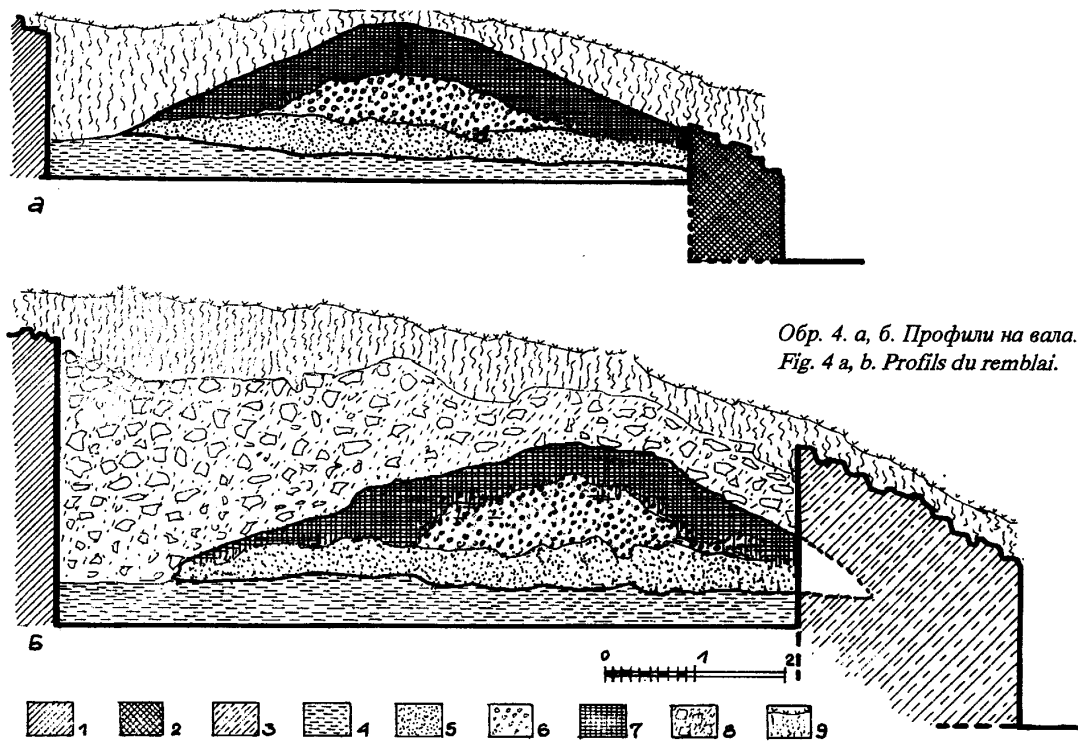

Обр. 4. а, б. Профили на вала.
Fig. 4 a, b. Profils du remblai.

Легенда: 1. Крепостен зид; 2. Подпорен зид; 3. Протейхизма; 4. Здрава почва; 5. Основа трошляк; 6. Каменна ядка; 7. Трамбована червена глина; 8. Рушевина ; 9. Хумус.

Légende: 1. Mur de fortification; 2. Mur de soutènement; 3. Protéichisme; 4. Terre ferme; 5. Fondement composé de matière concassée; 6. Noyau de pierre; 7. Terre glaise rouge damée; 8. Débris; 9. Humus.

Общата ширина на вала, заедно със зида в основата е 5,20 м. Зидовете на кулите са градени от камъни, подобни на използваните при вала, с две лицеви страни и блокаж. Спойката също е от кал, дебели са по 1,30 м. Останки от палисада не бяха установени. Няма данни и за ров, но изграждането на подобно съоръжение не се е налагало поради благоприятния релеф на естествения терен.

Следващият етап на укрепителна дейност в средата на IV в. включва изграждането на каменна стена с принадлежащите ѝ кули, стълбища, входове и потерни (обр. 5 а, б, в). Като организация и строителна техника това отбранително съоръжение не се отличава от строените по същото време крепости по нашите земи[3]. Стената ограждa платото по естествения скален венец, като следва конфигурацията на местността. Дебелината ѝ варира от 2 м до 3,10 м. В източната, леснодъстъпна част защитата е подсигурена от две кули: №1 – U образна и №2 – правоъгълна, издадена двустранно, с площ съответно 14,40 кв. м и 16,80 кв. м. Двата входа са сходни по план и размери. Тяхното разположение, като се предвидят условията на естествените дадености на терена ги определят като две главни порти: №1 – източна, а №2, разположена в крайния югоизточен ъгъл на укреплението – като южна порта. Сигурни конструктивни данни показват, че над вход №1 е била развита надвратна кула, а поради скалния терен, вход № 2 е фланкиран от север с бастион, с размери 3,20/ 3,70 м. Откритите три стълбища, долепени до вътрешното лице на стената са свързани с кула № 1 (стълбище №1), с надвратната кула (стълбище №2) и стълбище №3 е осигурявало достъп до платформата на крепостната стена в участъка между двата входа. Всички съоръжения са градени в опус микстум, с четириредов тухлен пояс и хоросанов разтвор, примесен с натрошена тухла(обр. 6).

Първоначалният план на укреплението е изменен само при северната и южната куртина, които минават не по заравнената част на платото, където се проследява линията на вала, а ниско в стръмния склон. По този начин предназначението на вала е обезличено, той бива изоставен, което е довело до пълното му разрушаване. От изток обаче стената е траси-

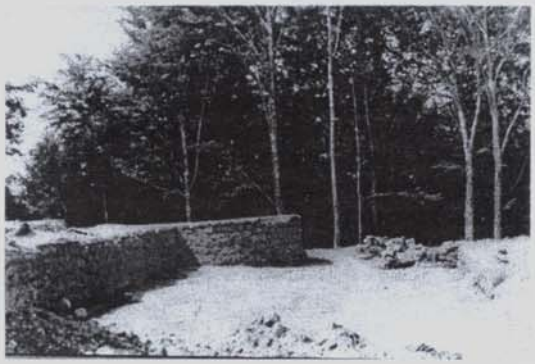

Обр. 5 а) Вход № 1; б) Кула № 1; в) Стълбище № 1.
Fig. 5. a) Entrée № 1; b) Tour № 1; c) Escalier № 1.

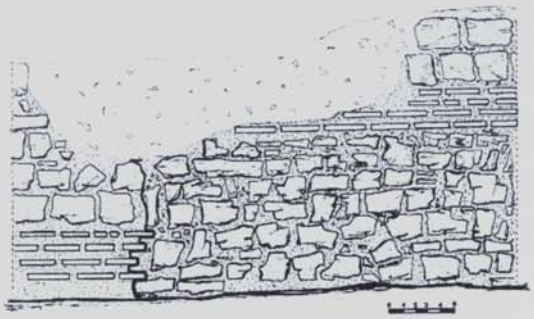

Обр. 6. Част от крепостната стена - профил.
Fig. 6. Fragment du mur de fortification: profil.

рана успоредно на съществуващото земленокаменно съоръжение, на разстояние 2,20 м вътрешно от него. Общата дължина на източната куртина на крепостната стена е 245 м.

Това планово решение е замислено предварително, с оглед включването на вала в отбранителната линия на тази най-уязвима част от местността. Че крепостната стена и валът са съществували паралелно, неопровержими доказателства предоставят ред наблюдения върху строителството, състоянието на останките, стратиграфията и особено планът и начинът на изграждане на портите. И в двата случая дълбокият входен проход е оформен от два странични Г-образни зида, издадени пред крепостната стена (обр. 7 а, б). Късите рамена на тези зидове са обърнати странично и по този начин е осъществена връзка с подпорния зид на вала. При свързването на двата зида добре се очертава фугата, разграничаваща се ясно по качеството на обработката на използваните камъни и особено с разликата при спойващия материал – кал и хоросан. Между зидовете на входните проходи и крепостната стена няма връзка. Отворите с ширина 1,60 – 2,00 м, оставени странично, са имали предназначението на изходи към площта, затворена между крепостната стена и валът пред нея.

Така, дублирайки масивните каменни съоръжения, валът изпълнява ролята на предна защитна линия и може да бъде определен като своеобразна землена протейхизма[4]. Частично тази функция е запазена и след последното преустройство на крепостната система от втората половина на V в., последвало след опожаряването на укреплението при хунските нападения от 441–447 г. В участъка северно от вход № 1 защитата е подсилена с изграждането на втора каменна стена – протейхизма (обр. 8). Зидът, широк 2,20 м, е граден от камъни, споявани с бял хоросан. По начин на градеж, както и хронологически, тя отговаря на установения за нашите земи период на строителство на второстепенни стени – след втората четвърт на V в. до началото на VI век[5]. Новоизградената стена, заменила част от вала, е вградена във външния му склон. Състоянието, в което се намира земленият насип към вътрешното лице на протейхизмата, показва, че той е бил запазен и вероятно използван като рампа. При това строителство е разрушена кула В, а северният й зид е пригоден за преграда на пространството, затворено между двете крепостни стени. Бяха установени и останки от малък вход – потерна с шири-

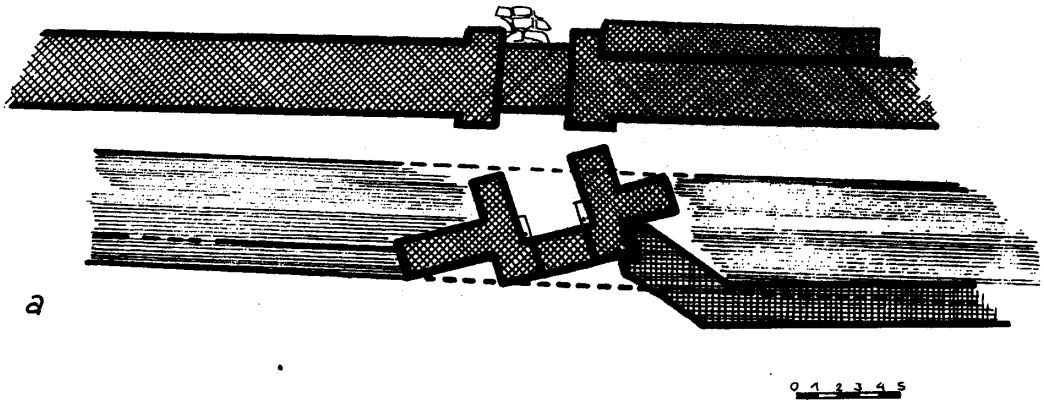

Легенда:
1. Първи строителен период.
2. Втори строителен период.
3. Трети строителен период.

Légende:
1. Première période de construction.
2. Deuxième période de construction.
3. Troisième période de construction.

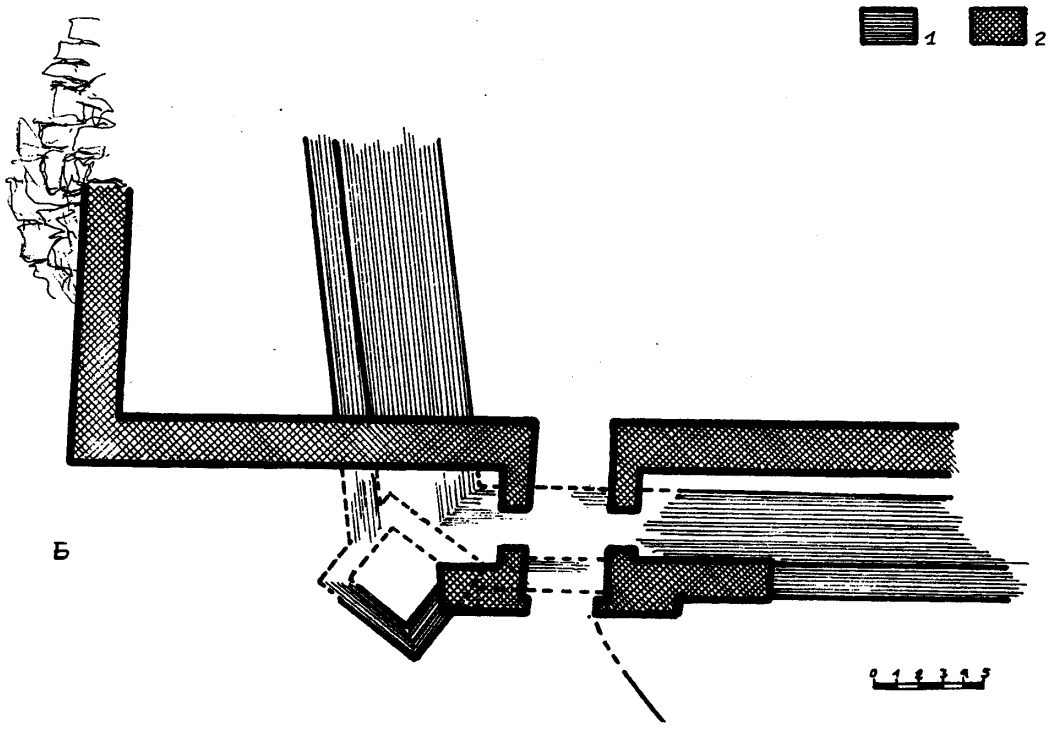

Обр. 7. а) План на вход № 1; б.) План на вход № 2.
Fig. 7. a) Plan de l'entrée № 1; b) Plan de l'entrée № 2.

Обр. 8. Крепостната стена и протейхизмата – поглед от юг.
Fig. 8. Le mur de fortification et le protéichisme – vue du sud.

на 1,60 м, осигуряващ излаз на север (обр. 9). На юг от вход №1, по цялото протежение на стената, ролята на протейхизма продължава да изпълнява землено-каменното съоръжение.

Укрепяването на м. Градище съвпада с изграждането на втората основна преградна линия – Балканската, която започва да се оформя в края на III и през IV в. и се доразвива през ранновизантийско време[6]. Организацията на съоръженията, както и строителната техника в основни линии се придържат към характерните белези на крепостното строителство през този период[7]. Главното, което отличава фортификационната схема на укреплението е използването на вала – през началния период като самостоятелно защитно съоръжение и по-късно – паралелно с каменните стени. В завършен вид тя обединява елементи, познати през различните етапи на развитие на римската и ранновизантийската крепостна архитектура: вал, крепостна стена, протейхизма. Съчетаването им представлява новост в укрепяването през късноантичната епоха, целящо гъвкава и дълбока защита, която се налагала в утежнените условия на зачестилите „варварски" нападения в земите на юг от Дунава[8]. Доколко укрепителната схема в м. Градище може да се смята за изолирано явление е въпрос на предстоящи открития. Като пример в това отношение може да бъде посочена новооткритата крепост в м. Хисаря при гр. Николаево, в южните подстъпи на Стара планина, където по предварителни сведения е установена сходна, сложно оформена защита от крепостни стени и вал, датирани към V – VI век[9]. От късноантичната епоха е и валът, съществувал в преградната стена Черно море – Елешница[10] .

Включването на вала като отбранителен елемент в късноримската укрепителна систе-

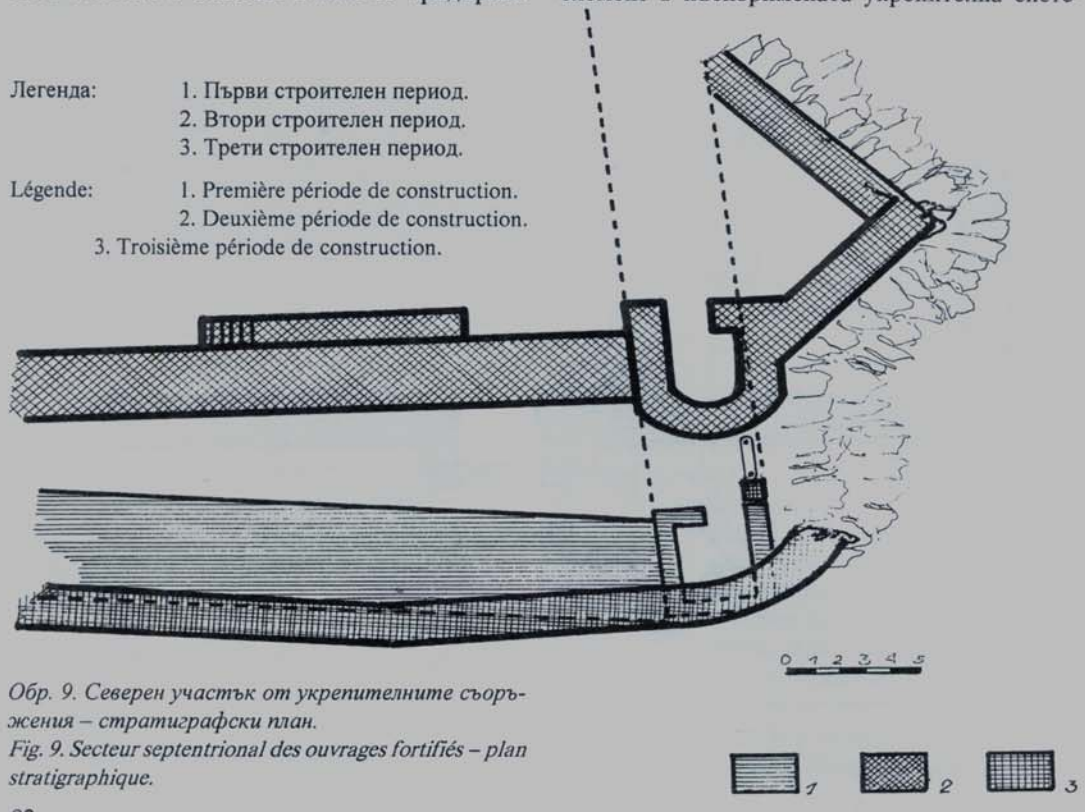

Обр. 9. Северен участък от укрепителните съоръжения – стратиграфски план.
Fig. 9. Secteur septentrional des ouvrages fortifiés – plan stratigraphique.

ма, използването му и по-късно, през преходния период, показва възобновяване на стара строителна техника[11], която в условията на засилено крепостно строителство е имала известни предимства от икономическо и технико-конструктивно естество. Землено-дървените конструкции от републиканския период и ранната империя[12], под влияние на достиженията в крепостното дело са видимо изменени с прилагането на каменна зидария за укрепването на насипа и при изграждането на кулите.

Обстоятелството, че в придунавските земи през късноантичната епоха не е установено използването на вала при укрепителни дейности[13], може да намери обяснение с известно влияние на географския фактор. Местността Градище, м. Хисаря при град Николаево, както и землено – каменната преградна стена Черно море – Елешница, попадат в райони, значително отдалечени от граничната зона, изложена на най-активни нападения.

Защитните съоръжения в м. Градище като ново явление в укрепителната система през IV–VI в., допълват познанията за строителните особености, повлияни от сложните политически и социално-икономически процеси, съпътстващи епохата. В такъв смисъл те могат да бъдат особено полезни и в широкия обхват на проблемите, касаещи прехода от античността към средновековието.

[1] **К. Койчева.** Към поселищното развитие на Долна Мизия през късната античност. – Поселищен живот в Тракия. II симпозиум. Ямбол, 1986, 149–157; **Черква и некропол от ранновизантийската епоха в м. Градище при гр. Габрово. – ИАИ, 38** (под печат); **Жилища от IV–VI век. – Четвърти конгрес на БИД, 1987; Ранновизантийски мерки за тегло. – Нумизматика, 1986, № 4, 22–26; Ат. Милчев и К.Койчева.** Ранновизантийска базилика в м. Градище при гр. Габрово. – Археология, 1978, № 4, 25–32.

[2] **Т. Иванов.** За планировката и архитектурата на лагерите през римската императорска епоха. – МПК, 1973, № 3, с. 8.

[3] **Т. Иванов.** Абритус, I, С., 1980, 183–221 и цит. лит; В.Велков. Градът в Тракия и Дакия. С., 1959, 181–192.

[4] **Д. Овчаров.** Протейхизмата в системата на ранновизантийските укрепления по нашите земи. – Археология, 1973, № 4, с. 12.

[5] Пак там, с. 22.

[6] **Д. Овчаров.** Византийски и български крепости V – X в., С., 1982, с. 19 и сл.

[7] **Т. Иванов.** Абритус..., 183–221; Д. Овчаров. Византийски и български крепости..., 33–76.

[8] **Д. Овчаров.** Византийски и български крепости..., 25–29.

[9] **Ст. Лисицов.** Разкопки на късноантичната и средновековна крепост „Хисаря" край гр. Николаево (Старозагорски окръг). – АОР през 1985 г (резюмета на доклади), с. 157.

[10] **К. Шкорпил.** Стратегически постройки в Черноморската област на Балканския полуостров, I, – Bizantinoslavica II, 2, 1930, p. 208.

[11] **Т. Иванов.** За планировката и архитектурата на..., с. 7.

[12] **Т. Иванов.** Абритус..., с. 154 и сл.

[13] **Р. Рашев.** Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.), Варна, 1982, с. 14 и сл.

Données inedites sur le système de fortification de la basse Antiquité en Stara planina

Kina KOICEVA

Résumé

On propose des données nouvelles provenantes de fouilles archéologiques pour le système de fortification de Stara planina de la basse antiquité et de l'epoque byzantin précoce.

Ici se tracent quelques périodes de fortification ainsi qu' en premier on a edifié une fortification dans la localité de Gradisteto près de Gabrovo ou plus exactement un protéichisme (le début du IV siècle).

Vers le milieu du IV s. avait été construit un mur de pierre, durant le front duquel il y a des tours, des escaliers, portes et des potrenes. En ce temps le remblai continue d'etre utilisé selon sa destination et joue le rôle de proteichisme.

Les modifications de ces constructions sont executées durant V-VI s. lorsque la forteresse avait été inclue comme un chaînon important dans le système bysantin de fortification précoce.

Два надписа с името на Аврелий Асклепиодот (IGBulg V, №5463 и IGBulg III, 1, №1150 +№1151)

Николай Шаранков

През 1960 г. при случаен изкоп на територията на римския некропол на Филипополис, между хълмовете Джендем тепе и Бунарджика, е открит надгробният надпис на осемнадесетгодишната Аврелия Тация Лонгина, поставен от съпруга ѝ Аврелий Асклепиодот. Паметникът е публикуван от Д. Цончев[1] и е включен в V том на IGBulg[2]. Текстът е добре запазен и не създава трудности при разчитането:

Αὐρ(ηλίαν) · Τατίαν Λογγεῖναν Λογγείνου νέαν
ἡρωΐδα · Αὐρ(ήλιος) Ἀσκληπιόδοτος · Αἰλ(ίου)
Ἰουλιανοῦ βουλευτὴς καὶ γερουσιαστὴς
ὁ ἀνὴρ μνείας χάριν · ζῇ · ἔτ(η) · ιη′.

Името Аврелий Асклепиодот е засвидетелствано в няколко надписа от Тракия, като се среща и производното име Аврелий Асклепиодотиан. Сред тях особено интересен паралел на надписа от Пловдив е фрагментът от оброчна плочка от светилището на Зимидренския Асклепий край Баткун. Той е открит и публикуван от Д. Цончев[3]. Върху този фрагмент се чете:

ΑΥΡ · ΑΣΚΛΗΠΙΟ - - -
ΒΟΥΛ · ΚΑΙ ΓΕΡ - - -

Д. Цончев допълва името Αὐρ(ήλιος) Ἀσκληπιό(δωρος), а Г. Михайлов предлага допълване Ἀσκλπιό(δωρος) или Ἀσκληπιό(δοτος). След сравняване с надписа от Пловдив можем уверено да твърдим, че Αὐρ(ήλιος) Ἀσκληπιόδοτος βουλευτὴς καὶ γερουσιαστὴς и Αὐρ(ήλιος) Ἀσκληπιό– βουλ(ευτὴς) καὶ γερ(ουσιαστής) са един и същи човек – името не е сред най-често срещаните, за да предположим съвпадение на двете длъжности.

При това положение бихме могли да допълним фрагмента от Баткун по следния начин:

Αὐρ(ήλιος) Ἀσκληπιόδοτος Αἰλ(ίου)
Ἰουλιανοῦ βουλ(ευτὴς) καὶ γερ(ουσιαστὴς)
ἀνέθηκεν.

Но ако потърсим предложеното допълнение сред другите фрагменти от Баткун, ще се окаже, че камък с такъв текст вече е открит:

–ΟΔΤΟΣ:ΑΙΛ–
–-ΑΝΕΘΗΚΑ *vacat.*

Цончев[4] допълва този фрагмент [Ἡρ]ηόδοτος Αἴλ[ιος] ἀνέθηκα, което му е попречило да свърже двата фрагмента. Заблуждава може би и това, че О е разделено по средата и всеки от фрагментите съдържа по една половинка от него. Четенето на името като Херодот е възприел и Г. Михайлов[5], който обаче е схванал ΑΙΛ като част от патронима Αἰλ[ιανοῦ].

За да се потвърди, че двата отломъка са част от един паметник, е необходимо да се сравнят самите фрагменти и формите на буквите:

1. И двата фрагмента са причислени от Цончев към групата *оброчни релефи с образи на Асклепий, Телесфор и Хигия.* Върху първия (№ 12, стр. 30) „е запазена долната част от тялото на Хигия", а върху втория (№ 18, стр. 31) „са запазени дясното стъпало на Асклепий и част от змията" – напълно възможно е това да са части от общ релеф.
2. Първият фрагмент е с височина 10 см, дължина 14,5 см, дебелина 2,5 см и височина на лентата с надписа 5 см, а вторият е с височина 6,5 см, дължина 14 см, дебелина 2 см и височина на лентата с надписа 5 см. Определящи в случая са дебелината, при която има незначителна разлика от 5 мм, и височината на лентата с надписа.
3. Височината на буквите е съответно от 1 до 1,8 см (при първия фрагмент, № 12 у Цончев) и от 1 до 1,5 см (при втория фрагмент, № 18 у Цончев). Формата на тези букви (и знаци), които се срещат и върху двата фрагмента, е еднаква – А, тясно Е, тясно С с правоъгълно

Обр. 1 Двете събрани части на надписа от Баткун. а) снимка, б) рисунка
Fig. 1 Les deux parties reunies de l'inscription de Batkoun. a) photo, b) dessin.

очертание, I, K, Λ, двата вида O (по-малко от останалите букви в βουλ(ευτής) и -όδοτος и с равна височина в Ἀσκληπιόδοτος). Освен това и в двата фрагмента има лигатури с Η – ΗΠ в първия и ΗΚ във втория.

4. Двата фрагмента съдържат съвпадащи половинки от O в Ἀσκληπιόδοτος.[1]
5. Важно потвърждение е появата на засвидетелстваното от пловдивския надпис име на бащата на Аврелий Асклепиодот.

Всичко това ни дава право, съединявайки двата фрагмента (Цончев №12 = IGBulg III, 1, №1150 и Цончев №18= IGBulg III, 1, №1151), да възстановим текста на надписа в следния вид:

Αὐρ(ήλιος) Ἀσκληπιόδοτος Αἰλ(ίου)
ἠΙουλιανοῦ
βουλ(ευτὴς) καὶ γερ(ουσιαστὴς) ἀνέθηκα.
vacat

„Аз, Аврелий Асклепиодот, син на Елий (Юлиан), член на Съвета и Герузията, посветих."

[1] Latomus, XXI (1962), стр. 158.
[2] № 5463.
[3] **Dimitre Tsontchev**. Le sanctuaire thrace près du village de Batkoun, S., 1941, p. 30, № 12 и pl. XII, fig. 43. Надписът е включен в IGBulg, III, 1, № 1150.
[4] Le sanctuaire thrace, p. 31, № 18 и pl. XIII, fig. 49.
[5] IGBulg, III, 1, № 1151.

Deux inscriptions avec le nom d'Aurélius Asclépiodote

Nikolaj CHARANKOV

(Résumé)

Le rapprochement entre une inscription de Plovdiv et un fragment d'une inscription provenant du sanctuaire d'Asclépius, situé près de Batkoun, a permis à l'auteur de conclure qu'Aurélius Asclépiodote mentionné dans les deux inscriptions est la même personne. La reconstruction du texte intégral de l'inscription de Baktoun a révélé que la seconde partie de celle-ci est conservée de toute vraisemblance sur un autre fragment du même sanctuaire qu'on avait considéré avant comme une inscription à part. Cette hypothèse s'appuie sur la comparaison de l'aspect, des dimensions et des caractères des deux fragments. L'auteur propose à la fin de l'article le texte restitué de l'inscription votive de Batkoun.

Бележки върху два новооткрити християнски медальона от V век

Николай Марков

Поради подчертаната философско-мистична природа на християнското учение през първите три века от съществуването му, както и поради периодичните гонения, на които били подлагани следовниците му, нямало необходимост от създаването на високостойностни от естетична гледна точка християнски произведения на изкуството. В замяна на това се развила сравнително бедна на образи, но относително богата в семантично отношение символно-алегорична и знакова система. По това време най-често били изобразявани риби (символ на Исус Христос), кораби (алюзия за християнската църква), котви (символ на Спасителя), христограми, под които се криело името на Христос и др. Сътворените по това време художествени произведения – фрески и скулптурни изображения – били по-скоро изключения, а появата им се дължала на несъмненото културно влияние на достигнатото в тази област от античния гръко-римски свят.

През IV век обаче, когато християнството станало равнопоставено на множеството разпространени на територията на Римската империя култове, а впоследствие било провъзгласено и за официална религия, се появили както условия, така и необходимост от създаване на християнско по форма и по дух изкуство. Тъй като изобразителната му ограниченост от предходните столетия не представлявала достатъчна основа за това, християнските творци се обърнали към вдъхновяващите ги образци на античното културно наследство, от които дори нерядко били извършвани и преки заемки.

Фиг. 1. Медальон от калаено-оловна сплав от втората половина на V-началото на VI век.
Fig. 1. Médaille d'un alliage de plomb et d'étain de la deuxième moitié du Ve – le début du VIe siècle.

Подобен подход възприели и неизвестните гравьори, оформили изображенията и на двата ранно-християнски медальона, които представям в настоящата работа.

Първият от тях (обр. 1) е изработен чрез отливане от калаено-оловна сплав, която визуално създава впечатлението за сребро. Той има кръгла форма с размери: диаметър – около 22 мм и дебелина – към 2 мм. Теглото му е 3,96 гр. В горния край се виждат следи от вероятно скорошно заличаване на отчупената в миналото халка. Произходът му е неизвестен[1].

На условно приетата от нас за лицева страна в нисък релеф е изобразен фронтално бюст на Христос с кръстовиден нимб[2], повдиган от два ангела, облечени с хламиди, над олтар (?), чиято плоча е положена на пет колонки. Съгласно източната представа за него, Христос е изобразен с дълга брада и с коса, разделена на две и падаща върху раменете му[3] . Периферията на това лице е обхваната от едър зрънчест кръг.

От другата страна на медальона е представен в цял ръст, полуобърнат надясно, архангел Михаил, облечен с хламида. В дясната си ръка той държи тържествен монументален кръст[4], а в лявата – неясен предмет, вероятно световното кълбо. Около главата на арх. Михаил не е изобразен нимб. Околоврът, разделено в двете странични полета е изписано името му на гръцки ΗΙΧ-ΑΝΛ (Μιχὴλ). И от тази страна, по периферията е изобразен едър зрънчест кръг.

Вторият медальон (обр. 2) е изработен от олово, също чрез отливане в двустранен калъп. И той има кръгла форма, но е значително по-голям. Диаметърът му е около 29 мм, а дебелината му е към 1,6-2 мм. Теглото на този медальон е 10,5 г. В горния му край се вижда слаб издатък – останка от откършена в мина-

Фиг. 2. Оловен медальон от V век.
Fig. 2. Médaille de plomb du Ve siècle.

лото халка. Състоянието му е твърде лошо, поради което образите са трудно различими, а надписите, от които се забелязват само следи, са напълно нечетливи. По твърденията на собственика му той бил намерен в Харманлийско.

На приетата от нас за лицева страна в нисък релеф е изобразен конник-воин в бяг надясно. Във вдигнатата му дясна ръка се вижда копие, с което промушва повалена под краката на коня с голяма вероятност женска фигура. В полето се долавят слаби следи от кръгов надпис. Около главата на конника не е изобразен нимб. Цялото изображение е обрамчено от две концентрични непрекъснати ленти, следващи контура на ръба.

В полето на задната страна на този медальон е изобразена седнала на престол в профил наляво алегоричната фигура, вероятно на Рома с шлем на главата. В дясната си ръка тя държи кръст, а в лявата – неясен предмет. До задните крака на престола е подпрян овален щит. От двете страни на тази централна за композицията фигура са изобразени в профил две крилати Виктории (?), които сочат към разположените над главата на Рома малък гръцки кръст и фланкиращите го гръцки букви „А“ и „ω“. Други надписи по това лице изглежда не е имало или поне не се долавят следи от тях. По периферията се забелязват останки от едър зрънчест кръг.

Описаните образи и от двата медальона стоят твърде далече от иконните канонични типове, познати от византийското изкуство. Това обстоятелство налага да потърсим първообразите, които несъмнено стоят в основата им в по-ранни материали. За целта ще разгледам поотделно всеки един от тях.

Ще се спра най-напред на странното бюстово изображение на Христос, представено на лицевата страна от първия медальон. За момента не ни е познато нито едно изображение, при което ангелите да повдигат образа Христов, подхващайки го направо за нимба. Обичайно, когато образът е повдигнат от ангели (или от ангел), той е представен върху щит (imago clipeata)[5].

Необходимо е да се обърне също внимание и на необичайно представената лента, чиито два края се виждат ясно проточени под бюста на Христос.

Обяснението за появата на тези на пръв поглед странни елементи върху медальона бихме могли да намерим, като насочим вниманието си към една група от многобройни и добре познати паметници, каквито са монетите.

Върху задните страни на десетки римски монетни типове от IV и V век е изобразявана многократно триумфалната сцена, чрез която били чествани владетелските квинкеналии и деценалии (обр. 3). Тя била представяна най-често от две Виктории, повдигащи триумфален венец (corona triumfalis) с повита в долния ѝ край лента (ταενια, lemniscus) с висящи

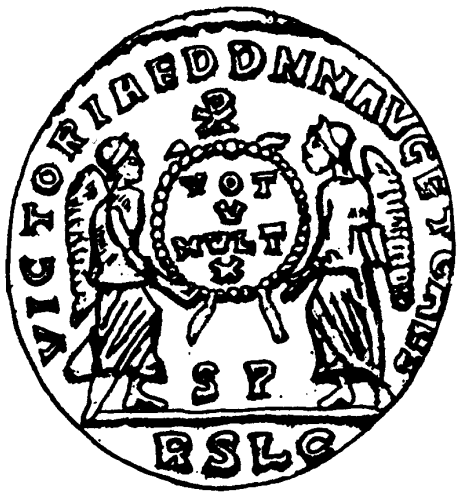

Фиг. 3. Триумфално изображение върху сентионалис на император Деценций
Fig. 3 Représentation triomphale sur un centionalis de l'empereur Decentius.

Фиг. 4. Ампула от Монца с изображение на Христовия триумф.
Fig. 4. Ampoule de Monza où est représenté le triomphe du Christ.

свободно надолу краища. Изглежда, че именно това много популярно триумфално изображение е послужило за прототип при създаването на разглеждания от нас образ. Достатъчно било към него съвсем естествено да се прибави бюстът на Христос, такъв, какъвто го виждаме върху десетки паметници от преди коноборческия период[6] и с това той да получи своя завършен вид. Викториите били претворени в ангели[7], венецът в нимб, като от него обаче останали висящите надолу краища на лентата. По този начин символът на владетелския триумф добил съвсем естествено образа на триумфиращия Христос.

Трябва да се спомене все пак, че до наши дни са достигнали и други подобни по форма и по смисъл раннохристиянски изображения, при които в средата на повдигната от Виктории или от ангели corona triumfalis виждаме поместен кръст или христограма[8]. Както ще се убедим обаче и от представянето на образа от другата страна на същия медальон, възприетата тук хипотеза, че именно монетните изображения са послужили за първообраз на гравьора при изработката му е най-вероятна.

Твърде любопитен е и представеният под образа на Христа предмет, определен от мен, макар и с известна несигурност, като олтар. Основанията ми за това са следните: В някои от познатите образци на раннохристиянското изкуство се намират сравнително близки до разглежданата тук в семантично отношение сцена – например при няколко от ампулите от Монца (обр. 4), на които е представена сцена на Христовото възкресение. Под образа на Христа е изобразен празният гроб като подобие на вътрешната едикула, заемаща центъра на храма построен от Константин Велики на мястото на гроба Христов[9]. Олтарът се възприемал като литургичен символ на гроба[10], поради което чрез разглежданата сцена от нашия медальон, както и при ампулите от Монца, а и при множество други паметници от това време, била представена символично близката до всяко християнско сърце идея за възраждането, за триумфа над смъртта. Ето защо, струва ми се, че няма да сгреша, ако допусна, че и в изображението от нашия медальон е заложена тази идея, представена по подобен начин. В случая изображението на празния гроб е заменено с олтар, какъвто е имало пред гроба на Христа[11]. Как е изглеждал този олтар, днес е трудно да се каже. Има мнение, че той е бил четвъртит, с подложка, оформена от зидове от всички страни, и с отвор отпред за съхранение на литургичните съдове или на мощехранителниците[12]. Разглежданото от нас изображение очевидно се отличава твърде много от това описание както по отворената си конструкция, така и по ясно очертаните си пет колонки.

Знаем, че в ранния християнски период олтари с пет колонки са били разпространени в Египет, като в някои случаи били ползвани и в Галия[13]. Тези олтари имали полукръгли олтарни плочи, от които немалко образци са достигнали и до наши дни. Вероятно гравьорът на разглеждания медальон не се е старал да изобрази реалния олтар на гроба Господен, който е възможно и да не е виждал, а в пълно съзвучие с християнските идеи от това време е представил символ на олтар. Естествено той е изобразил именно такъв тип олтар, какъвто му е бил познат.

Както вече споменах, на задната страна на същия медальон е изобразена фигурата на архангел Михаил. Тя е представена по начин, толкова близък на този, по който била изобразявана Виктория върху римските солиди от 20-те години на V век до края на същото сто-

Фиг. 5. Изображение на Виктория върху солид на император Базилиск.
Fig. 5. Représentation de la Victoire sur un solide de l'empereur Basilisque.

Фиг. 6. Изображение на Рома върху солид на император Теодосий II.
Fig. 6. Représentation de Rome sur un solide de l'empereur Théodose II.

летие, че едва ли бихме могли да се съмняваме за това, че именно те са били използвани като негови първообрази (обр. 5).

Поради еклектичния характер на образите от разглеждания медальон не е възможно да бъдат намерени здрави опорни точки за определяне на стиловата му принадлежност, по които бихме могли да съдим за произхода му. Все пак благодарение на някои от вече споменатите му характерни белези – източния тип на образа на Христос и олтара с пет колонки, съм склонен да отнеса производството му към някои от египетските ателиета, организирани към големите манастирски комплекси. Колкото до времето на създаването му, вероятно няма да сгреша, ако допусна, че то е било съвременно или твърде близко по време до използваните монети-първообразци, т. е. датировката на нашия медальон вероятно трябва да бъде отнесена към втората половина на V – най-късно – началото на VI век.

На образа на конника-воин от лицевата страна на втория медальон няма да се спирам подробно, тъй като в предходни работи съм представил виждането си за него, като за апокалиптична визия на самия Бог[14]. Възможно е също, подсилването на тази представа да се е доразвила и по линия на митологизирането на образа на конника-воин, предводител на войските, който се явил според легендата в съня на Константин Велики пред битката срещу Максенций при Милвийския мост и при Адрианопол[15].

Върху гърба на този медальон, както вече споменах, с най-голяма вероятност е изобразена Рома, фланкирана от два ангела. Основанията за определянето на седящата фигура като Рома са следните: 1. Единствено Рома била представяна винаги с шлем и с щит. Персонификациите на други градове, като Константинопол или Картаген например, са представяни обичайно с градски корони на главите[16] и само в много редки случаи с шлемове[17]. 2. През IV и V век образът на Рома е разширил смисъла си и се възприемал вече и като алегория на цялата Римска империя. 3. Познатите ни монетни римски образци от IV и V век представят единствено Рома по начин, подобен на този от разглеждания медальон (обр. 6)[18].

Двата ангела, сочещи към обградения от α и ω кръст над главата на Рома от нашия медальон са ни добре познати и от други ранохристиянски паметници. За пример ще дам камея от V век, съхранявана в Париж (обр. 7).

При изработването на нашия медальон двете сцени, развили се изглежда независимо една от друга, били обединени. Композиционното решение било отново заимствано от образците на античното изкуство. Приблизително така била изградена например схемата на седналия на трон Марс, подпрян на щит и обграден от две Виктории на римска мозайка от Орбе в Швейцария, датирана през първата четвърт на III век[19].

Идеята, вложена в новата композиция, не буди съмнение. Очевидно чрез представянето ѝ е даден израз на триумфа на победилото в империята християнство. Налагането на християнството като първенствуваща религия от Теодосий I към края на управлението му[20], както и дейността на наследниците му, особено на Пулхерия и на Теодосий II за утвърждаването му, оформили онази идейна среда, в която според нас било единствено възможно създаването на тази непозната ни от други паметници композиция.

Тенденциите към идеен сепаратизъм на Изтока по това време, както и постепенното му религиозно самовглъбяване едва ли са способствали за създаването на общодържавни идеи, а оттам и за претворяването им в образи, подобни на сцената от разглеждания медальон. Ето защо съм склонен да отнеса производството му към неизвестно европейско, с най-голяма вероятност балканско ателие. За съжаление ниската му степен на запазеност не ми дава възможността за какъвто и да е стилов анализ, който би могъл да допринесе немалко за приемането или отхвърлянето на това ми допускане.

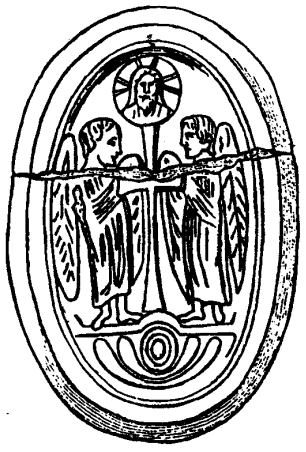

Фиг. 7. Изображение на ангели върху камея от V век..
Fig. 7. Représentation d'anges sur un camée du Ve siècle.

[1] Понастоящем този медальон се съхранява в частната сбирка на А. Радушев

[2] Появилият се още през IV век кръстовиден нимб става почти неизменен атрибут на Христос от V век насетне.

[3] **Ch. Diehl.** Manuel d'art byzantin. I. Paris. 1925, p. 25; Eusèbe -Histoire ecclesiastique. l. VII. c. XVIII

[4] За този кръст виж по-подробно у **Н. Кондаков.** Иконографія Богоматери. I. СПб. 1914, с. 293

[5] За Христовите imago clipeata виж повече подробности у Ph. Verdier.. -La colonne de colonia Aelia Capitolina et l'imago clipeata du Christ Helios. CA. XXIII. 1974, p. 12-40

[6] Бюстовите изображения на Христос без представянето на ръцете му са сравнително рядко срещани, и то предимно върху произведения от предиконоборческия период. За примери ще посочим изображенията върху няколко от ампулите, съхранявани в Монца, върху гностически амулети (виж нап. у **Ph. Verdier**. Opus cit., Fig. 8), върху християнски камеи (виж напр. **Н. Кондаков.** Цит. съч., обр. 196-197), върху пръстени (виж напр. у **M. Ross.** Catalogue of the Byzantine and early mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. V. II. Washington. 1965, NN 67-68); върху консулския диптих на Юстин от 540 г., съхраняван в берлинския Ehemals Staatliche Museen (J. Beckwith. Early Christian and Byzantine Art. London. 1979, p. 81) и др.

[7] За претворяването на образа на Виктория в ангел виж у **F. Cabrol.** Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de liturgie. I. 2me partie. Paris. 1907, col. 2111 et s.

[8] Виж напр. корица от слонова кост от евангелие (**Н. Кондаков.** Цит. съч., обр. 146); детски саркофаг от Музея на древностите в Истанбул (J. Kollwitz. Oströmische Plastik der Theodosianischen Zeit. Berlin. 1941.Taf. 45 и много други. В по-редки случаи кръстният символ бил заместван и с бюст на Христос (виж напр. корица от слонова кост от Кенсингтънския музей (**Н. Кондаков.** Цит. съч., обр. 147), което несъмнено възпроизвежда по-стар образец. В последния случай обаче имаме каноничен иконографски тип на Емануил с вдигната за благословия дясна ръка.

[9] **A. Grabar.** Martyrium. I., p. 257 et s.

[10] **В. Троицкій.** Исторія плащаницы. Богосл. Вып. Кн. II и III. М. 1912., с.365.

[11] **A. Grabar.** Martyrium. I, p. 351.

[12] **K. Weitzmann.** Loca Sancta and the representational Arts of Palestine. DOP. N 28. 1974, 36-39.

[13] **F. Cabrol.** Opus cit., col. 3178, 3184-3185.

[14] **Н. Марков,** – Два новооткрити раннохристиянски медальона. Нумизматика и сфрагистика. 1998, N 2, 177-178.

[15] „Ferunt Constantinum in praeliis cum illo et Maxentio commissis , vidisse armatum equitem, signum crucis pro vexillo ante aciem suam praeferentem: ac rursus Adrianopoli, duos ei visos adolescentes, qui hostium phalanges caederent. Item circa Byzantium noctu omnibus dormientibus, conspectum ab eo ignem, qui, fulguris instar vallum exercitus sui collustraret." (Annales Joannis Zonarae. Lib. XIII. 3: in PG. T. CXXXIV, col. 1099). Легендата за небесните конници воини, изпратени от Бога в помощ на Константин, била широко разпространена вече след 321 г. (Повече подробности у **H. Grègoire.** La vision de Constantin „liquidée". Byzantion. XIV. 1. Bruxelles. 1939, p. 345-349). В късния ѝ запис на Зонара я виждаме дообогатена с образа на Предводителя на войнството. Невъзможно ни е да установим времето на появяването му в представата на хората. С оглед на изясняването на християнската символика темата заслужава отделно проучване.

[16] Виж напр. изображенията им върху гребен от V в., съхраняван в музея Бенаки, Атина, както и на диптих от средата на V в., в колекцията на Музея по история на изкуството във Виена (L'art byzantin -art européen. Athènes. 1964, №№ 30-31), както и персонификациите им по монетните типове от IV в. (напр. върху солид на Констанций II)

[17] С шлем е представена напр. алегорията на Константинопол върху емисия медни монети на Константин Велики.

[18] Изображение на Рома в профил с кълбо и кръст в ръката срещаме върху солиди на Теодосий II, на Евдоксия и на Пулхерия (J. Sabatier. Description générale des monnaies byzantines. Paris. 1862, Pl.V, Fig. 1,6; Pl. VI. Fig. 1; Pl. VI, Fig. 15)

[19] **Parish, D.** -Imagery of the Gods of Weak in roman mosaics. Antiquité tardive. 2. 1994, p. 198, Fig. 15

[20] За драматичните събития, съпътствали обединяването на империята при Теодосий I, както и за религиозната му политика виж повече подробности у **E Demougeot.** De l'unité a la division de l'Empire romain. Paris. 1951, 5-89.

Notes sur deux médailles chrétiennes du Ve siècle nouvellement découverts

Nikolaj MARKOV

(Résumé)

Cet article présente deux médailles chrétiennes du Ve siècle dont le premier est fait d'un alliage d'étain et de plomb, le second de plomb, obtenues par le coulage dans des moules.

L'avers du premier médaillon porte l'effigie du Christ, gravée en bas-relief et représentée en buste et de front. L'image est accompagnée du nimbe crucifère. Deux anges en chlamydes le soulèvent au-dessus d'un autel (?) dont la plaque repose sur cinq colonnes. Selon la tradition orientale, le Christ est présenté avec une barbe et des cheveux longs retombant sur les épaules des deux côtés de la tête. La périphérie du visage est entourée d'un cercle formé de grains.

Au revers de cette médaille est représenté l'archange Michel en pied, tourné de trois-quarts à droite, habillé d'une chlamyde. Il tient de sa main droite une croix de cérémonie monumentale et de sa main gauche un objet imprécis, vraisemblablement le globe terrestre. La tête de l'archange Michel n'est pas ornée de nimbe. Son nom, divisé en deux, est inscrit en caractères grecs des deux côtés de la tête HIX-ANA (Μιχαὴλ). De ce côté la périphérie est également encerclée de grains.

Grâce à certains traits caractéristiques des représentations sur cette médaille, à savoir le type oriental de l'image du Christ et l'autel sur cinq colonnes, l'auteur est enclin d'attribuer sa fabrication à certains ateliers égyptiens, organisés auprès des grands complexes monastiques. Il lance l'hypothèse que le temps de sa création a été contemporain ou assez proche de certaines monnaies qui, selon lui, étaient employées comme modèles pour la création de ses représentations, c'est-à-dire que cette médaille devrait être reportée le plus vraisemblablement vers la deuxième moitié du Ve ou, au plus tard, le début du VIe siècle.

L'avers de la deuxième médaille montre en bas-relief la figure d'un guerrier monté sur un cheval en mouvement. Il tient de sa main droite levée une épée dont il transperce une figure de toute vraisemblance de femme, tombée aux pieds du cheval. On distingue dans le champs de faibles traces d'une inscription circulaire. La tête du guerrier n'est pas nimbée. La figure est entourée de deux cercles concentriques suivant le contour du rebord.

Le revers de cette médaille montre une figure allégorique assise sur un trône, de profil à gauche, probablement celle de Rome coiffée d'un casque. De la main droite elle tient une croix, de la main gauche un objet indéterminé. Un bouclier ovale est appuyé contre les pieds antérieurs du trône. Des deux côtés de cette figure centrale de la composition sont représentées de profil deux Victoires ailées (?) qui dirigent vers les caractères grecs et „A" „ω" situés au-dessus de la tête de Rome une petite croix grecque. Il ne semble avoir eu d'autres inscriptions sur ce visage ou du moins on n'en voit pas des traces. Il y a sur la périphérie des traces d'une cercle de grains.

Selon l'auteur, la composition de cette médaille exprime l'idée du triomphe du christianisme dans l'empire. En proclamant cette religion officielle et en la consolidant, l'empereur Théodose Ier vers la fin de son règne et plus tard ses héritiers Pulchérie et Théodose II, ont créé les conditions idéologiques qui, de l'avis de l'auteur, avaient permis l'apparition de cette composition unique que d'autres monuments ne connaissent pas.

En Orient, les tendances au séparatisme idéologique et à la méditation religieuse au cours de cette époque, n'ayant pas contribué à la formation d'idées étatiques et par conséquent à leur représentation symbolique, semblables à la scène gravées sur la médaille, l'auteur est enclin à reporter sa fabrication à un atelier européen inconnu, le plus vraisemblablement balkanique.

Византийски процесиен кръст от с. Нисово, Русенско

Константин Тотев, Димитър Станчев

Групата на византийските процесийни кръстове, открити на територията на средновековна България[1], може да се попълни с още един екземпляр, постъпил като откупка през 1982 г. в Русенския музей. Находката е заведена в инвентарната книга с № III–2190. Освен това е отбелязано, че нейният произход е от околностите на с. Нисово и (по-конкретно от крепостта между р. Бели и Малки Лом), където тя е била открита, според думите на предишния ѝ собственик[2]. Все пак трябва да се отнесем предпазливо към всички тези сведения за произхода и местонамирането на кръста. Допустимо е да приемем най-общо локализацията на находката в този район, разбира се в граници с по-широк периметър.

Кръстът е изработен от бронз. Запазените му размери са: 30 см ширина, 23, 5 см височина и дебелина 0,5 см. Долното рамо е отчупено малко под средекръстието (обр. 1, 2). Размерите на целия кръст са били около 30 x 50 см. На хоризонталното рамо са отлети по три уши за окачване на висулки, които обаче са останали непробити. Всяко от раменета, които се разширяват към краищата си, завършва с по два кръгли медальона. От тях са оцелели само по един на хоризонталното и вертикалното рамо. Кръстът е украсен двустранно. От едната страна контурите му са очертани с точковиден пунктир, който вписва в медальоните в края на раменета малки кръстчета (обр. 1). Над средекръстието личат следите от кръстовидна плочка, която е била прикрепяна чрез метален нит към горното рамо. Този нит е бил скъсан и досега стои на своето място[3].

Освен тази изгубена днес релефна плочка, върху кръста има дълбоко гравиран надпис, разположен по трите рамена (обр. 1, 3-а). В началото на горното рамо той започва с кръстен знак, а под него във вертикален ред е разположена думата СТРС/СТАVРОС/. В средекръстието стои друг кръстен знак, а под него също във вертикален ред – буквите ТОV. Гръцкият надпис продължава в началото на дясното рамо с думата ΘΕΟΤΟΚΟΥ, хоризонтално изписана, а в края на лявото рамо надписът свършва с ТІС КУМІСЕОС. Под долния край на кръстовидната плочка е оставала буквата Т, която най – вероятно е погрешно гравирана и е скрита под пластичната украса. Надписът от тази страна на кръста в цялостен разгънат вид изглежда така : + СТ / АУ / Р / О / С + ТОУ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ТІС КУМІСЕОС (Кръст на Успение Богородично). При гравирането думите са сравнително точно разпределени, така че да заемат почти еднаква дължина и са симетрично разположени. Затова последните две букви на думата КУМІСЕОС стоят над и под реда, тъй като надписът иначе би станал по-дълъг от необходимото (обр. 1, 3-а).

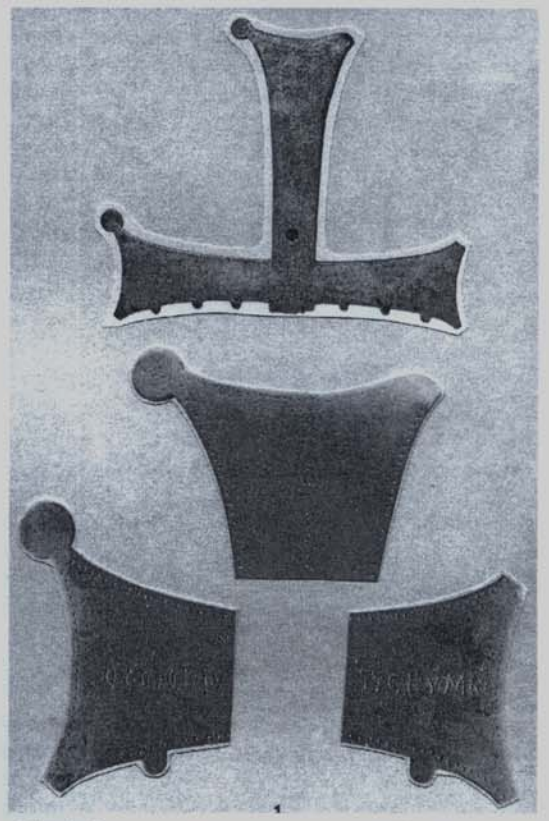

Обр. 1. Бронзов процесиен кръст от с. Нисово, Русенско, с посветителен надпис на Успение Богородично.
Fig. 1. Croix processionnelle de bronze du village de Nisovo, dans la région de Ruse, portant une inscription votive de la Dormition de la Sainte Vierge.

От другата страна кръстът е украсен с двойна, плитко гравирана линия, която само обрамчва раменатa му (обр. 2, 3-б). Тук също е гравиран гръцки надпис. Той започва от началото на горното рамо, където вертикално е изписана думата „ + СТАС“. Въпреки отсъствието на лигатури, става ясно, че думата е СТАУРОС. В началото на дясното рамо, където продължава текстът, е повторена думата СТАРС/ СТАУРОС /последвана от ТОN: IB:, като цифрата е означена с лигатура и е отделена с по четири точки във вертикален ред от двете страни. На лявото рамо е изписана думата АПОСТОЛОN. Надписът има следната разгъвка: „ + СТА/УРО/С СТА/У/Р/О/С ТОN: I: АПОСТОЛОN“ (Кръст на Дванадесетте апостола), (обр. 2, 3-б). И тук при гравирането на думите грижливо е спазена симетрията. За да бъде еднаква дължината на текста, на дясното и лявото рамо, най-вероятно се е наложило повторението на думата СТАУРОС.

Обр. 2. Бронзов процесиен кръст от с. Нисово, Русенско, с посветителен надпис на Дванадесетте апостола (обратна страна).
Fig. 2. Croix processionnelle de bronze du village de Nisovo, dans la région de Ruse, portant une inscription votive des Douze Apôtres (au revers).

Надписите от двете страни са композирани по един и същи начин, а освен това гравьорът се е старал текстът върху всяко рамо от двете страни на кръста да бъде разположен на едно и също място и да заема еднаква дължина. Буквите са дребни, с общо взето равна височина и дълбока гравировка. Всички тези наблюдения на текста категорично определят участието му в украсата на кръста. Надписите са едновременно гравирани, независимо че всяка страна носи различно посвещение – едната на Успение Богородично, а другата – на Дванадесетте апостоли. Не е случаен и тематичният подбор на двете посвещения. Тяхната връзка има конкретна литературна основа и позната иконографска трактовка. Надписите върху кръста недвусмисле-

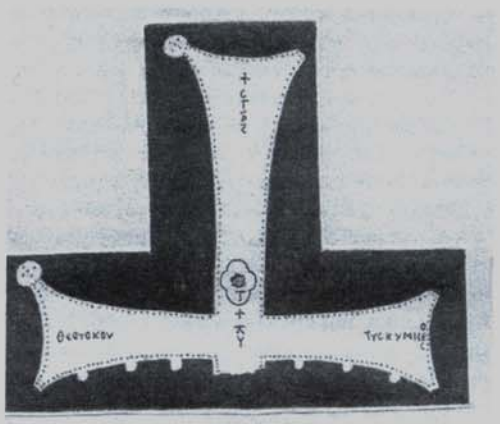

3а

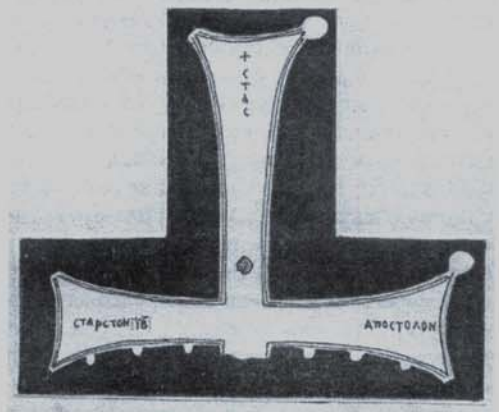

3б

Обр. 3. а, б) Бронзов процесиен кръст от с. Нисово, Русенско (графична рисунка).
Fig. 3. Croix processionnelle de bronze du village de Nisovo, dans la région de Ruse (dessin graphique).

но сочат принадлежността му към храм, посветен на Успение Богородично.

Големината и общата форма причисляват разглеждания кръст към групата на процесийните кръстове със средни размери. В тази посока най-близките негови аналогии са Адрианополският кръст (X в.), кръстът от Мецово (X в.), кръстът от Трапезица с надпис Св. Йоан Продромос (X–XI в., обр. 4) и др[4].

Заслужен интерес предизвиква и въпросът за двойния посветителен надпис. Надписите са широко разпространена практика при процесийните кръстове, но посвещенията от двете страни се представят чрез съответното изображение, т. е. имат фигурален израз. Такъв е примерът с кръста на Лъв Бореа (X в.)[5], Адрианополския кръст (X в.)[6], този от музея за изкуство и история в Женева (XII в.)[7], кръста от музея в Клюни (XII-XII в.)[8], като последният е ярък пример за това, че върху кръстовете се появяват дори изображенията

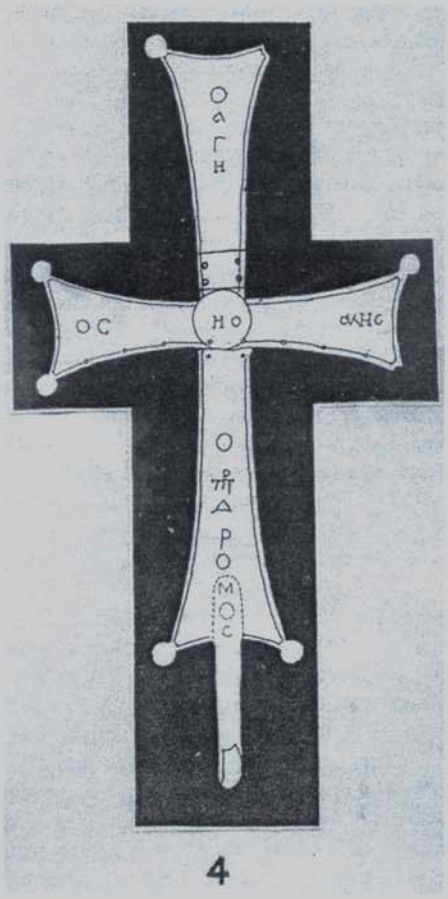

Обр. 4. Процесиен кръст от Трапезица с надпис „Св. Йоан Продромос".
Fig. 4. Croix processionnelle de Trapezica portant l'inscription „Saint Jean Prodromos".

на дарителите. Изглежда са редки примерите, когато двойното посвещение се явява само чрез надписи. Известен ни е още един подобен екземпляр от колекцията Канелопулос[9], където са гравирани имената на Св. Петър и Св. Йоан, а средекръстието е украсено с релефен медальон, подобно на разглеждания екземпляр. По-често срещани са случаите, когато се изписват два молитвени текста, отправени от различни лица, като например при Адрианополския кръст и този на Лъв Бореа[10]. Всички наблюдения и сравнителният анализ включват изработката на процесийния кръст от с. Нисово в границите на X в.

Заслужава внимание и технологията на изработка на кръста. Екземплярът е масивен и е отлят от бронз, но разполагането на непробитите уши за провесване на малки кръстчета в долния край на хоризонталното рамо поставя редица интересни въпроси около поръчките и изпълнението на византийските процесийни кръстове. Възможно е в работилниците да са били отливани като заготовки кръстове, които при закупуване да бъдат гравирани с надписи и изображения, т. е. доукрасявани по различен начин. От друга страна, фактът, че ушите на нисовския кръст са останали непробити, може да бъде обяснен с неговата голяма дебелина и трудностите, които тя създава при пробиване на отвори в сравнително малка площ, както и опасността при поголям натиск тези уши да не бъдат откършени. Но дори останал незавършен по този начин, кръстът безспорно въздейства, подобно на образците, снабдени с халки за провесване на различни кръстчета и висулки. Както всички търговски екземпляри[11], и кръстът от Нисово носи следи от по-късно използване. От едната страна върху хоризонталното му рамо между посветителния надпис на Успение Богородично личат следи от голям български надпис. Преди да бъде предаден в Русенския музей, кръстът обаче е бил почистен с киселина, която почти напълно е заличила този много по-плитко гравиран текст. Около средекръстието се различава думата BOHN, но следите от други думи и букви е нищожна. При всички случаи обаче преизползването на кръста трябва да се търси през годините на Второто българско царство. Разбира се, византийската изработка на разглеждания екземпляр, отнасящ се към групата на процесийните кръстове със средни размери, трудно може да се оспорва, като не трябва дори да се изключва възможността за неговия цариградски или солунски произход.

[1] **В. Герасимова.** Кръстът на севаст Берислав. - Известия на Историческия музей В.Търново, 5, 1972, обр. 1, 2, 3, 4. **К. Тотев, Д. Косева.** Процесуален кръст от Историческия музей във В. Търново. – Проблеми на изкуството, 1996, № 3, 37–44, **К. Тотев.** Процесийни кръстове от В. Търново. – Известия на Историческия музей във В.Търново, XIII, 1998.

[2] Кръстът е намерен и предаден за откупка от Добромир Василев. Според него находката произхожда от крепостта, разположена на 2 км. северозападно от с. Нисово. Според **К. Шкорпил** това укрепление е ситуирано върху висок рид със стръмни скалисти склонове към реките Малки Лом и Бели Лом. Виж : **К. Шкорпил.** Опис на старините по течението на р. Русенски Лом. С., 1914, с. 51, обр. 50, карта № 1. Крепостта има неправилна форма с приблизителни размери 300 х 140 м. Виж : **Цв. Дремсизова-Нелчинова, Д. Иванов.** Археологически паметници в Русенски окръг. С., 1983, с. 48, обр. 34, 37. Според авторите става въпрос за късноантична и средновековна крепост. По терена са откриват разхвърляни много късове от домашна керамика от „римската, византийската и българската епоха (XII–XIV в.)". В подножието на крепостта е намерена находка от 330 бронзови византийски монети от XIII в. Резултатите от обхождането на този район, извършено от нас през 1988 г (Д. Станчев, К. Тотев), потвърдиха данните на цитираните по-горе автори.

[3] Следите от припоя и нита на този нестигнал до нас медальон на места са покрити с отлагания от кафяво-червеникава паста.

[4] **L. Bouras.** The Cross of Adrianople; A silver Processional Cross of the Middle Byzantine Period. Athens, 1979, III. 21 – a, b; Ibid, ill. 31; **К. Тотев.** Процесиен кръст от разкопките на Трапезица. – Археология, 1997 (под печат).

[5] Splendeur de Byzance. Ed. J. Lafontaine – Dosogne. Brussels, 1982, 173, no. Br. 16.

[6] **L. Bouras.** Op. cit., ill. 21 – a, b.

[7] **M. Lasovic, N. Dürr, H. Durand, F. Schweizer.** Objets byzantins de la collection du Musée d'Art et d'histoire. Geneva, n. s. 25, 1977, cat. № 20 – a, b.

[8] **J-P. Caillet.** La croix byzantine du musée de Cluny. – Revue du Louvre 38, 1988, 208 – 217.

[9] Splendeur de Byzance...., p. 174, № 17.

[10] **L. Bouras.** Op. cit., ill. 21 – a, b; Splendeur de Byzance..., p. 173, № Br. 16.

[11] **К. Тотев.** Процесийни кръстове от В. Търново..., обр. 1–7.

Croix processionnelle byzantine du village de Nisovo, dans la région de Ruse

Konstantin TOTEV, Dimitar STANTCHEV

(Résumé)

Cet article est consacré à une croix de bronze processionnelle acquise par le Musée de Ruse. Le croix porte sur les deux faces une inscription votive de la Dormition de la Sainte Vierge et des Douze Apôtres : + СТАУРОС + ТОУ ΘΕΟΤΟΚΟУ ΤΙС КУМІСЕОС; СТАУРОС ТОN: ІВ: АПОСТОЛОN. Selon les analogies citées, la fabrication byzantine de cette croix doit être rattachée au Xe siècle. Des traces d'une inscription cyrillique indiquent qu'elle a été réutilisée pendant le Deuxième royaume bulgare (XIIe-XIVe siècles).

Нов кирилски надпис от средновековен Червен

Стоян Йорданов, Коста Хаджиев

Надписът е открит при провеждане на археологически разкопки в средновековния Червен през 1992 г. Изписан е върху каменен блок с грубо оформени страни с размери 18 х 27 х 18 см (обр. 1, 2). Върху лицевата най-добре обработена страна има врязан 4-редов надпис.

Каменният блок е намерен сред рушевините от жилищни сгради в т. нар. „Същински град" (кв. 3, сектор 4 Л – В) на 30 м. северозападно от църква № 5[1]. Проучването на застрояването в посочения участък разкрива два строителни периода. Първият период се свързва с жилищата, засечени на различна дълбочина в скалната основа и се отнася към времето на Второто българско царство (втора половина на XIV в.)

Стените на жилищата от втория период невинаги следват очертанията на засечените по-стари жилища. При новото застрояване понякога се използват запазените над терена здрави по-стари стени, но най-често тези жилища са с по-големи размери, двуделни, разположени на по-големи разстояния едно от друго. Те имат ново ситуиране, с което се променя в значителна степен първоначално формираната градоустройствена структура в този участък. При изграждането на жилищата от втория стоителен период най-често са преизползвани строителни материали от околните разрушени по-стари сгради. Този период се свързва с началните векове на османското владичество, когато Червен е седалище на вилает[2].

Изложената археологическа обстановка и обстоятелството, че каменният блок с надписа е обработван вторично, предполага възможността той да е бил преизползван като строителен материал.

Надписът е изписан в четири сравнително прави реда с добре изписани букви, високи от 2 до 3 см. В някои случаи (на 3 и 4 р.) буквите са изпълнени с по-тънка линия. За съжаление запазеното явно е било само част от по-дълъг надпис.

При преизползването на блока е засегната част от текста. В първи ред силно е засегната средната горна част на реда. В началото са запазени ЄΛѢ, след което следва вертикална хаста, след нея пресечна в средата на реда и долната част на Е. Следващите букви са МЬ ЦРС, като МЬ и ЦР са в лигатура. Запазените части от засегнатите букви позволяват със сигурност да се възстановят NИЄ, изписани в лигатура, като пресечната на И продължава в езичето на Є.

Вторият ред е сравнително добре запазен. Разчитат се две думи ДNИ и ИМЄNЄМЬ, разделени с четири точки една над друга. От този ред са засегнати само първата Д и последната Ь, от която е запазена само петлицата, но възстановяването им не представлява трудност.

От третия ред със сигурност може да се прочете първата дума ГРАДЬ. Следват ясно А и няколко знака, изписани с по-тънка линия, които не се поддават на разчитане. Следващата част на надписа частично е засегната, но може със сигурност да се разчетат БА . ГРА.

Последният четвърти ред е силно засегнат, запазени са малки части от горната страна на буквите, като последните три могат да се приемат за СТО или ЄТО.

Това което се е запазило до наши дни дава възможност за следното четене:

...ЄΛѢNИЄМЬ ЦРС...
...ДNИ: ИМЄNЄМ...
...ГРАДЬ А . . Б А . .ГРА...
..... ЄТО....

Първи ред да се допълни със сигурност . .ПО В]ЄΛѢИЄМЬ ЦРС[КИМЬ... Запазените части от трети ред позволяват и едно хипотетично разчитане. Изписаните с по-тънка линия знаци биха могли да се приемат за Ζ и Ъ. Следват сигурните БА и засегнати букви, които спокойно могат да се възстановят като Н и Ь в лигатура. Така редът би получил вида:... ГРАДЬ АΖЪ БАNЬ ГРА[ДА...Една такава възстановка е твърде интересна и би се явила единственото сигурно писмено свидетелство за титлата „бан" във Второ българско царство. Тази титла се среща изписана на кръст, открит в началото на века от К. Шкорпил[3]. Надписът днес е загубен. Чете се: ДЄΛАNЬ БАNЪ. Последните изследвания сочат, че тази титла не намира разпространение у нас[4]. За

съжаление това, което представя надписът, не позволява сигурното възстановяване на трети ред в този вид.

Графиката на буквите е характерна за XIII–XIV в., те са високи и стеснени, всички в реда, като хоризонталите и пресечните са по средата на буквата[5]. Петлиците на А са малки и закръглени с елипсовидна форма, поставена по средата на вертикална хаста. На Р е голяма и закръглена, заемаща почти половината буква, а при Ь и Ѣ, почти във формата на квадрат. Наред с това в някои от начертанията се прокарва известна архаичност, проявяваща се при N, И, М, Ц, но това не влияе на общия вид на паметника. За палеографската детайлизация на датировката интерес представляват буквите А, Д, Є, Тези начертания намират пълни аналогии с Търновски надписи от XIV в. (Патриаршията, Надгробен от църквата „Св. 40 мъченици", подглазурни надписи и др.), Ямболския от 1256 г., Видинските на Станислава и Станислав, Боженишкия и др.

Срещат се лигатурите: МЬ в р. 1 и 2, Ц Р в р. 1, А Д в р. 3. Последната лигатура е сравнително рядко срещана, но не представлява изключение. Съкратено е изписано само ЦРС(КИМЬ. .) (в първи ред, но титлата не е запазена.

Направените палеографски наблюдения и археологическите данни, при които е открит надписът, позволяват да се приеме датировка най-общо в XIV в., а намирането на аналогии с по-късни паметници от това време позволява тя да се уточни във втората половина на XIV в.

За съжаление текстът е твърде кратък, за да може да се твърди със сигурност за характера на паметника, но от запазената част може да се предполага, че надписът е имал официален характер, изписан може би по повод на някакъв строеж, най-вероятно църква, а в събитието по някакъв начин е намесена най-висшата държавна институция

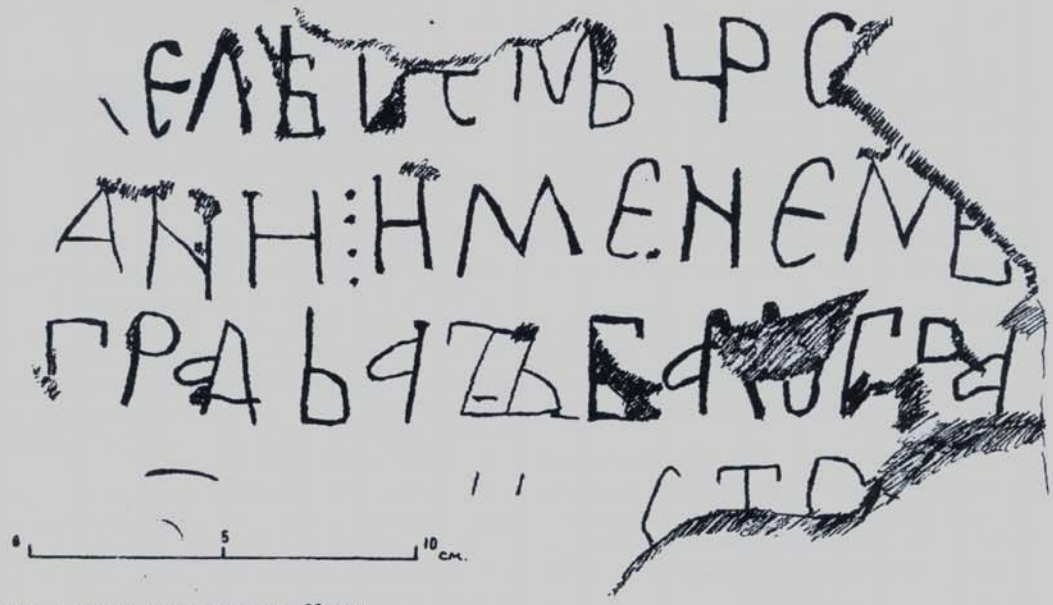

Обр. 1. Снимка на надписа от Червен.

Fig. 1. Photo de l'inscription de Červen.

Обр. 2. Графично изображение на надписа от Червен.

Fig. 2. Représentation graphique de l'inscription de Červen.

– царската. Дали се е отнасяло за дарение, или както в случая на Батошевския и Врачанския и др. надписи, изписани по повод на официален документ, или за някакво друго събитие не може да се каже със сигурност[6].

В тази връзка се появява един интересен факт. Както бе споменато по-горе, паметникът е открит съвсем близо до църква № 5. При разкопаването ѝ е открит каменен модел на сграда, за който изследователят на обекта В. Димова с основание счита, че това е модел на самата църква № 5, и то направен преди строителството ѝ[7]. Интересното е, че над западния вход на модела са изписани няколко букви, които по нейно мнение се четат ЄГОСП. В този си вид те не се поддават на смислово разчитане, но може да се приеме, че както е условен моделът, предаващ съществените елементи на сградата, то и буквите са условно предаден надпис, който е предвиден да се вгради над входа на църквата. А това е едно от местата, където се поставят ктиторските надписи.

Представеният надпис най-вероятно да е ктиторски, който за съжаление не може да се възстанови, но може да се предположи, че в първи ред е ставало въпрос за някакво царско действие, свързано със строителството и съответната титулатура. Вторият ред вероятно е съдържал името на патрона на храма, а в третия е имало други сведения, може би свързани с произхода на ктитора за града, откъдето е (Търновград?), или самия Червен.

Червен още от края на XII в. след възстановяването на българската държава се развива като един от важните и динамични средновековни градове. В няколко писмени паметника, в това число и епиграфски, се споменава за отношенията на Търново и Червен, и околностите му, известни със своите богати скални обители[8]. По всичко личи, че между двата града е съществувала трайна и здрава връзка, намерила отражение и в този паметник.

Може само да се надяваме, че при възстановяване на археологическите проучвания на средновековния Червен биха се намерили и други части от този паметник, което ще хвърли допълнително светлина върху историята и културата на този важен средновековен център.

[1] **В. Димова**. Модел на църква в Червен, МПК, 1, 21-22.

[2] Извори за българската история, 13, Турски извори, 2, С., 1966, 325 -327.

[3] **К. Шкорпил**. Памятники в окрестностях Абобской равнины, ИРАИК, X, 1905, с. 107, 238, 252, 285; Альбом, табл. XLVII.

[4] **Iv. Biliarsky**. Les institutions de la Bulgarie medievale: y avait-il des dans en Bulgarie d'avant la conquete turque?-BHR, 20/ 1-2, (1990), 89-94.

[5] Палеографските наблюдения се основават на: **К. Хаджиев**. Български датирани надписи от Второ българско царство, С., 1999, под печат.

[6] **В. Иванова**. Два надписа от Асеневци – Батошевският и Врачанският, ИБАИ, 15, 1946, 114-144.

[7] **В. Димова**. Цит. съч., с. 22.

[8] Средновековният Червен, 1, С., 1985, с. 13, 103, 251, 255

Une inscription cyrillique inédite du site médiéval de Červen

Stojan JORDANOV, Kosta HADJIEV

(Résumé)

Dans cette inscription de 4 lignes, publiée dans la présente communication, l'auteur a déchiffré plusieurs mots qui ont permis de conclure qu'il s'agit d'une inscription de la deuxième moitié du XIVe siècle, réutilisée dans des constructions plus tardives. C'est de toute vraisemblance une inscription de donateur lié à l'église № 4 à proximité de laquelle elle a été trouvée. L'auteur a déchiffré hypothétiquement dans le texte le mot „ban" qui est un titre attesté pour la deuxième fois parmi les monuments épigraphiques du moyen âge bulgare.

Чешки военен кореспондент за първите археологически разкопки в княжество България

Радка Анчева

Историята на археологическите разкопки и проучвания на търновските старини е проблем, който отдавна привлича вниманието на специалистите[1]. В този аспект интерес представляват данните , които намираме на страниците на пражкия вестник „Народни листи", оставени от военния кореспондент д-р Сервац Хелер, в годините на Руско-турската война (1877-1878).

Причините и обстоятелствата за широкия отзвук в Чехия на българското освободително движение и на Руско-турската война са доста пълно изяснени в литературата[2]. Не малко статии са написани за значението на сведения от военни кореспонденти за Търново и Търновския край. Сред тях заслужено място е отделено на дейността на чешкия журналист и писател д-р Хелер, кореспондент на поддържащия антиавстрийска и антитурска линия в. „Народни листи".[3] Той е негов редактор и единствен от чешките писатели е имал възможността да бъде през войната в България. След нея написва две книги (романи-хроники),) в които преобладава стремежът подробно и точно да се изобразяват военните събития. Едната от тях „Роман от бойното поле", е композирана така, че уводната част на всяка глава е автентичен репортаж от бойното поле[4]. Макар че наблюденията са били преди всичко върху военните действия, авторът проявява жив интерес към бита и културата на българския народ, към неговото историческо минало. Този интерес се дължи, на симпатиите на чехите към българите и тяхното освободително движение, както и на ерудицията на С. Хелер, на богатството на неговата душевност, на културата му.

Силно впечатление на чешкия журналист правят Търново и неговите археологически паметници и той им оставя обширни описания, в които дава подробни и достоверни сведения за състоянието им и за тяхната съдба в годините на османското робство. Специален научен интерес представлява ценната информация за началото на археологическите разкопки в Търново, досега неизвестна и неизползвана в научната литература.

Сведенията за търновските старини, за манастирите в околността на града, за архитектурния облик на Търново и природните му дадености авторът излага в седем материала на страниците на в. „Народни листи". Излезли изпод перото на интелигентен и талантлив журналист, те заемат значителна част от книгата му „Роман от бойното поле"[5]. Безспорно най-интересното сведение е за началото на археологическите проучвания в Търново и информацията за крепостта Царевец и руините на хълма[6].

„Уличките в тази част на града – пише С. Хелер, – както и изобщо турските квартали в Търново са пусти и празни. Никъде няма жива душа. Само изгладнели мършави кучета, които са останали от избягалите турци, се клатят насам-натам и гризат сочните храсти. Тъжно шуми тук-там изоставена чешма с кристална вода и около нея се гони ято зелени гущери. В къщите, които са построени в голямата си част от дърво, но общо взето, добре построени, цари пустош. Това, което турците не са могли да вземат, е разпокъсано и счупено, така че подът навсякъде е покрит с парцали, парчета от строшени съдове и др. Прозорците и печките навсякъде са разбити.

Тесните улички на Царевец – съобщава Хелер – са „с глинени слепи стени без прозорци. В тези стени има само малка вратичка, през която възрастен човек трудно може да се промъкне. Преминеш ли през някоя от тях, ще се намериш в градина с буйни южни дървета, цъфтящи храсти и рози без ред. Едва на края на градината се намира турската къща"[7].

При оскъдността на историческите свидетелства за крепостта в годините на османското робство описанието, оставено от Хелер, придобива още по-голямо значение. То съдържа точни и ясни сведения за облика на жилищните квартали на хълма, известни тогава под общото име Хисар махала[8]. В него има конкретни данни за размера и външния вид на

жилищата, за строителните материали, за разположението на постройките и пространственото оформление на улиците. Сервац Хелер отбелязва важния факт, че крепостта е била населена само от турци, които при настъплението на руските войски я напускат". Мюсюлманското население бяга почти отвсякъде още преди нашето идване" – четем в текста на първата официална телеграма, изпратена от Търново, от Негово Императорско Височество главнокомандващия действащата южна армия[9], което потвърждава данните на чешкия военен кореспондент. Обективно и вярно е и сведението за етническата принадлежност на населението, обитавало жилищните квартали на Царевец през 1877 г. Сред сведенията на очевидци, че „турци обитават крепостта Царевец", най-ранното е на Петър Богдан Бакшев, посетил града през 1640 г. и видял руините на средновековната столица[10] . В 1857 г. на хълма Царевец е успял да проникне д-р Васил Берон, който намира „тая местност заселена изключително с турци: там имаше – пише той, – построени до 100–150, но много малки къщи"[11]. Двадесет години покъсно военните кореспонденти Всеволод Крестовски, Сатурнино Хименес, Дик дьо Лонле[12] заварват жилищата на хълма безлюдни, напуснати от турците, така както ги описва и Сервац Хелер.

По своя градеж и външно оформление турската къща не се е отличавала много от българската, на което обръща внимание и чешкият военен кореспондент:

„Колкото до постройките, българските квартали не се отличават по нищо от отсрещните турски квартали, а вътрешният вид на града тук и там е почти един и същ. Малки дървени къщички заемат по-голямата чат от града"[13].

Строителството в българските земи през XV – XIX век е проблем, неednократно поставян в специалната литература. Изтъкнато е, че индивидуалността на застрояването е наложена от географския фактор[14]. Това потвърждават и данните от археологическите разкопки в крепостта Царевец[15]. Като цяло жилищната архитектура на Царевец през XIX век носи в себе си черти, общи не само за Търново, но и за страната. Интерес представлява и сведението, което чешкият военен кореспондент дава за водоснабдяването на града, за чешми с „кристална вода" на хълма. То се потвърждава от Константин Иречек в описанието на страниците на в. „Марица" през 1883 г. „Около течливите води на западните турски фонтани поят коне и овце"[16]. Допускаме, че е съзерцавал стичащите се подпочвени води в западния сектор на южния склон на хълма Царевец[17].

Внимателен и проникновенн наблюдател, Сервац Хелер не отминава и джамията на Царевец, построена от Гази Али Фируз бей през 1453 г., която е съществувала до земетресението в 1913 г, която е била „най-високата търновска джамия с голям, покрит с олово купол, т. нар. Хисар Джамеси".

„Хисарската джамия е преустроена от българската църква „Св. Петка" – пише Хелер – и в никакъв случай, както твърди Каниц: „преди 450 г построена в почит на Аллах и неговия велик султан – баща Баязид" джамия. Само от пръв поглед личи : на четирите страни са отрязани кулите, на които според православния стил стоят страничните куполи или „глави", а минарето е прилепено към църквата като юмрук. Също така вътрешният план на джамията изявява безпогрешно план на православен храм, а при това открихме вътре под горния слой на мазилката фрески. Освен това в устата на търновското население „Хисар джамия" и и „Св. Петка" означава едно и също нещо"[18].

И други военни кореспонденти споменават в дописките си за тази джамия, но единствен Хелер ѝ е отделил повече място. Той е бил запознат с пътните бележки на унгарския пътешественик Феликс Каниц за Търново[19], с писаното за крепостта от Хаджи Калфа, посетил я през XVII в[20], както и с легендите на търновското население за джамията на Царевец, за Чан-Тепе, към чийто връх той се отправя:

„От голямата Хисар джамия се изкачваме непрекъснато между стари, изветрели и очукани надгробни турски камъни, които стоят над земята като изпочупени парчета вкаменени дъски, нагоре към най-високото място на Хисаря, по тъй нареченото Чан-тепеси или камбанно възвишение. Каниц мисли,че в старо време тук е била градската камбанария и затова най-високата частна Царевец се нарича „камбанно" възвишение. Но се лъже! Сводестото възвишение на хълма се нарича „камбанно" за това, че наистина „звъни", т. е. удари ли се тежък камък в земята, цялото възвишение кънти, като че ли не е нищо друго, освен някакъв кух свод, засипан и обрасъл с трева купол на някакъв стар храм или палат. И това предположение изглежда правдоподобно. **Археологът Иванов** (подчертано – Р. А.) намерил няколко дупки, от които почти сигурно

е видно, че Чан-тепеси не е естествено възвишение, а изкуствен свод, засипан само отгоре и отстрани, и е много възможно под тънкия слой земя и храсти да се намират още много запазени останки от някогашния търновски замък, за който Хаджи Калфа е писал: „В центъра на града се издига шестоъгълен замък от дялан камък с 5 порти. Янтра се извива около него като сияние около луната и чрез две кули е свързан с водата." От този замък или крепост не е останало нищо, но има основателно предположение, че неравният връх на Хисаря не е нищо друго освен засипани и обрасли останки. Ако Търново

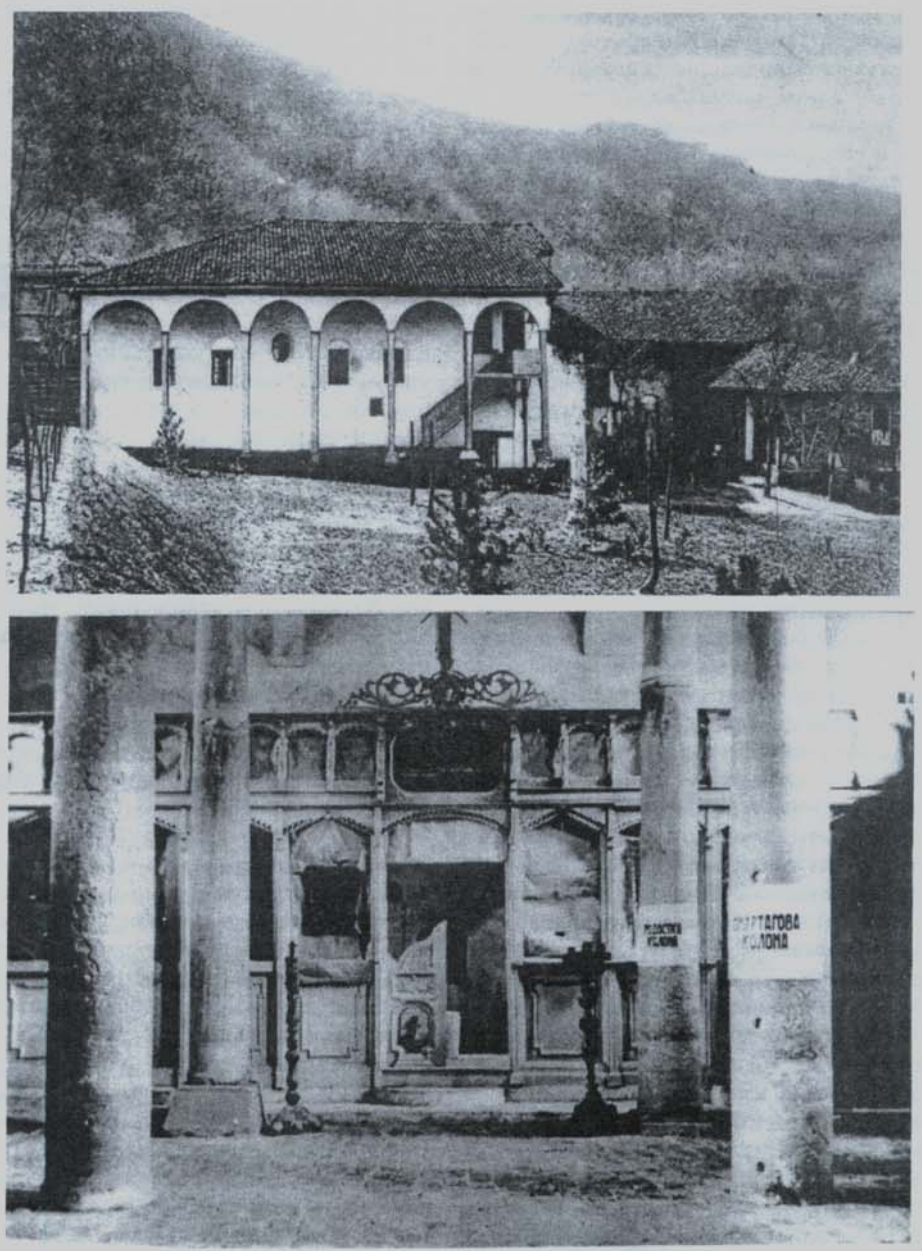

Обр. 1. Църквата „Св. Четиридесет мъченици" след проучванията през 1877 г.
а) северната фасада; б) наоса с колоните.

Fig. 1. L'église des Saints-Quarante-Martyrs après les fouilles en 1877.
a) la façade nord; b) le naos avec les colonnes.

стане свободен български град, можем да се надяваме, че руските археолози ще направят знаменити и много интересни открития, тъй като цялото положение на града и безчислените старовремски фрагменти показват, че тук най-напред е имало голямо римско селище. Изветрелите късове от римски колони се подават над земята тук-там, обрасли с трева и няма съмнение, че под лозята, градините и къщите, построени амфитеатрално по северозападния склон, има също останки от великолепни средновековни постройки“[21].

Сервац Хелер не скрива обзелото го възмущение от варварското отношение на турците към старините в крепостта. Поразяващо впечатление му правят сринатите със земята крепостни стени, останките от колони и капители „прекрасно изработени“, които „се търкалят в прах, боклуци и висока трева“. От описанието е видно, че от патриаршеската църква не е имало видими останки. В него се съдържа интересният факт, че по време на обиколката си из крепостта, Хелер е бил придружен от археолог. Той го назовава Иванов и това име се споменава още няколко пъти в материалите за Търново. Дори добиваме впечатлението, че двамата неведнъж са посещавали Царевец. „При обиколките – пише сам Хелер – с археолога Иванов успях да намеря място, от което изгледът към града е най-хубав и пълен (обхват 4/5 от Търново) с цялото великолепие на Балкана, с гората и най-отдалечените части на турския град на десния бряг на Янтра, с перспектива към Самоводския провлак и т. н. Това е югозападният край на върха Чан-тепеси (Камбанния връх) на Царевец“. Възможно е при тези обиколки археологът да е запознал Хелер с местните предания и легенди, ако е бил жител на Търново или поне българин. Първия председател на търновското читалище „Надежда“, основано в 1869 г., се е казвал Димитър хаджи Павли Иванов (1847–1913), но в списъка на членовете на археологическото дружество от 1884 г. тази фамилия не се среща[22]. Остава предположението, че археологът Иванов е бил руски учен. Като се има предвид голямата ерудиция и разностранните интереси на д-р С. Хелер, не можем да допуснем, че той произволно е назовал придружителя си археолог, нито че отъждествява едно разчистване на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ с археологически разкопки. Вероятно археологът Иванов е ръководил тези проучвания в църквата, за които чешкият журналист известява, че са разгледали, спускайки се по северозападния склон на Царевец:

„По този склон слязохме надолу към Янтра и отидохме да разгледаме т. нар. Кавак-Баба-Текеси, голямата джамия, която е била преустроена от някогашния български храм „Св. Четиридесет мъченици“. **Тук археологическите изследвания бяха в пълна сила.** (подчертаното – Р. А.). Подът на джамията бе изчезнал и по цялата ѝ площ се разкриваше чрез разкопки първоначалният каменен под на храма, основите на колони и т. н. (обр. 1). Турците разсипали на половин разтег целия под със земя и боклуци и едва тогава сложили дъсчен под, така че основите на мраморните и порфирни колони, на които се подпира горната част на строежа, са останали под земята и колоните се издигаха към тавана като безлични обли пръти (обр. 1 б). Таванът пък бе толкова нисък, че капителите оставаха над него. Турците не понасят изкуството, отвращават ги прекрасните и с вкус направени изделия и затова унищожават такива неща или ги закриват и засипват.

Отвън джамията например си построили с дървени обли греди някакъв портик и вместо обикновени камъни подложили обърнати коринтски капители, изработени прекрасно от бял мрамор. Тези капители произхождат може би от някаква великолепна антична колонада, която най-вероятно самите турци са разрушили. Също така други останки със стари и средновековни орнаменти са били употребени от тях по същия варварски начин като камъни за зидане, паваж и т. н. Първоначалният християнски храм „Св. Четиридесет мъченици“ не може чак да се познае. Сводестите прозорци, съединени с елегантни колони, са зазидани и вместо тях до самия таван са издълбани четириъгълни отвори. Турците са зазидали и сводестата галерия, белосали са мраморните и порфирни колони, измазали са фреските на стените с дебела мазилка, зазидали са входовете от храмовото преддверие към наоса, а от преддверието са направили обор за добитък. Цялото това варварство сега се премахва чрез копане, остъргване на мазилката, събаряне на прегражденията: на стената изпъкват прекрасни фрески, от преградите – красивите сводове, а от земята изкусните части на колоните. Остане ли Търново, както може да се предполага вече на България, ще бъде направена, разбира се, с помощта на русите чудесна реставрация на тази и други стари сгради и паметници, варваризирани от турците“[23].

Описанието на църквата „Св. Четириде-

сет мъченици", такава, каквато я е видял С. Хелер, уточнява и допълва сведенията за нея. Първият, който съобщава за състоянието ѝ, е д-р Христо Даскалов. Той пристигнал в Търново през 1858 г. и направил препис и превод на Омуртаговия надпис и надписа върху колоната на цар Иван Асен II[24]. Една година преди Хр. Даскалов в превърнатата в джамия църква е проникнал и друг възрожденски деец – д-р Васил Берон, установил се в Търново през 1856 г.[25] Тридесет години по-късно, той я описва така, както я е видял преди Освобождението[26]. Описанията на двамата българи и данните, които предоставят за пода, тавана, колоните, прозорците, за зазиждания и преправки по стените, за бялата вар, която покривала фреските на църквата, потвърждават истинността на информацията на Хелер. Чрез нея до нас достига и едно от първите писмени сведения за названието на църквата „Св. Четиридесет мъченици" след превръщането ѝ в джамия, а именно „Кавак-Баба-Текеси"[27] и данните за първите археологически разкопки в Търново. Досега в научната литература се приемаше, че те са били проведени на хълма Трапезица през 1879 г.[28] Съобщението на чешкия военен кореспондент, че в 1877 г. в храма „Св. Четиридесет мъченици" са извършени разкопки, измества не само мястото, но и годината на провеждане на първите разкопки в Търново и изобщо в Княжество България[29]. Ето какво пише един от председателите на Археологическото дружество, основано няколко години по-късно: „Между всички градове и местности, важни в археологическо отношение, речи първо място взема Търново... А между всички старини, останали в тоя град, черковите „Св. Димитрий" и „Св. Четиридесет мъченици" привличат вниманието на историка..."[30]. В първите дни на свободата през 1877 г. тези две църкви са привличали вниманието не само на специалистите, но и на всички родолюбиви българи, както и на пребиваващите в града офицери. Едно кратко сведение на адютанта на генерал Гурко хвърля светлина върху състоянието на църквата „Св. Четиридесет мъченици" в края на юни 1877 г., когато разкопки в нея все още не са извършени. Той могъл да влезе в храма и да установи, че на места под мазилката се откриват изображения на светци[31]. Достъпът до църквата е бил възможен, тъй като „когато бягали турците във време на освободителната война, дали ключа на един търновчанин"[32]. Днес не може да се каже със сигурност дали местното население е участвало в разкопките, провеждани от археолога Иванов, или те са били дело на войници, какъвто е случаят с

Обр.2. Западната фасада на църквата „Св. Четиридесет мъченици".
Fig. 2. La façade de l'ouest de l'église des Saints-Quarante-Martyrs.

тракийската гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорско[33]. Безспорен остава фактът, съобщен от С. Хелер, че разкопки в църквата е имало. Той се потвърждава и от информацията на испанския военен кореспондент Сатурнино Хименес, който я заварва разчистена от по-късните турски вмешателства:

„Ако можеше да се извади цялата от земята, тя би заела лично място във всяка археологическа сбирка. Стилът ѝ е византийски, не съвсем чист, но затова пък с великолепни детайли. Някога в преддверието е имало колони. Това се доказва красноречиво от запазените капители. Колоните са били заменени с дървени подпори. Отвътре тази обител е просторна, таванът ѝ е висок – височината му е необичайна не само за джамия, а дори за гръцките храмове. Трите ѝ кораба се поддържат от внушителни ясписови, порфирови и гранитни монолити. По разнообразието на употребения камък личи, че тук са били използувани най-добрите скални образци, каквито е могло да се намерят в този край. Таванът красят драгоцветните фрески, които все още не са изгубили нищо от стойността си. Турците, нещо невероятно, не са посегнали на тях. Пощадени са били и всички надписи с румънски букви (според преводача е допусната грешка, която се дължи на инерцията от първото му възприятие на кирилски букви в румънски църкви – Р. А.) по стените и колоните. Те съжителствуват с арабески и текстове от корана. За нещастие, от всички джамии, тази е най-пострадалата. Една от стените е напълно срутена, по пода се въргалят купища отломки. Ако грижлива артистична ръка не вземе под покровителството си тази скъпоценност, скоро ще се превърне в купчина развалини един храм, който, добре запазен, би бил една от забележителностите на България“[34].

Писмото на Хименес носи дата 31 юли 1877 г., а той е пристигнал в града на 30 юли. Предвид обстоятелството, че Главната квартира на руската действаща армия на Балканския полуостров се движи заедно с войските и престоява в Търново от 12 юли до 5 август, считаме, че между 7 и 12 юли са започнали разкопките в църквата. С дата 14 юли 1877 г., в. „Народни листи „отпечатва кореспонденцията на С. Хелер „Война!“, разказваща за освобождението на Търново[35]. Важен е фактът, че населението на града още в първите дни на свободата нито за миг не се е съмнявало в благополучния изход на войната. То се е заело да подготви и въздигне в първоначалния ѝ блясък и величие най-значимата от всички български църкви, тази с колоната на цар Иван Асен II[36].

Възстановяването на църквата е плод на благотворителна инициатива. По настояване на Павел Алабин чрез Славянското благотворително общество в 1878 г. били отпуснати 760 франка за закрепване и възстановяване на храма[37]. През тази година на 9 май, без да бъде възстановена напълно, църквата „Св. Четиридесет мъченици“ е била осветена от Доростоло-Червенския митрополит Григорий. Сведение за това важно събитие в многовековното съществуване на храма откриваме в Приказната книга на 7-а опълченска дружина[38]. Военният парад, словото, произнесено от д-р Васил Берон[39], наредената обща трапеза за всички присъстващи[40] са придавали особена тържественост на събитието. В спомените си търновският художник Д. Багрилов пише, че на този ден „военният министър Золотович съобщи в речта си, че правителството отстъпва във владение на земската войска тази църква“[41]. Така освещаването на храма е било извършено не на храмовия празник (9 март), а два месеца по-късно във връзка със създаването на Българската земска войска.

[1] **Я. Николова.** Няколко документа за разкопките в Търново и Никополис ад Иструм през 1900 г. – ИОМВТ, 1962, 1, 35 – 37; вж. и с. 4–5, уводните бележки към цит. известия, където авторката е взела отношение по въпроса; Музейното дело и читалище „Надежда“. – Народно читалище „Надежда“ Велико Търново 1869 – 1969. С., 1969, 94–103; Археологическите проучвания във Велико Търново през годините на народната власт. – История и основи на комунизма, 1969, 5, 35–39; История на археологическите проучвания на Царевец. – Царевград Търнов, 1, С., 1973, 21–38; **Зл. Генова.** История на проучванията. – Царствуващият град Търнов. С., 1985, 56–66; Моско Москов и разкопките му в старата столица Велико Търново (1863–1947). Величието на Търновград (съставител А.Попов), С., 1985, 411–414; Карел Шкорпил и проучванията му във Велико Търново (1859 -1944). – Величието на Търновград...414 – 418; Тодор Николов и великотърновските старини – пак там, 422–425; **С. Георгиева.** Проучванията на търновските старини в миналото. – История и география, 1967, № 11–12, 46–52; **П. Славчев.** Археологически проучвания във Велико Търново. – Средновековният български град. С., 1980, 167–178; Археологически открития във Велико Търново. – Велико Търново през вековете. С., 1982, 22–38; **Й. Алексиев.** Още за историята на археологическото дружество във Велико Търново. – ИОМВТ, 1972, № 5, 5–21; Доктор Христо Даскалов. – Величието на Търновград (съставител А. Попов). С., 1985, 397–401;

Академик Кръстю Миятев и проучванията в столицата Търновград – пак там, 425–429; Д-р Васил Берон (1824–1909). – МПК, 1972, кн. 2, с. 30-31: **Н. Жечев.** Доктор Васил Берон и Велико Търново. Величието на Търновград (съставител А. Попов). С., 1985, 401–406; **А. Попов.** Търновград според археологическите проучвания . – Велико Търново и Великотърновският край през вековете. В. Търново, 1983, 39–53; Археологически проучвания в старата столица Търновград. – Величието на Търновград. С., 1985, 315–320; **В. Нешева.** По въпроса за разкопките на Жорж Сьор във Велико Търново през 1900 – 1901 г. – ГНАМ, 1992, VIII, 11–16; **И. Църов.** Жорж Сьор не е рицар на жълтия призрак. – в. „Борба", Велико Търново, бр. 23 (364) от 7 февруари 1994г; **Р. Анчева.** Карел Шкорпил и нашите старини. – Велико Търново, март 1900, бр. 1, с. 4; Добросъвестен учен и изследовател(130 години от рождението на К. Шкорпил) – Посоки, месечно приложение на в. „Борба", Велико Търново, бр. 12(72) от 21 декември 1989 г.; „Да съм полезен на милото ни отечество" (170 години от рождението на д-р В. Берон). – Отечествен вестник, бр. 14522 от 3 юни 1994 г.; Из преписката на българския царски дворец с Карел Шкорпил. – Археология, 1995, № 1, 53–60.; **Н. Бъчварова.** Държавната културна политика и проблеми на музея при читалище „Надежда" във Велико Търново (1871–1945г.) – ИИМВТ, В.Търново, 1993, 57–75; Опазване и проучване на старините във Велико Търново и дейността на Тодор Николов (1919–1945) – ИИМВТ, 1994, 37–64.

[2] Сборник на Българо-чехословашката взаимност. С., 1963; Българо-чешката дружба в литературата на XIX в. С.,, 1975 ; **Й. Митев.** Чешкият вестник „Народни листи" за Априлското въстание. Военноисторически сборник. 1959, 2, 96–98; **В. Бехиньова.** Турция, Русия и България през 1877 – 1878 в чешкия хумор и сатира. – Освобождението на България и литературата. С., 1978, 272–273; **Ч. Аморт.** Отзвук в Чехия от Освобождението на България от турско робство. – Славяни, 1956, 5, 13–14; Начало на историята на чешко-българските връзки. – Сборник в чест на проф. Христо Гандев.С., 1985, 122–123.

[3] **Ив. Стоянов, М. Петров.** Велико Търново през Освободителната война. – Освобождението на България и развитието на българската народна култура. БИД, Научни конференции № 1, 89–99; **Д. Димова.** Търново по страниците на „Илюстрованная хроника войны". – в. „Велико Търново", февруари 1978, с. 4, Макгахан – скъп гост на Велико Търново. – Велико Търново, януари 1977; **К. Пенчиков, Н. Даскалов.** Освобождението на Търновско и чешкия печат през 1877 – 1878 г.- Юбилейна научна сесия, посветена на 140 -годишнината от рождението на Васил Левски. Научни трудове. История, Велико Търново, 1977 (организирана от ВНВУ „В. Левски"), 86–95 и бел. 3 на с. 88, където авторите посочват, че още преди започването на войната С. Хелер е молил секретаря на Московското славянско общество Н. А. Попов за съдействие да бъде назначен в действащата армия като кореспондент на своя вестник. Австрийските учреждения нареждат да се следи дейността му. Вж. За това: **Ч. Аморт.** Отношението на чешката общественост към Руско-турската война 1877–1878. – Военноисторически сборник, 1969, 2, с. 51; Освобождението на България и чешката общественост. – Освобождението на България. С., 1982, с. 152; **П. Хайдутов.** Руско-турската освободителна война в пражките ежедневници. – Военноисторически сборник, 1977, 2, 186–188; **В. Бехиньова.** Цит. съч., с. 279 и 285.

[4] **Зденек Урбан.** Чехи и българи. Културни взаимоотношения. С., 1981, 119–120; В. Бехиньова. Цит. съч., с. 279.

[5] Материалите от в. „Народни листи" ми бяха предоставени в превод на български от Людмила Даскалова, специалист по славянска филология, на която тук изказвам своята благодарност. Според номерацията във вестника, това са : Фейлетон № VIII „Спомен за търновския лагер", № IX „От Търново", № XI „Излет до Преображенския манастир до Търново", № XIII „Още за Търново", № XIV „Още за Търново", № X и № XII съдържат описание и сведения за военните действия. Фейлетонът е специфичен литературен жанр в чешката литература и по думите на Елишка Краснохорска със своите фейлетони Хелер и Неруда се превърнали „почти в най-голям фактор на общественото мнение в Чехия". Вж. За това **З. Урбан.** Специфични черти на отзвука на Освобождението на България в чешката литература. – Освобождението на България и литературата. С., 1978, 287–295; **S. Heller.** Roman na bojsti. Praha, 1890, 77–133.

[6] **S. Heller.** Roman..., 90–98; Narodni listi, 1877, № 219–230, 11–30.VIII, където са поместени фейлетони № XIII и № XIV под общото заглавие „Още за Търново". Текстът от вестника е включен без промени в книгата и по-нататък цитираме само нея.

[7] **S. Heller.** Op. cit., p. 92.

[8] **Т. Драганова.** Търново през XIX век. – ИО-ИМВТ, 1972, кн. 5, с. 165

[9] Иллюстрированная хроника войны, Томъ первый. С. Петербургъ, окт. 1877, № 23, с.179.

[10] **В. Димитров. Петър Богдан Бакшев.** Български политик и историк от XVII в. С., 1985, 163 – 164.

[11] **В. Берон.** Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886, с. 83.

[12] **В. Крестовски.** Двадесет месеца в действуващата армия (1877 – 1878). Руски пътеписи за българските земи XVII–XIX век (съст. М. Кожухарова). С., 1986, с. 387. **В. Николов.** Сто испанци за българското минало. С., 1984, с. 125.

[13] **S. Heller.** Op. cit., p. 98.

[14] **Б. Цветкова.** Материали за селищата и строителството в българските земи през XV и XVI в.- ИИГА, 1955, 469–472; **С. Михайлов.** За „Султаните" и Сарая във Върбица. – ИАИ, XXIII, С., 1960, 145–162, **Т. Златев.** Българската къща в своя архитектонически и културно -исторически развой. II – Градската къща. С., 1973; **М. Коева.** Характер на връзките между българската възрожденска архи-

тектура и архитектурата на страните от Изтока и Запада. – ГНИПК, 1984, III, 76–80.

[15] **П. Славчев.** Царевец в периода на османското робство (По археологически данни). – Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV – XVIII век, Велико Търново, 1992, 123–128.

[16] Цитат по **В. Берон.** Цит. съч., с. 91.

[17] **Р. Анчева.** Водоснабдителното дело в Търновград (според археологическите проучвания в крепостта Царевец). –ГНАМ, С., 1993, 153–155 и обр. 4; Водоснабдително съоръжение в крепостта Царевец. – Археология, 1994, № 1, 37–43 и обр. 2 на с. 39.

[18] Първите сведения за джамията откриваме в подробен данъчен регистър за хасовете на Сюлейман паша в Търново, съставен при Баязид II към края на XV или началото на XVI в. Вж. За това : **С. Димитров.** За датировката на някои османски регистри от XV в. – ИБИД, 26, 1968, с. 244; ТИБИ, 2 С., 1966, 345–347. През XVII в. за джамията последователно съобщават **Хаджи Калфа**. Румелия и Босна. Географски описал Мустафа Бенъ Абдуллахъ Хаджи Калфа. – Архив за поселищни проучвания. С., 1938, 2, с. 89 и Петър Богдан Бакшев – за него вж. **Б. Димитров.** Цит. съч., с. 163. Първи Ю. Венелин отбелязва за легендата, свързана с почитане на изсъхнало дърво в двора на джамията и добавя, че българите наричали джамията в крепостта „царската джамия". По-късно за това споменават В. Григорович и д-р Хр. Даскалов, вж. **Ж. Възжарова.** Руските учени и българските старини. С., 1960, с.89 и 95. Първото описание на джамията дължим на **д-р В. Берон.** Цит. съч., 73–75; **С. Георгиева.** Нови данни за църквата „Св. Петка" и за джамията на Царевец във Велико Търново. – Археология, 1967, № 2, 27–31; **Зл. Генова.** Джамията на Фируз бег. – Царевград Търнов, 6 (под печат).

[19] Ф. Каниц предполага, че джамията в крепостта Царевец е изградена по време на завоеванието ѝ от турците върху разрушенията на патриаршеската църква. От античните архитектурни детайли той е описал един каменен постамент, използван в джамията за кладенец. Вж. подробно за това: **F. Kanitz.** Donau – Bulgarien und der Balkan, Band II. Leipzig, 1877, 48–49; **Р. Анчева.** Търново през погледа на Феликс Каниц. – Движение, бр. 14, 17 и 18, май 1993, с. 6.

[20] **Х. Калфа.** Цит. съч., с. 89, където авторът добавя, че по разказите на местни жители джамията на Царевец била изградена от завоевателя Ферне бег.

[21] **S. Heller.** Roman..., 95–96; Състоянието на Чан-тепе преди археологическите разкопки и обективността на сведенията, оставени от Хелер, се потвърждава в публикацията на **Н. Ангелов.** Патриаршеският комплекс на Царевец през XII–XIV век. – Царевград Търнов, 3, С., 1980, 5–6 и с.18.

[22] **П. Димитров. Димитър П. Иванов.** – Общински вестник „Велико Търново", 1939, бр. 4; **Й. Кулелиев.** Димитър Павли Иванов (1847–1931). – в. „Надежда", 1944, по случай 75-годишнината от основаването на читалището; **Й. Алексиев.** Още за историята..., с. 18.

[23] **S. Heller.** Roman..., 96–98.

[24] **Хр. Даскалов.** Открытия въ древней столице Болгарской, Терновъ. Письмо къ О. М. Бодянскому, М., 1859; част от това писмо е публикувана в превод на български от **И. Илиев.** За Търново и старините в него (Интересно писмо от 1859 г. на Хр. Даскалов до руския учен О. М. Бодянски). – Духовна култура, 1937, 86, 952–957.

[25] **Дописка от Търново.** – Цариградски вестник, VI от 29 септември 1856, с. 154 (лекарят д-р В.Берон се установява в Търново).

[26] **В. Берон.** Цит. съч., 42–53.

[27] На този факт ми обърна внимание покойната колежка Златка Генова след научно-популярна публикация на тази част от фейлетона на Хелер. Вж. **Р. Анчева.** „Ще бъде направена чудесна реставрация". – Светлик, приложение на в. „Борба", В. Търново, бр. 9 от 28 септември 1985 г.: **F. Kanitz.** Цит. съч. с. 50-51 съдържат сведения за джамията, където я нарича: „Kavak-Baba-Tekesi Dzami"

[28] **Й. Алексиев.** Проучвания на средновековни обекти във В.Търново и региона (история, резултати, проблеми). – ИИМВТ, В. Търново, 1993, VIII, с. 109; **Д. Овчаров.** Към историята на първото археологическо дружество в България. – Археология, 1962, № 3, с. 70, където авторът е допуснал неточност в библиографската бележка към текста за разкопки през 1879 г. В цитираната от него литература става въпрос за разкопките през 1884 г., а не за първите разкопки в крепостта; **Я. Николова.** История на археологическите проучвания на Царевец. – Царевград Търнов, С., 1973, 1, с. 267, където същата авторка променя годината, ръководителя на разкопките и резултатите от тях, без да се позове на източник. Според по-късната публикация първите разкопки са през 1878 г.

[29] **Г. Вълков.** Българското опълчение. Формиране, бойно използване и историческа съдба. С., 1983, 176 – 178.

[30] **М. Москов.** Разкопките в черковите „Св.Димитрий" и „Св. Четиридесет" в Търново. В. Търново, 1912, с. 5.

[31] **И. С. Иванов.** 14-ый Стрелковый баталион „Железной бригады" в передовом отряде генерала Гурко. Епизод из истории освободительной войны 1877–1878 г. Спб., 1910, с. 20.

[32] **М. Москов.** Цит. съч., с. 20.

[33] **Д. П. Димитров.** Тракийската гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорско. – Разкопки и проучвания, IV, С., 1950, с. 207.

[34] **В. Николов.** Цит. съч., с. 125 и бел 2 под линия.

[35] През цялото време, прекарано на фронта, д-р С. Хелер следва пътя на руското главно командване, а това съобщава **П. Хайдутов.** Цит. съч., с. 187. Вж. По въпроса за Главната квартира на руската армия и: **Цв. Симеонов.** Руската главна квартира в с. Горна Студена през Освободителната война 1877–1878. – Военноисторически сборник, 1977, 4, с. 132.

[36] **А. Попов.** Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от търновската „Велика лавра".

– Царевград Търнов, 4, С., 1984, 8–17.

[37] **Ж. Въжарова.** Руските учени..., с. 11; **Н. Жечев.** Руски грижи за запазване на историческите паметници. – Велико Търново, февруари 1973, с. 10.

[38] ДВА, Ф. 42 К, оп. I, а, е, л. 209 гръб. Приказ по 7-а Дружина с № 128 от 8 май 1878 г.

[39] **П. М. Матеев.** Преосвещаването на джамията в храм, „40 мъченици". – „Мир", бр. 11238 от 6 януари 1938, където погрешно е отбелязано, че словото е прочетено на 9 март 1878 г., за дата в текста на д-р В. Берон не става дума, тя е добавена от автора на материала.

[40] **Д. Н. Багрилов.** Спомен от 9 март 1878 г. – Янтра (В. Търново), 1, № 49, 22 март 1936. Датата присъства само в редакторското заглавие към текста, но не и в самия текст на Багрилов. На общата трапеза е имало „пищни гозби от шаран и солена риба" Девети май е денят на Св. Никола летни, в който по време на пост е било разрешено да се яде риба. С приказ № 96 от 6 април 1878 г. е отбелязано началото на великденските пости. Вж. ДВА, Ф 42 К, оп. т, а, е , л. 186 гръб.

[41] **Българската земска войска** 1878–1879. Сборник от документи и материали. С., 1959, с. 605, док. № 415. **Н. Домусчиев.** За датата на основаването на първото археологическо дружество в България. – Археология, 1967, № 2, с. 60.

Un correspondant de guerre tchèque sur les premières fouilles archéologiques dans la Principauté de Bulgarie.

Radka ANTCHEVA

(Résumé)

Cet article publie le renseignement du Dr Servac Heler, correspondant de guerre tchèque, sur la forteresse de Carevec et l'église des Saints-Quarante-Martyrs transformée en mosquée.

Les données manuscrites sont interprétées dans le contexte de l'information concernant l'état et sort des monuments anciens de la ville de Tarnovo au temps où les territoires bulgares sont sous la domination ottomane. Elles fournissent des renseignements sur les premières fouilles archéologiques effectuées à Tarnovo, qui sont aussi les premières pour la Principauté de la Bulgarie. Ce fait n'est pas connu ni commenté dans la littérature scientifique. Son authenticité est fondée sur de nombreuses sources écrites et recherches publiées.

Le renseignement du Dr S. Haler, journaliste et écrivain tchèque, déplace non seulement le lieu mais aussi la date des premières fouilles archéologiques faites dans la Principauté de Bulgarie. On estimait jusqu'à présent qu'elles avaient eu lieu sur la colline de Trapezica en 1879. Le renseignement de Haler indique que les premières fouilles étaient effectuées dans l'église des Saints-Quarante-Martyrs à Tarnovo en juillet 1877 lorsqu'il la visita accompagné de l'archéologue Ivanov, chef de l'équipe.

Après les recherches, l'église fut remise à l'armée bulgare et elle est connue depuis comme l'Eglise de l'armée. Elle fut consacrée non le 9 mars, le jour de la fête de l'église, mais le 9 mai (deux mois plus tard), à l'occasion de la création de l'armée de terre bulgare.

Критики и рецензии

Д. Гергова. Обредът на обезсмъртяването в Древна Тракия. С. 1996 г. Изд. "Агато" – Атанас Койчев, с. 269

Монографията се състои от увод, три глави, заключение, списък на използваната литература и на илюстрациите, както и резюме на английски език. Към основния текст има няколко приложения: 1. Принос на геофизиката при проучванията на могили № 12 и № 13 (Ил. Катевски). 2. Антропологично проучване на костни останки от гробница № 12 и № 13 от могилния некропол в Сборяново, Разградска област (Сл. Чолаков, Й. Йорданов). 3. Животните от тракийските надгробни могили № 12 и № 13 в археологическия резерват в Сборяново (Л. Нинов). 4. Кремъчни изделия от могила № 12 в Свещари (Н. Скакун). 5. Математико-астрономическо изследване на погребалния комплекс в Свещари (П. Вълев). Всички приложения имат резюме на английски език. Текстът е снабден и с богат илюстративен материал – 32 таблици с черно-бели снимки и 6 отделни снимки и 23 планове, които допринасят за необходимата яснота на изложението.

В обширния увод се отбелязва, че теренните проучвания в резервата Сборяново край гр. Исперих както и на отделни обекти като светилището на Камен рид, така и на цялостната структура на намиращия се тук Гетски религиозно-политически център, отличаващ се с изключителната си логика и хармоничност, поставят редица въпроси, най-общият от които е налагащата се взаимна връзка между комплекса от култови места и заобикалящите ги некрополи. Главната цел е да се хвърли нова и допълнителна светлина върху някои основни черти на погребалния обред в Тракия. Д. Гергова е на мнение, че редица данни дават основание именно тук да се локализира споменатият от Клавдий Птолемей Даусдава (или Градът на вълците) (с. 7). От краткия преглед на проучванията в резервата в Сборяново става ясно, че интересът към намиращите се тук паметници не заглъхва повече от столетие. Именно този интерес е довел до провеждането на разкопки, при които са направени значителни открития, най-интересни от които безспорно са Гробницата в Гинина могила и гробниците в могили № 12 и №13.

Получените резултати при разкопките са в основата на разглеждания труд, който е изграден по методика, чийто основен принцип е, че за Тракия на настоящия етап не писмените извори трябва да се допълват от археологическите, а обратното. Археологическите извори са обективни и притежават възможността да се увеличават не само в количествено, но и в качествено отношение, докато писмени извори за Древна Тракия са даденост, неподлежаща на практика, на количествени изменения, поради което достоверността им се увеличава най-вече чрез правилното разчитане на археологическите извори (с. 10–11). Намирам приложената методика за напълно правилна и принос на Д. Гергова при проучването на паметниците на тракийската древност.

Разглежданата работа се състои от три части. Глава I – Могили № 12, № 13 в Сборяново (с. 13-44), фактически е публикация на самите разкопки. Глава II – Тракийското погребение (с. 45-75) е посветена на сравнителния анализ на погребалния обред разделен на съставящите го елементи: гробни съоръжения, човешки и животински останки, дарове, могилен насип – етапи на натрупване, съоръжения в него, елементи от ритуална дейност. Чрез сравнителния анализ се цели да се провери повторяемостта на отделните явления, отбелязани при разкопките, и да бъдат разграничени от случайните явления. Глава III – Обредът на обезсмъртяването – религиозни, социални и културни аспекти (с. 76-109), разглежда погребалната обредна система, характеризирана на базата на археологическите данни в предходната глава в културно-историческия контекст на тракийския, източносредиземноморския и индоевропейския свят и религия. Те оформят цялостната интерпретация на обряда въз основа на сравняването на цели погребални системи, съставени от елементи, аналогични на тракийските: разглеждат се религиозните, социалните, етническите и други аспекти на обредите.

В хода на проучванията на могилите № 13 и № 12, Д. Гергова е направила интересни и точни наблюдения, особено що се касае до могила № 12, на което ще се спра накратко. Откритите в гробницата човешки останки свидетелстват за подчертан подбор на костите, както и за погребения, извършвани по двойки. Те са на кремирани мъж и жена, а също и на три двой-

ки скелети от трите възрастови групи, представени с малко кости. Животинските кости на овца и говедо свиделстват за кулинарна намеса, т. е. за евентуално ритуално пиршество.

Сравнително голямо количество съдове, групирани по два или по три и оформящи в известна степен ритуален сервиз, подкрепят това твърдение. Откритите останки от гробни дарове сочат, че то е имало параден и аристократичен характер (с. 43).

Откриването на отделни фрагменти от съдове, въоръжение, човешки кости на две или три нива сочи, че е запазен принципът на излагането на част от костите и даровете „на светлина" по време на издигането на могилните насипи (с. 43).

Един изключително важен извод на Д. Гергова, който на практика най-точно изяснява проблема за т. нар. ограбени тракийски гробници от епохата VI–III в. пр. Хр., е, че разкопките на двете могили № 13 и №12 дават основание да се приеме, че откритите от тях гробници не са ограбени, а заедно с находките са следа от погребална обредност (с. 44).

Верността на наблюденията, степента на разпространение на тази погребална обредност в Тракия изобщо, са проверени чрез прецизен сравнителен анализ на археологическите данни във II глава – Тракийското погребение. Разграничени са повторяемите, типични по своята същност ритуали от случайните. При това голямото разнообразие на погребалния обред съвсем не се изчерпва с направените в тази глава наблюдения (с. 45). Разкопките са показали, че натрупването на могилния насип е ставало на три етапа (имат се предвид и трите проучени могили), като всеки един от тях е свързан с извършването на определени обредни действия (с. 45 и сл.) В случая Д. Гергова много правилно е обърнала внимание на третия етап, който е свързан с окончателното оформяне на могилата. В гробницата са били поставени част от костите и фрагменти от инвентара (с. 46). Входът не е затварян и е запълнен с насипната пръст. Профилите на двете могили ясно показват, че в тях няма по-късни нарушения и опити за влизане и ограбване и на практика е налице един „затворен археологически комплекс". Д. Гергова отдава нужното внимание на тези факти и напълно обосновано отбелязва: „...И именно тези нови данни, а в тяхната светлина и редица обстоятелства, които се нуждаят от своето обяснение, фиксирани и при откриването на редица други гробници в Тракия и Македония, дават основание да се търсят сравнителни данни от други археологически обекти и, ако те се окажат постоянни явления, да се интерпретират чрез съпоставяне с писмените и методологичните сведения" (с. 46). Това според мен е възлов момент в цялата монография и съществен методологически принос на авторката. Три етапа в натрупването на могилния насип са засвидетелствани и в редици проучени гробници в Тракия и Македония (с. 47 и сл.).

В монографията подробно са разгледани гробниците от могила № 12 и № 13, които принадлежат към добре познатия „македонски тип" от елинистическата епоха (с. 50-58).

Във връзка с това са привлечени паралели от различни райони от Стария свят. Отново Д. Гергова стига до интересни и логично обосновани изводи, на които ще се спра в най-общи линии.

Направеният обстоен преглед на разпространението на гробниците с полуцилиндричен свод показва, че те са добре познати както в Македония и Тракия, така и в Северното Причерноморие, в Кария, Ликия и Фригия – изобщо в много обширен ареал на елинистическия свят. Д. Гергова правилно отбелязва, че не може поне на настоящия етап на нашите познания да се говори за приоритет на дадена област при въвеждането в употреба на този вид гробнични съоръжения. Безспорно е, че най-добрите образци от този тип, при това и много точно датирани, са известни от територията на Македония и Тракия. Авторката, привеждайки като паралели гробницата от Вергина и други от Македония – архитектурна украса, гробен инвентар и т. н., смята, че гробниците от Сборяново могат да бъдат поставяни в една и съща епоха с тях, т. е. да се свържат с времето на Филип II, Александър и Лизимах в Македония. Поставени в тези рамки, те намират своето историческо оправдание в събитията в Тракия по това време, в които участват силни тракийски владетели като гетския Котела, една досега смятана за неясна историческа фигура, Дромихед и Севт III (с. 59). В този раздел може да се посочи и друг сериозен и аргументиран извод, а именно, че гробниците от различните основни места на разпространение демонстрират едновременно единство и локални обстоятелства, свидетелстващи за съществуването на многопосочни влияния, определили специфичното в отелните детайли (с. 59). Що се касае до Тракия, най-малко тук е необходимо да се търси някоя област, която да ѝ влияе или пък да има културен приоритет в сферата на гробничното строителство, защото именно в

Тракия монументалната гробнична архитектура е единствената, която има продължителни традиции и корени още в мегалитните паметници на ранно-желязната епоха (с. 60).

Като посочва, че най-тесните и плодотворни, свързани със създаването на истински върхови постижения в областта на архитектурата, са връзките между Тракия и Македония, Д. Гергова прави точния извод, че направените наблюдения (с. 60-61), насочват мисълта към идеята за местната еволюция на гробниците с полуцилиндричен свод в Древна Тракия. Това е резултат както на богатите строителни традиции в областта на гробничната архитектура още през ранножелязната епоха, така и на стимулиращата роля на култа, а очевидно и на значително активизираните контакти между отделните центрове, в които те се създават (с. 61).

Относно триединството в гробичните ансамбли Д. Гергова смята, че гробниците в Сборяново поставят и един друг, заслужаващ вниманието въпрос – за изграждането на некрополите не само чрез групиране на могилите, какъвто е случаят с елинистичния некропол на Вергина, но и за групирането на самите гробници в археологически ансамбли. Тя отбелязва, че гробницата под Гинина могила с изключително богатата си и семантично наситена украса и двете малки гробници под могили № 12 и № 13 оформят комплекс, символизиращ триада, в която двете малки гробници са в сходна, но не еднаква позиция спрямо голямата. Във връзка с това подробно се разглеждат групите от по три гробници, известни и проучени досега по тракийските земи. Направен е важният извод, че подобно явление не е случайно, а закономерно и че архитектурните триади трябва да се свържат с концепцията за Великата богиня-майка и нейните близнаци Аполон и Артемида, олицетворение на трите небесни теле (с. 64). Оттук нататък може да се търси връзката на цели групи могили, в центъра на които се намират тези гробищни триади, с отделните съзвездия, защото самият погребален обред се свързва тясно с култа на хиперборейската триада, с нейния слънчево-земен и астрален характер (с. 64-65). Това е един интересен и оргинален подход към разглежданата тематика.

Разглеждайки намерените в гробницата човешки кости, както и такива от животни, а също и погребалните дарове (с. 65-75), Д. Гергова отново аргументирано и сполучливо защитава позицията си, че феноменът „ограбени гробници" всъщност не се дължи на някакъв акт, а по-скоро е следствие от прилагана система от последователни ритуални действия и специфично третиране както на мъртвия, така и на погребаните с него дарове: корените на тази практика се намират още в ранножелязната епоха.

Какъв е смисълът на характеризирания погребален обред в неговия религиозен, социален и етнически аспект се разглежда в III глава, където той е изследван в светлината на писмените извори и чрез сравнението му с други теории, за които са характерни погребалните обреди със същата структура в неговия индоевропейски контекст (с. 76-109). Изчерпателният анализ довежда до заключението, че отделни страни на тракийското погребение могат да се свържат с орфическата доктрина.

Що се касае до могилните некрополи, Д. Гергова е на мнение, че в светлината на направения анализ трябва да се разглеждат и фактите около топографията на тези могилни некрополи, които в границите на тракийската селищна система трудно могат да се свържат с определено селище, а по-скоро се очертават заедно с комплекс от селища като средище в рамките на една по-значителна система от селища. Такива комплекси има в Западните Родопи, а Сборяново е най-яркият пример в това отношение. Тук Д. Гергова прави още един интересен извод, че отсъствието на селищна мрежа на долмените, е доказателство, че ранно-желязната епоха е времето както на въвеждането на обезсмъртяването и изграждането на необходимите за това съоръжения с тяхната специфична архитектура, така и на обособяването на отделни райони с култово-погребален характер. Искам да отбележа един факт, а именно, че поселищната мрежа в Странджа например е била слабо развита и през по-късните епохи – римска, византийска и средновековна българска. Подобно схващане се потвърждава според Д. Гергова и от Херодот (с. 104). Вергина и Сборяново са местата, където почиват македонските и гетските владетели. Сборяново може да бъде идентифицирано с Даусдава – Градът на вълците. Правилно се отбелязва, че в светлината на досега разкритите археологически данни (множеството погребения на кучета), както и на сведенията от писмените извори, това наименование напълно отговаря на идеята за обезсмъртяването, и то в рамките на култа на хиперборейската триада, на нейния ликейски аспект, както те се появяват в Източното Средиземноморие (с. 104). Приемливо е лансираното становище, че двете хипотетични наименования на Сборяново – Даусдава и Хелис, не се изключват . Те се отнасят най-вероятно към двата хронологически хори-

зонта на най-голямата активност на средището, от които първият е през ранножелязната епоха, свързан с ранната поява на Аполоновия култ с неговата по-първичана връзка с тотема- вълк, а второто наименование – Хелис, с реактивизирането на средището и повторното му издигане като важен религиозен център през втората половина на IV в. пр. н. е. и особено при Дромихет.

Напълно естествено е откриването на гробници с цилиндричен свод в Северна Тракия, при това представляващи върхови постижения на гробничната архитектура и изкуство в Тракия, да постави въпроса за факторите, които са благоприятствали за тяхното изграждане. Този въпрос е разгледан в края на III глава в раздела за културните, социални, религиозни и етически аспекти на обезсмъртяването. Досега обикновенно за решаващи се смятаха походите на Филип II и Александър. Д. Гергова е на друго мнение и аргументирано и убедително го защитава, като се основава на резултатите от проучванията в Сборяново. Архитектурата на гробниците и тяхната хронология ясно показва, че те могат да бъдат смятани за съвременни на Вергина – Голямата могила. Има архитектурни решения характерни само за ограничени райони на Мала Азия – например само за Лико-Карийската зона. Логично следва заключението, че са налице многостранни и оживени контакти на самото средище, което му дава възможност да създаде свои паметници в рамките на най-прогресивните постижения на епохата (с. 105). Подчертано е, че самите постижения обаче съвсем не са създадени извън тракийската територия, а точно обратното – тя е една от основните територии с богата строителна традиция в областта на гробничната архитектура, което води до изграждането през втората половина на IV в. пр. Хр. на гробнични съоръжения със съвършени покривни конструкции с полуцилиндричен свод (с. 105).

Сборяново, Вергина и други комплекси – Мезек, Казанлък, Одесос, Олбия – през елинистичната епоха имат архитектура на гробниците, която според Д. Гергова е подчинена на идеята за обезсмъртяването, и са свързани със сложна обредна система, фиксирана чрез археологически паметници и писменни данни. Обредността на обезсмъртяването през разглеждания период се локализира точно в местата, където е най-силно орфическото присъствие – Вергина, Сборяново, Олбия. Не подлежи на съмнение заключението, че стриктно спазваната обредност свидетелства за силата на орфическата доктрина и за присъствие, белязано чрез едни и същи символи. На първо място образа на Великата богиня-майка, представена в една и също иконографска схема, позната от Вергина, Сборяново, Олбия, Кария и други места (с. 106).

От теоретическа гледна точка интересни са разсъжденията на Д. Гергова за системата от погребални обреди за обезсмъртяване, свързани с култа към хиперборейската триада на Великата богиня-майка, Артемида и Аполон (с. 106-107). Това е преди всичко култът към „ликийската" триада, засвидетелстван в обредното превръщане на неври, гети и др. Тук въпросът за обезсмъртяването, ролята на определени тотеми – вълкът (кучето) за аристократичния, затворен характер на орфическото общество е поставен в широк хронологически и териториален диапазон – от ранножелязната епоха до елинизма, от Древна Тракия до Палестина, Етрурия и Северна Европа. Тази проблематика, доста обширна по своя характер, се нуждае от допълнителна разработка, но някои от заключенията на авторката безспорно заслужават нужното внимание. А това са, че единството на обредното поведение в гетските земи и посочените области се дължи на разпространението в тях на един и същ култ към Великата богиня-майка. Безспорна е връзката на този култ с хипербореите – легендарните Аполонови жреци, неоспорим е фактът, че със запазените представи той е „нов" за Гърция, Египет, Палестина, Мала Азия. В тази си „ликейска" форма и съответна организация на служителите на неговия култ той се появява в Източното Средиземноморие по времето на бурните промени в края на бронзовата – началото на желязната епоха и според самите гърци идва от север. Разпространението му е определено не от количеството на новодошлите, а от значимостта на идеята, която те носят за обществото на ранножелязната епоха в Източното Средиземноморие. Авторката е на мнение, че средищата на този култ, който играе важна роля в политическия живот на древния свят, са подържали помежду си контакти извън сферата на стопанските отношения. Тяхното активизиране през втората половина на IV век пр. Хр. води до изграждането на забележителни архитектурни паметници, подчинени на обредната практика на хиперборейския култ, свързани с обезсмъртяването, но и със свои специфични особености във всеки отделен център (с. 108-109).

В заключението (с. 110-118) са дадени основните изводи, до които е достигнала Д. Гергова в

хода на предходното изложение. В общи линии те са следните: 1. Съхранилите се в гробниците останки са следствие от напълно завършен цикъл, който включва специфично третиране на човешките и животинските останки и на самите дарове. В този цикъл са представени всички етапи на дейността на самото гробно съоръжение. 2. За гробниците, разкрити в тракийските комплекси, може да се предположи, че са свързани с обща обредна система, в която всяка от тях изпълнява и своите специфични функции. 3. Гробничната триада се намира в центъра на групи могили, които представляват отражение на съзвездие. Като символ на астралния аспект на култа към хиперборейската триада – Великата богиня- майка, Артемида и Аполон, те се вписват съвършено логично в центъра на групата ѝ. 4. Направената реконструкция на погребалния обред като цялостна система потвърждава по археологически данни разпространението му в други центрове на Древна Тракия и Македония: в Североизточна Тракия – Янково, Одесос, в Скития – Олбия, в Югоизточна Тракия – Ликия, Мезек, Куртkале и др., в Македония – Вергина, в Мала Азия – Кария и т . н. 5. Т . нар. „македонски" тип гробници са създадени в Тракия не толкова в следствие на тесни контакти с Македония, колкото с някои части на Средиземноморието, най-вече с лико-карийската зона. 6. Гробниците с полуцилиндричен свод имат своя прототип в характерните за ранножелязната епоха паметници на мегалитната архитектура – долмените. 7. Във всички свои аспекти погребалният обряд, разглеждан и реконструиран въз основа на проучванията в Сборяново, има своите дълбоки корени в ранножелязната епоха и очевидно е във връзка със същността на трайно изповядвана в Тракия религиозна доктрина. 8. Гробниците са свързани с мястото на сливането на човека с Бога, т. е. те са и храм на самия Бог (гробници-храмове). 9. Обредът на обезсмъртяването в ранножелязната епоха е застъпен с характерните за цялото I хил. пр. Хр. основни принципи. 10. Самите гробници-близнаци от Сборяново, проектирани върху общата представа за тракийското погребение, очертават тракийските земи като важна територия за формирането и разпространението, включително и за съхранението в по-късни епохи на орфическите предхристиянски традиции. Появата на орфическото погребение още през късната бронзова епоха и категоричното обединяване, уеднаквяване на тракийските погребални практики на обширен ареал по отношение на основните елементи в обредите на обезсмъртяването още в началото на ранножелязната епоха, след религиозната реформа на слънчевия култ в цялото Източно Средиземноморие, а и в Тракия свидетелства за силата на тази идеология, което определя и облика на културата в продължение на повече от две хилядолетия.

В заключение ще отбележа следното: Д. Гергова напълно успешно се е справила със задачите, които си е поставила при написването на разглежданата монография. Тя е хвърлила светлина върху основните черти на погребалния обред в Тракия, при което поставя основа, която позволява за в бъдеще да се води дискусия на високо научно ниво и дава възможност за все по-голямо приближаване към най-верните интерпретации на редица спорни положения в тракийската древност. Монографията на Д. Гергова е не само едно сериозно професионално постижение за своя автор, тя е безспорно заслужаващо висока оценка явление в областта на тракийската археология.

Александър Г. БОНЕВ

Cristian F. Schuster. Perioda timpurie a epocii bronzului în Bazinele Argeşului şi Ialomiţei Superioare. Bibliotheca Thracologica XX. Bucureşti. 1997. 282 стр. текст и 146 табла.

В монографията на Кристиан Шустер за първи път са обобщени данните за ранната бронзова епоха по горното течение на р. Аргуш и р. Ямолица (Мунтения, Югоизточна Румъния). Систематизираният материал представя разнообразна материална култура с общобалкански, както и с редица специфични елементи. Основното внимание в нея е насочено към вътрешноструктурния анализ на археологическите извори.

Книгата се състои от въведение (с. 13-28), анализ на култура Глина (с. 29-118) и следващите я аспект Одая Туркулуй (с. 119-125) и Хоризонт на цистовите гробове (с. 126-134, ХЦГ). Те се развиват през III хил. пр. Хр. В самостоятелни раздели са обобщени данните за стопанското и духовното развитие на посочените култури (с. 135-152), както и хронологическите проблеми (с. 153-168). В приложения каталог са включени 159 раннобронзови обекта от Мунтения (с. 169-216). С. Моринц и Д. Розети (с. 217-232) разглеждат нови данни за ранната бронзова епоха в район Мускел (Мунтения). Със 146 табла в края на книгата е

представен главно керамичен материал.

Анализирайки природо-географската среда, К. Шустер посочва, че първоначално култура Глина се развива в равнинен ландшафт на Влашката долина, а през втория етап се разпространява на север – в хълмист ландшафт на Предкарпатието, с единични данни в Източните Карпати, както и на юг. Няколко големи реки с многобройни притоци характеризират Мунтения, която през III хил. пр. Хр. поради засушаване е била в преходен стадий от лесостеп към степ. Предпочитанието на равнинни местности показва според автора, че животът на населението в този регион е бил изключително зависим от обкръжаващата го среда.

Макроструктурната характеристика на селищата от култура Глина води до извода, че са предпочитани ниски и високи речни тераси, както и речни и езерни острови. Преобладават неукрепените тънкослойни селища, но се срещат и укрепени с ровове (Кривац, Порещи-Нучет, Одая Туркулуй и др.). Жилищата от култура Глина са вкопани (овални или осморкообразни ями) или наземни (правоъгълни или трапецовидни), със стълбово-плетена конструкция. Наземните жилища са частично проучени и често са с неустановен план. К. Шустер разглежда специално ямите, открити в жилища и извън тях. Според различните им функции са разграничени отпадъчни, култови, хранилища или ями-огнища. Открити са също куполовидни пещи.

Погребалните ритуали от култура Глина са слабо документирани. Единични данни включват гробове с трупополагане в свито положение настрани. Трупоизгарянето се появава в гробове от Хоризонта на цистовидните гробове от късното III хилядолетие пр. Хр.

В подробната характеристика на материалната култура на Глина са включени всички известни данни за кремъчната, каменната, костната и роговата индустрия. Типологично каменните брадви и брадви-чукове не се различават от южнобалканските, но вероятно поради минималния брой проучени селища те са по-слабо документирани. Както и на юг от р. Дунав, кремъчната индустрия е в пълен упадък.

К. Шустер отделя значително място на керамиката от култура Глина, представена с многобройни илюстративни табла. Разграничени са 17 типа керамични съдове. За разлика от южните и западните Балкани, керамиката в Мунтения през ранен бронз II не е богато орнаментирана. Типични са купите, гърневидни и други видове съдове с орнамент „кухи перли". Представените купи са конусовидни или с есовиден профил. Срещат се също сферовидните купи. Характерен техен елемент са дръжките. Каните са с равно устие и висока цилиндрична шия. Те са типични за Балканите през ранен бронз II. В хоризонта на цистовите гробове се среща обаче нов тип, при който тялото е биконусовидно и освен висока дръжка при прелома е прикачена и малка дръжка. В книгата е обърнато внимание и на каните с две дръжки и високо шия от ХЦГ, които са свързани с керамичния стил в западните централни Балкани (Белотич-Бела Црква).

Авторът приема, че според керамиката в Мунтения, култура Глина има два етапа на развитие. Ранният етап е документиран само в района на Букурещ (фиг. 6, с. 288), докато през втория етап границите достигат на юг до р. Дунав. Този хронологически обоснован ареал подкрепя тезата, че в началото на ранен бронз II в част от източния дял на Дунавския басейн се развива тип Зимнича-Батин. Според периодизацията на К. Шустер, този тип предхожда Глина I. Вторият етап е разделен на две фази, които съответстват на култура Глина II–III според периодизацията на П. Роман. В монографията е обоснована тезата, че в периода на Глина IV от Олтения (тип Вербица-Островул Корбулуй) в Мунтения вече се развива аспект (култура) Одая Туркулуй и Хоризонтът на цистовидните гробове. Тази релативна хронология се подкрепя от изразителните паралели на мунтенската керамика с ранен бронз III на юг от Дунав (т. нар. балкански тип кани, купи с бутони и др.) и особено с керамичния материал на новооткритото селище Хотница-Османкин дол, Великотърновско.

Анализирайки стопанските структури, К. Шустер предполага развито земеделие, но поради оскъдните палеоботанични извори той се базира главно на наличните земеделски оръдия. В селищата от култура Глина са документирани многобройни кости от домашни и диви животни, като в селището Букурещ-Глина съотношението им е 86% : 14%. Освен данните за животновъдство и лов, документирани са риболов и събирателство на миди и охлюви.

Авторът приема също, че металните предмети от култура Глина са незначителни по брой и са импорт. Типологично откритите ками и втулчати брадви не се различават от тези в българските земи. Открити са обаче масивни плоски брадви, някои от които са със странични ръбове, без аналогии на юг от р. Дунав. Трябва да се има предвид, че именно с култура Глина се свързва първият подем на бронзовата металургия в северните Балкани и броят

на откритите предмети (20) подкрепя тази теза, тъй като обикновено на юг от р. Дунав поголемият брой е за сметка на игли и шила от селища, каквито липсват в култура Глина. В същото време близостта на носителите ѝ до Карпатите ги превръща във вероятен посредник в обмена на метал не само в Дунавската област, но и в южните Балкани, което може би е едно от обясненията за появата на керамика с южни елементи на север. С основание К. Шустер обръща специално внимание на транспорта (воден и колесен), допускайки използването му за търговия на метални предмети и сол. В книгата са систематизирани и редица малки открити предмети от глина или друг материал, които принадлежат на общобалканските типове – модели на колела, керамични лъжици, прешлени за вретено и тежести за стан, миниатюрни брадви, животински фигурки и др.

В монографията е отделено внимание на синхронизацията на култура Глина със съседните територии. Необходимо е да се напомни, че дълго време в историографията бе застъпвана тезата, че култура Глина е синхронна на хоризонта Винковци – Белотич-Бела Црква – Нова Загора и др. от ранен бронз III. К. Шустер убедително аргументира тезата, че ранна и класическа Глина са по-ранно културно явление, синхронно на културите от втория етап на ранната бронзова епоха на Балканите, според българската периодизационна система (Езеро А2–Б1, Костолац, Вучедол, Коцофен II- III, Ямна култура и др.). Не може обаче да се приеме тезата, че началото на Глина е синхронно, от една страна, с началото на култура Езеро, а от друга страна, с края на Коцофен II. Езеро 13–11 се датира не само преди Коцофен II, но и преди Троя I. Всъщност в случая К. Шустер се основава на твърдения на П. Роман (с. 158), които не са подкрепени нито от стратиграфски данни от обекти на север от р. Дунав с изразителни контакт-данни с Юг, нито от наличните радиовъглеродни дати, калибрираните стойности на които ясно датират Езеро 13 преди началото на III хил. пр. Хр., респективно преди Троя I. В този контекст култура Глина в Мунтения започва след началото на култура Езеро, а абсолютната ѝ хронология е ок. 2900–2500 г. пр. Хр., или тя е ок. 300 години по-ранна в сравнение с предложената датировка в разглежданата книга (с. 280). К. Шустер обаче не разполага с радиовъглеродни дати от Мунтения за ранен бронз, нито пък с дати от съседни области.

В заключение е необходимо да се посочи, че монографията на К. Шустер е първото систематично проучване върху ранната бронзова епоха в значителен район от източния дял на Долнодунавския басейн. Тя представя своеобразен модел от праисторическото развитие на Балканите, при който територията на Мунтения се е развивала няколко столетия относително самостоятелно, настрани от динамичните културни процеси, свързани с разпространението на различни стилове на инкрустирана керамика в останалите части на Балканите. Но дори и в тази култура последната прониква през фаза Говора Сат-Рункури, а през ранен бронз III областта се интегрира с Южнодолнодунавския керамичен стил, от една страна, и с Трансилвания, от друга (Хоризонтът на цистовите гробове). Диахронният анализ на К. Шустер убедително представя активното развитие на раннобронзовите култури в Мунтения, характеризиращо се с развита селищна структура, земеделско-скотовъдна стопанска структура и своеобразно керамично производство. Използвайки многобройни извори от българските земи, авторът успява да актуализира проблемите на културно-хронологическите взаимоотношения между раннобронзовото развитие от двете страни на р. Дунав.

Лолита НИКОЛОВА

Marko POPOVIČ. TVRĐAVA RAS. THE FORTRESS OF RAS. Beograd , 1999, 450 p. 256 ill. Katalog 61 p. plan

За някои случайно, за други – закономерно, но в размирната за Сърбия 1999 година излезе от печат великолепната монография на Марко Попович, посветена на един от най-важните сръбски градове – Рас. Почти невероятно е как в тежките месеци на непрекъснати въздушни бомбардировки белградското издателство Grafomarket успя да се справи с нелеката и на пръв поглед безсмислена задача. Издаването на книгата обаче е показателно, защото засяга изначалната територия, върху която е формирана сръбската държава, но на която сега се разгарят непримирими етнически междуособици.

Рас е главен град – крепост на т. нар. Рашка земля – название на Сръбското княжество (от 1217 г. – кралство). Този град се намира при вливането на р. Рашка в р. Ибър до днешния град Нови Пазар, отстоящ на около 15 км от съвременната граница на авто-

номната област Косово. Освен останките от крепостта в околностите се намират богати и известни в миналото манастири и църкви, сред които на първо място е манастирът Сопочани, основан от крал Урош I. Неговата църква „Света Троица" с изключителни фрески от XIII в (1264 – 1265) е едно от върховите постижения на Рашката архитектурна и зографска школа.

Градът -крепост Рас се споменава често в историческите извори от IX в. насетне. По времето на българския княз Борис е на границата между България и Сърбия, а известно време и в българските предели. В хрониката на Дуклянския презвитер се съобщава, че „след смъртта на българския цар Владислав имп. Василий... покори цяла България, а също Раса, Босна и цяла Далмация". От грамота на същия император (1020 г.) се разбира, че Рас е значителен епископски център.

Тесните исторически връзки между българския и сръбския царски родове продължават и в следващите векове. През цялата втора половина на XI в и началото на XII в. сърбите воюват срещу византийците за своето освобождение. Князът на Зета Михаил (1050 – 1081) и синовете му владеят Зета, Раса, Захълмие, град Котор и други области. Не е излишно да се спомене, че майката на Михаил е внучка на цар Самуил (дъщеря на зетския княз Иван-Владимир и Теодора-Косара), а самият той активно подпомага въстанието на Константин Бодин през 1072 г. когато сръбските земи са освободени от династията на Неманите, центърът на политическия и държавен живот се пренася в Раса (или Рашка). За съжаление съдбата на града е превратна – той е превзет и разрушен от византийския император Мануил I в 1149 г., после е отново освободен и в изворите се споменава като център на великите сръбски жупани. След падането под турска власт градът загубва миналото си величие и името му се споменава само като топоним. Неговата роля се поема от новопоявилия се град Нови (Йени) Пазар.

Този кратък исторически преглед направих, за да бъде ясно за какво става дума в книгата на Марко Попович. Подробно географско положение и анализ на историческите извори за Рас той прави обстойно в началните глави на труда. Те естествено и непринудено въвеждат към същността на изложението, а това е археологическото проучване и изясняването на живота в този държавен център.

Разкопките на Рас се провеждат от 1971 до 1995 г. с известни прекъсвания. Много важно е проследяването на етапите и формите на прилаганите през различните години методологии, които постепенно придобиват завършен научен характер. В резултат на стриктно прилаганите стратиграфски методи се установяват и разграничават няколко строителни хоризонта. Според автора те са следните: **Праисторическа епоха** – древен /стар/ хоризонт от раннобронзовата епоха и късен (млад) хоризонт от старата желязна епоха (VII–VI в. до н. е.); **антична епоха** – втората половина на III в., **късна античност и ранновизантийска епоха** – древен (стар) хоризонт (IV–V в.) и късен (млад) хоризонт (VI в); **ранносредновековно укрепление** – I хоризонт (средата на IX–XI в); **средновековна крепост** – II хоризонт (края на XI до четвъртото десетилетие на XII в.), III хоризонт (след 1130 г. до началото на XIII в.), IV хоризонт (първо десетилетие на XIII в. и най-вероятно до 1233 г.).

Внимателното запознаване с находките и тяхната интерпретация дават основание да се вярва в точността на тази хронология. Перфектното разкопаване, точното фиксиране на находките и внимателното им съпоставяне с аналогични материали допринасят съществено за изясняване на цялостната историческа обстановка. Това е и едно от важните достижения в труда.

Подробно върху монографията няма да се спирам, защото нейното обхващане може да стане след внимателно и обстойно прочитане. Ще се задоволя само с бегли впечатления и констатации. Докато за праисторическата и античната епоха находките са оскъдни (макар и много показателни!), то тези за късноантичната и ранновизантийската са твърде богати. Те дават възможност да се установи появата на укрепителната система и нейното развитие след IV в. и особено промените, които настъпват през VI в. Става ясно, че появилата се крепост има всички отличителни черти на ранновизантийската архитектурно-строителна дейност, характерна за целия Балкански полуостров и най-вече за съвременните български земи. Без да оспорвам разделението на периода IV–VI в. на късноантичен и ранновизантийски, ще продължа да ги смятам за един период (ранновизантийски), поради общите белези, които са в състояние на непрекъснато развитие и изменение, но в единна система. Това се вижда и в начина на градеж, и във фортификационните елементи (за пример ще посоча появата на протейхизмата след началото на V в). Поспециално внимание заслужава разкопаната голяма базилика и малка мемориална църквица с гробница. Базиликата има добре познат и

изяснен трикорабен план с една полукръгла апсида и едноставен притвор, но интересното в случая е, че се попълват и разширяват примерите на градежи от този тип. Затова сравнението с базилики от недалечния Царичинград и такива от българските земи (Ятрус, Сердика, Хисар и много други) е напълно оправдано и приемливо. Тези и останалите паметници показват, че крепостта е заемала важно място в цялостната отбранителна система на ранна Византия в тази част на полуострова.

Безусловно ранносредновековната епоха (IX–XI в.) представлява за науката и особено за българската история изключителна важност. Преди всичко анализът на укрепителните съоръжения, които преминават от каменно-землени в изцяло каменни, жилищата, находките (керамика, метал и др.) дават преки аналогии с българските находки и това е изрично отбелязано от М. Попович, който не изключва пряко и действено влияние на раннобългарската материална и духовна култура. Това впечатление се засилва още повече от намерените разнообразни знаци по съдовете, които авторът правилно отнася към рунна азбука. Тези знаци почти не се отличават от намерените в Плиска, Преслав и други средновековни български средища (като пример, на който и авторът обръща специално внимание, е характерният знак или комбинация от знаци – IYI). Макар и не съвсем категорично, в книгата се долавя изводът за пряко българско влияние или българско присъствие в района на средновековната крепост Рас.

Основно внимание в труда е насочено естествено към собствено средновековния сръбски град. Това е обяснимо не само защото от това време има най-много находки, но и защото Рас след XI в. добива най-важните си измерения. Последователно е проследено укрепяването на хълма, при което, макар че се използват някои по-ранни градежи, се изясняват съвсем нови градоустройствени принципи. В резултат на това възниква град-крепост, който носи всички белези на късното средновековие: начини на градеж с ломени камъни и сантрачи, форми на порти и кули, еднообразна жилищна архитектура от камък на кал. В този си вид Рас не се отличава от останалите синхронни крепости-градове и намира пълни аналогии в българските земи: Велико Търново, Червен, Ловеч, Перник, Шумен и особено крепостта на Анево кале при Сопот.Тези прилики естествено се дължат на настъпилата унификация на материалната култура по цялата територия на Балканския полуостров. Пълна подкрепа на такъв извод дава анализът на останалите находки и най-вече на керамиката. Това се отнася както за обикновената домашна керамика, така и за лускозната (сграфито) керамика, а също така и за металните предмети от бита, въоръжението, труда и др.

В заключението на труда Марко Попович очертава обобщената картина на отделните исторически периоди (градоустройство, архитектурни прийоми, начини на градеж и видове находки). За последното спомага добре направеният каталог, съдържащ най-важните материали. Предложени са и реконструкции на цялата крепост и на нейни детайли: жилища, крепостни стени. Заедно с поместените в края на книгата приложения: за намерените монети (Вуядин Иванишевич), за оловните печати (Любомир Максимович), за костните останки от животни (Светлана Блажич), за фосилните останки (Драгица Вилотич), историческата картина може да се смята за напълно завършена. В науката е постъпил безценен материал, добре представен, който тепърва ще бъде подлаган на детайлни преценки и ще бъде важен принос за изясняване на различни страни от материалната и духовната култура на балканското население през различните епохи и особено – през средновековието.

Димитър ОВЧАРОВ

Стойчо Бонев. Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата (IX - XIV век). Велико Търново, 1998, 206 стр., 100 ил.

Известно е, че в първите няколко десетилетия след Втората световна война разкопаването на Велики Преслав не се извършва по строго определен план. Липсата на такъв произтичаше предимно от възгледа, че е необходимо да се проучват обекти извън цитаделата (Вътрешен град) за да бъде изяснена културата на обикновеното градско население. Такава насока дадоха най-вече изказванията и решенията на Първата научна сесия на Археологическия институт (1950). Именно поради това нашите сведения за градоустройството на центъра на втората българска столица се ограничаваха само в не особено интензивното разкопаване на двата архитектурни корпуса, смятани тогава за Дворец на българските царе, и на ограничени части от крепостната стена.

Промяна в методиката на изследване нас-

тъпи след 1980 г., когато ръководството на Археологическия институт реши да съсредоточи усилията в проучването на т. нар. Вътрешен град. Последваха важни открития, изясняващи градоустройствените принципи, появиха се редица публикации, представящи ги на научния свят. Една от тях е монографията, на която се спираме в следващите редове.

Още в самото нейно заглавие се долавя ясно основната идея на автора – да се представи площадът до южната порта на Вътрешния град на столицата като част от двореца на българските царе. В случая понятието „Царски дворец" се отъждествява с цялата площ на цитаделата на престолния град (т. нар. „Вътрешен град"). В тази насока мнението на Ст. Бонев не е лишено от оригиналност. До каква степен обаче е оправдано – това е друг въпрос. Намирам за по-обоснована изразената вече хипотеза, че под „дворец" трябва да се възприема по-ограничена част от цитаделата. В случая е важно това, че обнародвания труд върху един отделен площад доказва изказаното вече становище, че принципът на застройка на Велики Преслав, която нарекохме „Дворно-площадна", се потвърждава категорично и се отнася за цялата градска територия (срв. **Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров.** Големият царски дворец във Велики Преслав. т. Преславската патриаршия през X век. С., 1991).

Вероятно и името на площада, с който се занимава Ст. Бонев, ще трябва да се прецизира. Защото не само фиалата или с други думи – декоративният басейн – се явява архитектурен акцент в него. Такъв с по-голямо право може да бъде и църквата, която има дори по-важна обществено-сакрална функция. Може би този район трябва да се назове „Площадът до южната порта на Вътрешния град" или нещо подобно. Несъмнено такива площади ще се открият и в останалата част на цитаделата, без непременно да принадлежат на дворцовия комплекс.

Книгата се състои от кратък предговор, увод, в който се проследява историята на проучванията в тази част на града, три глави и заключение. В първата глава („Аулът на Тича", с. 20–55) се предлагат подробно и последователно резултатите от проучванията на автора. Проследена е достоличната история и се доказва, че по това време е съществувала военна крепост, която е определена като „Аул". Без да се отрича правото на автора да употреби това понятие, трябва да се каже, че напоследък този термин е подложен на доста справедлива критика.

Основно внимание в тази глава се обръща на въпроса за изясняването на характера и предназначението на крепостната стена, включена в очертанията на вътрешната крепост и станала обект на оживена дискусия след откриването ѝ. В подкрепа на твърдението, че тя е най-ранна, се привеждат аргументи, които са вече добре познати, за да се спирам на тях. Необходимо е било обаче да не се премълчават или да се предават само с две-три думи контрааргументите на опонентите на тази теза (вж. **Д. Овчаров.** Към въпроса за укрепителната система на Велики Преслав. – Приноси на българската археология. т, 1992, с. 43–47).

Към вече известното Бонев добавя наблюденията, които той и други археолози получиха при откриване на портата на предполагаемата южна стена на това укрепление. Твърди се, че тя по план отговаря на строителството от първата половина на IX в. и намира аналогии в крепостта при с. Хан Крум (аулът на хан Омуртаг), при тухлената стена на Малкия дворец в Плиска. Това е така и е добре онагледено от сполучливата реконструкция в книгата (обр. 13). Към примерите може да се добави още северната крепостна порта на старобългарската крепост на остров Пъкуюл луи Соаре на р. Дунав. Но заедно с това този тип порти, които Т. Тотев нарече „Военни", но може би по-правилно е да се определят като опростен вариант на монументалните порти на Плиска и Велики Преслав, се прилагат и при строежи, значително по-късни от IX в.: портата на оградния зид на църквата при с. Виница, портата на северната стена на Външния град на Велики Преслав, новооткритата порта на оградния зид на Преславския дворец в близост до неговата сакрална част – Патриаршията (всички, отнасящи се към X в.). Следователно посоченият план не може да бъде надежден аргумент за ранното датиране на въпросната стена. Напротив, редица белези говорят за нейния сравнително късен произход, на което вече сме обърнали внимание.

Във втора глава (с. 56–129) обстойно и старателно се излагат резултатите от разкопките на същинския площад и се предлага неговата реконструкция. В най-общи черти изясняването на градоустройствения принцип е добре защитено и обосновано. Разсъжденията на автора са правилни, но е необходимо известно прецизиране на понятията. Пример в това отношение е формулировката „Дворцов град", при която не е ясно какво се има предвид – самият дворец или целият столичен

град. По думите на автора този „Дворцов град" обхваща територия с „правоъгълен план", която заема южната част на познатия досега в науката „Вътрешен град" (с. 57). Това мнение едва ли може да се поддържа аргументирано, след като в центъра на цитаделата беше разкопана значителна площ, оградена с дебел зид, в която се намираха представителните цивилни и религиозни постройки на царската резиденция. От това следва, че обнародваният площад до южната порта се намира извън очертанията на Двореца, но в рамките на цитаделата, поради което устройството му има също така представителен характер. Това се вижда не само от разкопаните жилищни сгради с верижен план, а и от изящната църковна сграда, а най-вече от декоративния басейн (фиала), който е придавал на целия площад особено изящен вид. Като се добави към това и наличието на открита порано баня, сложната мрежа от водопроводи и канали, запазените части от добре оформена площадна каменна настилка, изводът на Ст. Бонев за „високата степен на благоустрояване" на площада може да се приеме безрезервно, още повече, че е подкрепен с една много добра негова възстановка (обр. 64).

Третата глава с малко мрачното заглавие „Градът на мъртвите" е посветена на следстоличния период (с. 130–196). Много добре са представени откритите при разкопките материали, сред които се откроява големият некропол (124 гроба). Пестелива, но пълна е картината на живота на това място чрез анализ на различните находки и най-вече – чрез изясняването на погребалния обред, гробните съоръжения, находките в гробовете, антропологичните данни за погребаните и пр. За това спомага и добрият каталог на гробовете и направените върху него заключения. Датиран заедно с останките от примитивните жилища и ями за смет в XII – първите десетилетия на XIV в., той допълва наблюденията върху останалите многобройни некрополи, разположени по цялата територия на някогашната столична цитадела.

В краткото заключение се излагат обобщените изводи от предидущите глави. Въпреки някои несъгласия с констатациите и заключенията на автора за откритите архитектурни паметници, което е нещо естествено в науката, намирам, че моногорафията е полезна и необходима. Чрез нея значително се разширява представата за градоустройството на столицата на цар Симеон, извършвано, както вече сме посочили, по подобие на Константинопол, но без да се следват сляпо византийските образци, като е проявено творчество и оригиналност. Книгата несъмнено ще предизвика спорове, но и това може да се определи като нейно достойнство, дължащо се на оригиналните виждания на автора ѝ.

Димитър ОВЧАРОВ

Международен симпозиум „СЕВТОПОЛИС II": „Културата на траките и техните съседи". В памет на Мечислав Домарадски.

След като през 1993 г. в Казанлък беше проведен международен симпозиум „Севтополис I. Надгробните могили в Югоизточна Европа", същият град стана домакин на второто му издание „Севтополис II. Културата на траките и техните съседи" в памет на Мечислав Домарадски. Той бе съпроводен от кръгла маса „Археологическа карта на България". Организатори на симпозиума са АИМ-БАН – Секция по тракийска археология, Исторически музей „Искра" – гр. Казанлък, и Археологически музей – гр. Септември, а председател на организационния комитет – проф. Йорданка Юрукова. На всички участници и гости направи впечатление отличната координация при провеждането на заседанията, устройването на изложбите и планираните екскурзии, което не би било възможно без усилията на домакините – директора на музея в Казанлък – д-р Косьо Зарев и неговите сътрудници, директора на музея в Септември – Валентина Танева и нейните помощници, двамата координатори – Румен Радев и Христо Попов от Секцията по тракийска археология.

Във форума взеха участие повече от петдесет български и чуждестранни археолози, историци, нумизмати, епиграфи и други специалисти, занимаващи се с проблемите на тракийската култура и връзките ѝ със съседните географски и културни райони. Представиха се чуждестранни учени от Чехия, Полша, Украйна, Румъния, Македония, Гърция, Англия, Франция и Австралия. Българското участие беше преобладаващо – най-изтъкнатите специалисти в тази област от АИМ-БАН, Институт по тракология – БАН, СУ „Св. Климент Охридски", ВТУ „Кирил и Методий", много регионални исторически и археологически музеи, както и млади изследователи на тракийската древност – докторанти, дипломанти, студенти. Специално трябва да

се отбележи, че доклади изнесоха всички членове на Секцията по тракийска археология.

С тържествени приветствия директорът на Казанлъшкия музей – д-р Косьо Зарев, и заместник-кметът на Казанлък – инж. Георги Минев, откриха симпозиума. От името на проф. Йорданка Юрукова кратко слово за живота и дейността на Мечислав Домарадски прочете ст. н. с. д. и. н. Васил Николов. Той поднесе личните си благодарности към общината и организаторите, като пожела ползотворна работа на участниците. Първото заседание беше посветено на изследването на селищните структури и емпориона Пистирос, в чийто проучвания Мечислав Домарадски вложи десет години от своя живот. Ян Боузек (Чехия) изнесе основния доклад на тема: „Оригинални селища в Тракия: паралели с Гърция и други антични народи от предримско време от региона". Въз основа на разкопките в Пистирос и подобни населени места в Северна Гърция той показа сходствата при изграждането на фортификационните системи на този тип селища от късната желязна епоха. Зофия Арчибалд (Англия) говори за представата за гражданската идентификация на базата на изследванията на предримските градове в Югоизточна Тракия. Луиза Лукопулу (Гърция), изследвайки прочита на надписа от Ветрен, обоснова в доклада си регламентираното събиране на митнически такси в населяваната от одрисите територия. Лидия Домарадска представи трако-гръцките връзки в долината на р. Марица от V–IV в. пр. Хр. в светлината на последните археологически разкопки на Пистирос. Данните за културните практики в емпориона обобщи Гавраил Лазов. Търговските контакти на Пистирос, базирани върху нумизматични материали, бяха предмет на изложението на Валентина Танева. Особен интерес предизвика нейното предварително съобщение за откритите повече от петстотин монети в последния ден на тазгодишните археологически разкопки от чешката експедиция, ръководена от проф. Боузек. Монетите са бронзови, сребърни и няколко златни, намерени във вътрешността на глинен съд. Даниела Катинчарова говори за природните ресурси и рудните залежи в района на Пистирос. Въз основа на проучванията на о. Тасос Вероник Джанковски (Франция) показа връзките на селищата от острова с подобни градски структури извън него. Изнесен беше и интердисциплинарен доклад от Емилия Иванова върху консервацията на метални предмети от емпориона при Ветрен.

Вечерта д-р Косьо Зарев, инж. Георги Минев и ст. н. с. Георги Китов откриха две изложби. Първата отразяваше уникалните открития, направени от ТЕМП (Траколожка експедиция за могилни проучвания) под ръководството на д-р Китов, които дадоха основание напоследък Казанлъшката котловина да стане известна в литературата като Долината на тракийските царе. Втората експозиция е посветена на живота и творческото дело на Мечислав Домарадски. Чрез богат снимков материал участниците и гостите на симпозиума си спомниха за човека и учения.

На тържествената вечеря проф. Боузек и Лидия Домарадска представиха първите два тома от поредицата „Пистирос", обхващащи досегашните проучвания на емпориона.

В следващите дни заседанията се провеждаха в две паралелни секции. Много интересни и с богата информация доклади бяха прочетени в секция „Селищни проучвания". Стефан Александров изнесе обзорен доклад за микенския внос в Тракия на базата на керамичен материал. Архаичната керамика от Копривлен по долината на Нестос беше представена от Анелия Божкова и Димитър Димитров. Петър Делев и Христо Попов обобщиха изследванията си върху пътната система в долината на Средна Места през античността. От името на Александър Бонев беше представена тракийската керамика по течението на р. Лом в Северозападна България. Милена Менкова направи анализ за състоянието на проучванията върху взаимоотношенията на културата „Езеро" със синхронните ѝ. Веселин Игнатов представи тракийската култура от района на Нова Загора от V–I в. пр. Хр. Опит за реконструкция на вертикален тъкачен стан от Тракия от късната желязна епоха се съдържаше в изложението на Гроздалина Георгиева. Даниела Агре изнесе доклад за новооткрити занаятчийски центрове в Северозападна Тракия от V–IV в. пр. Хр., специализирани в производството на керамика и накити, и разпространението на техните продукти. Голям интерес предизвика изследването на Драги Митревски (Македония) за културата на пеоните през желязната епоха. Вера Коларова и Мина Боспачиева изнесоха доклад за фортификационната система на Трихълмието в Пловдив-Филипополис през периода на установяване на римските селища в Тракия. Бистра Колева говори за последните археологически проучвания на източния склон на Трихълмието в Пловдив. Валериу Сърбу (Румъния) представи своите археологически и исторически интерпретации на Южен Бугач през I хил. пр. Хр.

В секция „Погребални практики" бяха из-

несени десет доклада, обогатяващи представите по проблематиката. Иван Панайотов направи експозе за ямната култура в България, допълнено с данни от последните археологически разкопки. Георги Китов запозна аудиторията с подмогилните архитектурни паметници от Долината на тракийските владетели – резултат от неколкогодишните проучвания на неговата експедиция и направи опит за нова интерпретация на някои от археологическите дадености. Изключителен интерес предизвика прочетеният от името на Румяна Георгиева доклад за необикновени погребения и погребални практики в Тракия с данни от разкопки в България, Южна Румъния, Източна Македония и Северна Гърция. От името на Диана Гергова беше представено изследване за гробниците с полуцилиндричен свод. Много интересно се оказа експозето на Румен Радев относно проблемите на социалната организация на обществата в Тракия и Илирия през V–IV в. пр. Хр., отразени в погребалните обреди. Диана Димитрова направи опит да свърже основните постулати на тракийския орфизъм с архитектурата и украсата на някои монументални подмогилни съоръжения от Тракия от късната желязна епоха, доскоро наричани опростено гробници. Георги Китов и Елена Божинова представиха нови данни за тракийските погребални практики през II фаза на ранната желязна епоха от района на Казанлък. Двете куполни гробници от Севтополис, открити при строежа на яз. Копринка, както и гробницата в Гинина могила при Свещари бяха предмет на доклада на Мария Чичикова. Момчил Кузманов говори за обичая на траките да погребват коне, изтъквайки негови разновидности от различни краища на балканския ареал. Георги Китов и Меглена Първин направиха характеристика на тракийските некрополи от римската епоха в Казанлъшката котловина.

След приключване на заседанията домакините представиха на участниците в симпозиума възможността да разгледат откритите през 1993–1997 г. монументални подмогилни храмове – гробници. Бяха посетени седем от тях – в Сашова могила, Голяма Арсеналка, Могилата на грифоните, Хелвеция, Шушманец, Остpуша и Сарафова могила. Ръководителят на разкопките – д-р Георги Китов разказа накратко за всяко от съоръженията на място. Посещението на храмовете предизвика огромен интерес и задоволство сред българските и чуждестранните учени.

През третия ден работиха две паралелни секции. В секция „Култови места и практики. Религия“ бяха прочетени единадесет доклада. Георги Нехризов говори за тракийските култови места в Източните Родопи. Алексей Гоцев представи експозето си върху тракийските култови практики от Западните Родопи през ранната желязна епоха. Милена Тонкова изнесе доклад за сакралните жертвоприношения от желязната епоха при Бабяк в Родопите. Дарина Вълчева и Стоянка Димитрова представиха изследването си върху комплекса от тракийски култови ями в землището на Копривлен, Югозападна Тракия. Палеоботаничаски анализ на материали от същите ями направи Цветана Попова. Цвете Лазова изнесе обобщителен доклад върху Дионисиевите празници в Тракия и Гърция и постави проблеми, свързани с техните взаимовръзки. Докладът на Сергей Буйских (Украйна) беше посветен на последните проучвания на Бейкиш – светилище на Ахил от времето на гръцката колонизация. Светлина Ганева направи характеристика на плочите от Разлог от бронзовата епоха. Експозе за светилището в основата на кулата в крепостта Големия Кръст в село Боснек представи Венеция Любенова. Тадеуш Макевич (Полша) разгледа общоевропейските черти в тракийските и дакийските украсени огнища-алтари. Иван Тишев докладва за тракийските здравеносни богове и ритуалните практики, свързани с тях.

В секция „Нумизматика, епиграфика,торевтика и накити“ бяха прочетени пет доклада. Петър Балабанов поднесе интересна работа върху домонетните форми на търговски обмен в Тракия, обогатени с последните находки, свързани в темата. Камен Димитров говори за монетите и монетарния контрол в ранноелинистическа Тракия, предлагайки нови идеи за изследване в тази насока. Две новооткрити уникални сребърни монети на Сараток от района на Севтополис от могила Вифор до с. Ясеново, Казанлъшко (разкопки на ТЕМП), представи Косьо Зарев. Минчо Минчев прочете доклад за изображенията на домашни животни върху тракийските монети. Атанас Койчев и Васил Мутафов изнесоха данни за непозната тракийска владетелска монетарница от II–I в. пр. Хр. от района на Ахтопол, Югоизточна България.

Следобедното заседание се проведе в секция „Културни връзки и взаимодействия“. Изнесените доклади обхванаха връзките на тракийските племена със съседни географски и културни ареали. Марлена Кръстева представи проблемите на проучванията върху взаимоотношенията между Тракия и Боспора. Маргарита Тачева направи експозе за тракийския цар Котис I и съкровището от Рого-

зен. Евтимка Димитрова прочете доклад върху келтското присъствие в района на Казанлък по археологически данни. Келтите и северните граници на тракийското монетосечене бяха предмет на внимание от страна на Мариуш Миезарек (Полша). Винсент Мегоу (Австралия) постави проблемите за келтите в Тракия – действително ли ги е имало тук?, и техните реминисценции днес.

След изчитане на докладите във всяка от секциите имаше дискусии по поставената проблематика. В тях някои от въпросите намираха своите отговори, но възникваха и нови, които тепърва предстои да бъдат разрешени от учените.

Официалната част на симпозиума завърши с кръгла маса на тема:"Археологическа карта на България", в която се включиха повече от трийсет души. Специално за нея пристигнаха участници от НИПК, Министерството на културата и археологически музеи в страната. Основният доклад беше изнесен от Георги Нехризов – председател на УС на АКБ. Той се спря върху постиженията в периода 1994 – 1999 г. Алексей Гоцев представи изследванията по горното течение на р. Марица и програмата „TOS". Стефан Александров докладва за компютърната система в областта на археологията и статистическия анализ на базата данни. Експозе върху полско-българските проучвания въз основа на данните от долината на Средна Струма направи Януш Островски (Полша). Флорентина Манея (Румъния) прочете доклад за Института на културата и регистрирането на националното културно-историческо наследство на Румъния. В последвалата дискусия се поставиха и нерешените проблеми на Археологическата карта на България, както и възможностите за нейното усъвършенстване и разширяване на сътрудничеството в тази област със специалисти от Балканите и други райони на Европа.

Трябва да се отбележи, че по независещи от организаторите причини в симпозиума не взеха участие много от поканените изтъкнати учени от Украйна, Гърция и Англия и нито един от Сърбия, Турция и Русия. Това донякъде стесни географския обхват на докладите, но в никакъв случай не намали значението на форума за развитието на тракийската археология и тракологията.

На 3 октомври симпозиумът завърши с организиране на екскурзия до Ветрен. Участниците се запознаха на място с постиженията на колектива, проучващ вече единадесет години емпориона Пистирос.

Богатата информация направи форума изключително ценен за специалистите. Той изигра и ролята си за по-нататъшното задълбочаване на сътрудничеството между учените от България и други страни, а предстоящото издаване на том с докладите ще ускори включването им в научно обращение.

Диана ДИМИТРОВА

Четиринадесети международен конгрес по античен бронз

Четиринадесетият международен конгрес по античен бронз се проведе от 21 до 24 септември 1999 г. в Кьолн, Германия. Той бе организиран от Римско-германския музей и Археологическия институт на университета в Кьолн. В него участваха учени от петнадесет европейски страни, както и от САЩ.

Конгресът беше открит от проф. Ренате Томас от Римско-германския музей, която направи кратък преглед на предишните тринадесет издания. Приветствие поднесе проф. Хенер фон Хесберг от Археологическия институт към университета в Кьолн. Заседанията се проведоха в музея, където в няколко специално отредени витрини стояха изложени бронзови експонати, много от които бяха включени в докладите на немските колеги.

Основната тема на конгреса бе „Производствени центрове : фигурален бронз, съдове и прибори". Заседанията се провеждаха в две секции, като в едната се разискваха доклади, свързани с интерпретацията и стиловия анализ на предметите, а в другата бе обърнато повече внимание на техническите прийоми и особености на бронзопроизводството.

През първия ден основна тема на първата секция бяха бронзовите статуи и статуетки. Представените доклади бяха посветени на находки от различни епохи и обекти – етруски, гръцки и римски. Доклад за елинистически изображения на владетели, представени като божества, посветен на статуетка от сбирката на Римско-германския музей, изнесе проф. Р. Томас. У. М. Болендер от Майнц изнесе доклад за представянето на негроидния тип сред елинистическите бронзове – интересна тема, дискутирана през продължителен период, особено от американски учени. Съсредоточавайки се изключително върху стиловия анализ при датирането на някои паметници, авторката бе пренебрегнала основни археологически факти, като например това, че съдове-

те-бюстове за масло се появяват в края на I и началото на II в като тип, така че въпреки явното влияние на елинистическото изкуство върху някои от тях, те не могат да бъдат датирани в по-ранна епоха.

Заседанията във втората секция започнаха с доклада на д-р Васил Василев върху негативните форми за фигурални бронзови отливки от Тракия и Мизия – много интересен въпрос, широко обсъждан и в кулоарите на конгреса. Сред изнесените доклади бяха тези на Александра Джумила-Маер от Гориция (Италия) за повърхностната обработка на специални сплави в римската епоха, на Уте Ронщок от Берлин относно технологичния, реставрационен и сравнителен анализ на статуетка на Хипнос от Берлинската антична сбирка, на Йозеф Ридерер от Берлин върху ролята на анализа на метала за локализиране на римските ателиета за статуетки, на Франк Вилер от Бон за техники при изработката на големи бронзови статуи и на Рене Вагнер от Франкфурт за анализа на изотопи на оловото от римски съдове от Помпей при определяне на произхода на античните метали и др.

През втория ден заседанията в първата секция продължиха по темата за римските бронзови статуетки. Сред докладите бе и този на Надежда Гуляева от Санкт Петербург, която представи за първи път по-подробно колекцията от античен бронз на Ермитажа, включваща не само статуетки, но и значително количество бронзови съдове и украси за колесници. Професор Хенер фон Хесберг от Археологическия институт в Кьолн прочете доклад върху един интересен и дискутиран тип от римската епоха – сражаващо се джудже. М. Галестин представи групови находки от бронзови статуетки от Холандия. Интересен бе и докладът на У. Клат (Кьолн, Германия) за инкрустирането на елементи в различни цветове върху произведенията от бронз.

Основна тема на докладите от втора секция бе „Металите във функционален и декоративен контекст". Сред дискутираните находка бяха оловни предмети от Аквинкум (П. Зиди и К. Поци, Унгария), бронзови фибули (С. Кочис, Румъния), бронзова лампа (М. Дот, Германия). Интересен бе докладът на Т. Томашевич-Бук (Фрайбург, Германия) за златни огърлици от съставни елементи, в който се обърна внимание и на апотропеичната функция на изображенията, както и този на М. Трейстер върху местни имитации на детайли от римската военна униформа в Боспорското царство. Вечерта участниците в конгреса бяха поканени да посетят Археологическия институт към университета в Кьолн.

През третия ден докладите в първата секция бяха посветени на фигуралната украса на бронзовите и сребърните съдове и прибори. Сред докладчиците бяха: проф. Клод Роле (Париж), който говори за изображенията на змия – оформяща дръжката на специални жертвени съдове, Берил Бар-Шарар (Ню Йорк), която анализира в детайли една бронзова ситула от Музея за изящни изкуства в Бостон, Клаудия Браун (Манхайм), която разгледа няколко примера на сферични съдове за масло с релефна декорация, между които за съжаление не бяха посочени двата чудесни примера от Тракия. На тази сесия говориха и двама български представители. В доклада на Росица Ненова-Мерджановаа бе направен опит за интерпретация на някои бронзови съдове за масло като апотропеи – една функция, съвсем уместно изпълнявана от предмети, използвани в банята, където суеверието е карало хората да се чувстват уязвими от злите сили. Като такива бяха представени съдовете-бюстове или цели фигури с гротескни черти и физически недъзи, както и негърски изображения с гримаси, наподобяващи в много случаи на маска – един типичен античен апотропей. Нарцис Торбов от Историческия музей във Враца докладва за бронзови щемпели от V–III в. пр. Хр. с изображения на бичи глави от Северна България. На сесията бяха представени и находки от Италия, Испания, Унгария, Молдова. След края на заседанията участниците в конгреса бяха поканени да посетят изложбата „Богове, хора, животни. Римски бронз от Рейнския провинциален музей в Бон", придружена с доклад на Анализ Лайбунгут.

Докладите от последния ден бяха посветени на функционалния и декоративния аспект на бронза. Сред тях бе и докладът на Р. Петровски (Шпайер, Германия) относно специфичен тип римски бронзови кани, представени добре и на релефи от тази епоха.

След сутрешното заседание конгресът беше закрит, като преди това бе отправена покана от археологическия музей в Гориция и университета в Удине за провеждането на XV-ия конгрес по античен бронз в Италия през 2001 година. Отправена бе и покана от румънските колеги за провеждане на XVI конгрес в Букурещ през 2003 година.

Росица НЕНОВА-МЕРДЖАНОВА

LAUREA (In honorem M. Vaclinovae)

Съдбата рядко отрежда на човека мястото, за което го е създало мирозданието. Битието на Маргарита Ваклинова представлява едно от тези изключения – сътвореното от нея носи размаха и дълбочината на дарба за професионално поприще именно във фундаменталната хуманитаристика, в чиято основа е и археологията.

София-Маргарита Деянова е родена в София на 4. V. 1939 г. През 1962 г. се дипломира във Философско-историческия факултет със специалност история и профил „Археология и музейно дело". Заминава на работа в Историческия музей – Смолян, и остава там четири години, като полага основите на неговите фондове и експозиция. През 1966 г. постъпва като специалист в Археологическия институт с музей на БАН. По същото време свързва личния си живот с професор Станчо Станчев-Ваклинов, а това ѝ донася немалка, преживяна с достойнство, драма. Оттук нататък Маргарита Ваклинова е в центъра на научния живот с всички възможности за академична кариера. През 1974 г. става научен сътрудник, през 1980 г. защитава кандидатска дисертация, а от 1984 г. е старши научен сътрудник. През 1993 г. е назначена за заместник – директор на АИМ.

От най-добрите български специалисти по късноантична и ранносредновековна археология Маргарита Ваклинова получава превъзходна професионална подготовка. През 1968 г. тя посещава известния курс по равенско и византийско изкуство в Равена (Италия), през 1971–1972 г. е на специализация в Париж при Андре Грабар и Жан Ласюс, през 1983 г. работи в Британския музей и Музея на Виктория и Албърт в Лондон. През 1985 г. е поканена в Парижкия университет – Институт по късноантично и византийско изкуство и археология, където чете и лекции. Нейните научни интереси са твърде разнообразни – от късната античност до края на средновековието. Има изключително богата ерудиция и умения, добре познати не само в археологическия, но и в интердисциплинарния кръг на историческата наука.

Пътят си в академичната наука Маргарита Ваклинова започва с кандидатската дисертация „Каменната декоративна пластика от ранновизантийския период V–VI в". Самият избор на темата подсказва, че авторката формира у себе си вкус към паметниците на приложното изкуство, проблем, който за изучаването на Европейския югоизток през късната античност и ранното средновековие има особено значение. Двадесет заглавия по въпроси на каменната пластика и металопластиката свидетелстват, че интересът ѝ е достатъчно траен и естествено има своето развитие. Тези публикации поставят и до голяма степен решават важни проблеми на историческото наследство. Коментарите в тях имат оригинална характеристика и издават рядко срещана реконструктивна мисъл. Словото ѝ се отличава с подчертана изисканост, яснота и подобаваща претенция, каквито в професионалната литература твърде често отсъстват. Впрочем работи като „Ранновизантийски паметници от България (IV – VI)" (в съавторство с Димитър Овчаров) 1978, „Съкровището от Надь Сент Миклош" (в съавторство със Станчо Ваклинов)" 1983 , „Mittelalterliche Schmuck aus Bulgarien" 1981 отдавна са изчерпани на пазара на научната литература и са станали библиографска рядкост.

Особено място в научните интереси на Маргарита Ваклинова заема проучването на средновековните български градове и най-вече на столиците. Заедно с професор Станчо Ваклинов, Ирина Щерева и Рашо Рашев тя води разкопки на дворците в Плиска, Велики Преслав и Велико Търново от 1966 г. насам. Добре известно е каква квалификация се изисква при третирането на проблемите в старобългарските центрове, предмет на ожесточена, нестихваща до днес дискусия. Сложността на тези елитарни паметници създава възможност за спекулации от най-различен характер, преодолявани от Маргарита Ваклинова със завидна твърдост. И тук заедно с колегите си тя настойчиво прокарва тенденцията за поставяне и решаване на реконструктивни проблеми, сега вече в архитектурата и архитектониката на столичните сгради. От нейното перо са излезли повече от десет заглавия. Особен интерес сред тях предизвиква монографията „Преславските палати" I (в съавторство със Станчо Ваклинов и Ирина Щерева – под печат), заради резултатите от продължителните теренни проучвания на уникалния комплекс. Други изследвания все още чакат своя ред на издаване (например това за Крумовия комплекс в Плиска).

Професионалните дирения на Маргарита Ваклинова са я довели и до друг важен проблем – този за проникването и развитието на християнската култура по българските земи. Главно място в тях заемат паметниците от

Родопите в Тракия, въз основа на които тя създава своя концепция. Особено внимание предизвикват дългогодишните проучвания на Червената църква край Перущица, резултатите от които отчасти видяха бял свят. Поради големия интерес на европейските научни кръгове към проблема, тук писаното от Маргарита Ваклинова заема важно място за легитимността на българската археология в международен план.

Широтата на научните интереси на Маргарита Ваклинова я поставя пред не по-малко важен проблем, който също е предмет на яростни спорове.Това са проблемите на етногенеза на българите – тема, чието значение не е слизало от хоризонта на хуманитаристиката и предлага твърде много капани, защото в нея се съдържат и възможности за политически спекулации. Написаното от нея е достатъчно задълбочено и съдържа безспорни аргументи в полза на обективната научна оценка, която всъщност доказва българската доминанта в етническите процеси на Европейския югоизток през средните векове.

Маргарита Ваклинова принадлежи към няколко поколения археолози, на които се пада изключителната възможност и чест да работят много интензивно на терена. Чрез усилените разкопки през седемдесетте и осемдесетте години на българските средновековни столици, както и на обекти от всички епохи в страната, бяха придобити много нови паметници, променили кардинално възгледи и концепции, създали нови условия за развитие на българската археология. В този процес М. Ваклинова имаше твърде значителна роля и достойно място – от разкопките в Ягодинската пещера до дворците на Велики Преслав.В процеса на разкопаването, „разчитането“ на паметника, търсенето на мястото му в културната среда, изграждането на концепцията за неговата реконструкция могат най-добре да се преценят достойнствата на нейната теренна работа.

Сложността на проблематиката, обемът на изследванията, многобройните заглавия могат да заблудят, че Маргарита Ваклинова е учен с изключително академично поприще. Но разкопките и кабинетът съвсем не ограничават професионалния и личен живот на изследователя, посветил съдбата се на старината. Пристрастието си към музейното дело тя проявява още в Смолянския музей и му остава вярна и до днес, когато под нейно ръководство се подготвя новата експозиция на Националния археологически музей. Почти няма голям български музей, чиято експозиция да е концепирана и наредена без нейните авторски консултации и експертни оценки – Благоевград, Плевен, Велико Търново, Смолян, Шумен,Велики Преслав. Особено важна е ролята на Маргарита Ваклинова в уреждането на експозицията на Националния исторически музей и част от изложбите, които той изпращаше в чужбина. С нейното най-активно участие бяха уреждани и предишните експозиции на Националния археологически музей, както и тематичните изложби през последните години: „Средновековният български град. Технологии.“, „Света София. Премъдрост божия“, консултация и експертиза на изложбата „Славата на Византия“ в Ню Йорк, с паметници, събрани от целия свят.

От десетина години насам Маргарита Ваклинова отделя много време и усилия за преподавателска работа като редовен лектор във философския факултет, специалност „Теория и история на културата“ в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и в Новия български университет. В нея намери своето истинско място нейната пространна ерудиция, концептуалната мисъл, неизчерпаемата ѝ енергия и всеотдайност.

Дългият ред от теми за курсови и дипломни работи по средновековна археология и история на средновековната култура, избрани от студенти и дипломанти под нейно ръководство, са най-доброто свидетелство, че усилията ѝ в тази насока се радват на добри резултати.

Пътят на Маргарита Ваклинова в средновековната археология минава и през популяризирането на научните резултати. Безброй са заглавията в периодичния печат, интервюта, предавания по радиото и телевизията, документални филми. Връх на нейната квалификация в тази насока бе участието ѝ като главен консултант на двусерийния филм „Княз Борис I“, където заедно с арх. Мария Иванова тя реконструира изцяло историческата обстановка.

Маргарита Ваклинова е на върха на своя не особено равен творчески път. Нейните възможности и енергия я поставиха на значимо място в хуманитарното знание. Сигурно е, че още много дълго от даровитото ѝ перо ще излизат нови и нови идеи, концепции и оценки. Добронамереният ѝ и жизнерадостен характер отдавна е формирал около нея обширен кръг от приятели и познати, в чиято вярност едва ли може да има съмнения. От името на всички тях си позволявам да благодаря, че я има и да ѝ пожелая още дълго да ни радва със своето плодотворно научно дело.

Станислав СТАНИЛОВ

ИЗБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ НА МАРГАРИТА ДЕЯНОВА-ВАКЛИНОВА

1. Археологически проучвания при с. Доспат, Смолянски окръг. – В: Родопски сборник, II, 1969, 227-241.
2. Паметник на средновековната дребна пластика. – Археология, 1970, № 2, 44-51.
3. Археологически данни за народностната принадлежност на българите в Родопите. Смолян, 1971, 24 с.
4. Новооткрито съкровище от Преслав. – Векове, 1972, 3, 52-56.
5. Византийска златна икона-реликвиар. – Археология, № 3, 13-19.
6. Жертвеник с посвещение на Зевс от Велико Търново. – ИАИ, 33, 1972, 183-187.
7. Късноантичен некропол при с. Беден, Смолянски окръг. – В: Родопски сборник, Ш, 1972.
8. Записки на Марин Караджов от Чепеларе. – В: Родопски сборник, III, 1972, 207-220.
9. Канелюрата в Преславската декорация. – В: Сб. Преслав, 2, С.,1976, 209-219.
10. Медальон с лъвове от Велико Търново. – Векове, 1976, 1, 69-70.
11. Археологически материали от Девин. – В: Родопски сборник, 1976, 4, 115-128.
12. Култура и изкуство на средновековната българска държава. Каталог на изложба. София, 1976 (в съавторство).
13. Ранновизантийски паметници от България (IV–VII в.). С., 1978, 120 с., 147 ил. и кат. (в съавт. с Д. Овчаров).
14. Каменна декоративна пластика от ранновизантийската епоха в България (V – VI в.), С., 1980, 26 с. (Автореферат на дисертация).
15. Пръстенът на Никифор. – В: Сб. Българско средновековие. Акад. Ив. Дуйчев на 70 години, С., 1980, 142-146.
16. Дворците в средновековна България. – В: България 1300, Институции и държавна традиция, II, С., 1981, 255-263.
17. Mittelalterliche Schmück – Stücke aus Bulgarien, Sofia, 1981, 79 s., 37 Taf. + Kat. (english em. Mediaeval Jevelery in Bulgarien).
18. Тенденции в развитието на ранносредновековната българска скулптура. – В: I Международен конгрес по българистика, т. 2, 1, С., 1982, 330-351.
19. Съкровището от Над сент Миклош, С., 1983, 96 с. и 42 цв. ил. с кат. (в съавт със Ст. Ваклинов).
20. Ранновизантийската архитектурна декорация и украсата на ранносредновековните български постройки. – В: Сборник в памет на проф. д. н. Станчо Ваклинов, С., 1984, 93-99.
21. Atelies de la décoration architecturale au Ve siècles dans la region de Necopolis ad Nestume (Bulgarie). – In: Actes du X-e Congrés International d' archéologie chrétienne. Thesalonique-Citta de Vaticano, 1984, vol. 2, 641-650.
22. Преминаването на някои градски центрове в Тракия от античността към средновековието. – В: Юбилеен сборник „100 години Пловдивски археологически музей", Пловдив, 1985, 2, 143-152.
23. Sztuka bugarska w epoce Pierwszego Panstwa Bugarskiego (VII–XI w.). – In: Balcanica-Poznaniensia, II, Poznan, 1985, 59-85.
24. Проблеми на етногенеза на българите в Родопската област през Средновековието. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади, 6, С., 1987, 279-293.
25. Sur la topographie chrétienne (IV–VI siecles). Un centre paleochrétien dans les Rhrodopes. – In: Miscelanea Bulgarica, Wien, 1987, 119-125.
26. Археологията и някои проблеми на етногенеза на българите. – В: Проблеми на развитието на българската народност и нация. С., 1988, 111-139.
27. Археологическата наука и проблемите на българската народностна общност. – В: Страници от българската история. С., 1989, 82-85.
28. Погребение от епохата на Великото преселение на народите. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, С., 1989, 129-143.
29. Les Rhrodopes chrétiens. – In: VI Int. Congrés d' etudes du Sud-Est Européen, Sofia, 1989, 128-130.
30. L'Eglise Rouge de Perouchtitsa (Bulgarie) et sa périodisation. – Byzantinische Forsch. Bd. XIV, I, 2, Amsterdam, 1989, 637-656 +8 Tabl.
31. Problems of the Christian topography of inhabited locailes in Thrace and Moesia (4-th – 7-th sentury). – In: Acta associationis Intrnat. "Terra Antiqua balcanica", V, Sofia, 1990, 178-186.
32. Метални части от колани от XIV – XV в. от Националния археологически музей. – ГНАМ, VIII, С., 1992, 309-318.
33. Средновековен керамичен център в Никопол на Места. – В: Приноси към българската археология, I, С. 1992, 180-187.
34. Diffusion de la metalloplastique de l'Europe Occidentale en Bulgarie au XIII – XIV siecle. – В: Четвърти конгрес по славянска археология. Доклади и съобщения I, С., 1992, 645-656.
35. Велики Преслав. Някои пластични идеи в украсата на сградите му. – В: Приноси към българската археология II, С., 1993, 40-51.
36. Голямото водохранилище на Плиска (Разкопки на Ст. Ваклинов през 1961 г.). – В: Плиска-Преслав, 6, С., 1993, 5-21 (съавт. Ст. Ваклинов).
37. Материали и производство на преславска каменна пластика. – В: Сб. Преслав, 5, С., 1993, 68-101.
38. Раннохристиянски центрове в Североизточна Тракия. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV – XIV век. София-Сливен, 1993, 58-72.
39. По повод на части от икона от В. Търново. – Сб. Акад. Д. Ангелов, С., 1994, 201-209.
40. Преславският дворец (Главни дворцови постройки през столичния период). – В: Историко-археологически изследвания. Сборник в чест на 70-годишнината от рождението на проф. д. н. Станчо Ваклинов, Велико Търново, 1994, 45-57.
41. Градът на българското средновековие. – В: Българският средновековен град. Технологии, С., 1995, 2-6 (бълг. и англ.).
42. Югозападният двор на Преславския дворец. – В: Плиска-Преслав, 7, 1995, 81-98 (в съавт.).
43. Някои особености в скулптурно-декоративната практика във Велики Преслав през IX – X в. – В: Древнерусское изкуство. Балканы. Русь, Спб, 1995, 142-162.
44. Червената черква в Перущица и нейният средновековен некропол. – В: Перущица – гласове от миналото, настоящето и бъдещето. Сборник, С., 1997, 84-97.
45. Палатите на Велики Преслав, т. I, София, 1999 (в съавт. със Ст. Ваклинов и И. Щерева).
46. The Christian Rhodopes. – In: Rhodopica, 1999, 1, 51-72.

1. Каменна пластика, С., 1973, Изд. БАН. – Векове, 1975, кн. 2, 73 (рец.).
2. Царевград Търнов, Дворецът на българските владетели, С., 1974, Изд. БАН. – ИБИД, 30, 1977, 357-360 (рец.).
3. J. Kalavrezou-Maxeiner. Byzantine Icons in Steatite, Wien, 1985. – ИАИ, 1995, 38, 138-139 (рец.).
4. XV Курс по равенско и византийско изкуство. – Археология, 1968, № 4, 80-83, (отзив).
5. X Международен конгрес по християнска археология (Солун, 28.IX–4.X.1980). – Векове, № 1, 1981, 106-108, (отзив).
6. Четвърти международен конгрес по славянска археология. – Векове, 1980, кн. 6 (отзив).
7. Проучвания върху българското средновековие, представени на II Конгрес по българистика. – Старобългаристика, 1987, кн. 4 (отзив).
8. Йордан Господинов (1972–1953). – МПК, 1981, 3, 49-50.
9. В памет на Алиса Вл. Банк (1906–1984). – Археология, № 1, 1985, 69-70.

Старши научен сътрудник Христо Джамбов на 80 години

Да се направи оценка на един живот, дейност и научни постижения съвсем накратко е трудно и това важи за цялата многостранна дейност на Христо Джамбов.

Роден е на 15. X. 1919 г. в средногорското село Розовец, Пловдивска област. Завършва с отличие пловдивската мъжка гимназия (полукласически отдел). Интересите му в областта на историята още от най-ранните му години го насочват към специалността класическа филология с втора специалност стара история в Софийския университет.

След дипломирането си през 1946 г. той е назначен за главен библиотекар в Държавната библиотека „Иван Вазов" – Пловдив, а от 1950 г. започва работа като асистент в Народния археологически музей – Пловдив. Три години по-късно е назначен за негов директор.

Още с постъпването си в музея Джамбов започва работа в областта на късната античност и българското средновековие. С усърдие участва в археологическите разкопки на територията на бившия Пловдивски окръг, а след 1954 г. ги ръководи сам. Разкопани и проучени от него са раннохристиянската църква-манастир при с. Исперихово, ранновизантийската базилика при с. Коматево, средновековната крепост край Пещера, късноримската стопанска сграда в покрайнините на Пловдив, сектор от крепостната стена и форумният комплекс на Филипопол, ансамбълът около църквата „Св. Константин и Елена", Хисарската гробница, разположена в западния некропол на античния град.

Многостранната му и усърдна работа довежда до успешно участие в конкурс за научен сътрудник и през 1959 г. Х. Джамбов е вече член на новосъздадената научноизследователска група при музея.

Трябва да се подчертае, че Христо Джамбов е един от първите археолози, които проучват средновековните паметници не само в Пловдив, но и в цяла Южна България. Неговите изследвания имат важно значение за изясняване на българската средновековна култура и генезиса ѝ. Под негово ръководство са проведени разкопки на значителен брой късноантични и средновековни обекти, въз основа на резултатите от тях и на материалите от богатия фонд на Археологическия музей в Пловдив са написани много научни трудове – над 30 статии и многобройни научни публикации.

В научните си трудове Хр. Джамбов не само публикува откритите от него материали, но и се старае да ги използва като исторически извори. В тази насока проучването на раннохристиянските църкви и базилики в Пловдивския край е принос не само за изясняване на църковното строителство, но и за установяване на континуитета при култовите сгради.

Друг паметник от късноантичната епоха, разкопан и публикуван от Христо Джамбов е Хисарската гробница. Той я датира правилно във втората половина на IV в. Редица негови статии допринасят за изясняване на крепостното строителство, топографията и материалната култура на късноантичния Филипопол. Същото важи и за научните трудове, посветени на средновековната материална култура, на средновековната сфрагистика и нумизматика, както и на художествените занаяти. Научните изводи и заключения в тях са стойностни, защото се базират на новооткрити нумизматични паметници: моливдовули от X–XII в., оловен печат на Йоан Кантакузин и Горнославското златно съкровище. За пръв път Джамбов съобщава за намерена славянска керамика в Южна България, което му дава основание да твърди, че славянският бит и култура са били разпространени в Тракия дори в селища, които са били крепости на византийската култура. Заслужава внимание и констатацията му, че някои форми на съдове, намерени заедно с типичните средновековни гърнета, носят белези на по-стара традиция.

Христо Джамбов има редица проучвания върху укрепителните съоръжения в Пловдивския край. С тях той спомага за локализира-

нето и изучаването на средновековните крепости, намиращи се на границата на българската средновековна държава и Византия.

Като член на експедицията на Археологическия институт на БАН за проучване бита и миналото на българските мохамедани в Родопите, той посвещава няколко работи на старини в Родопите. Документацията му в тази насока е на висота, отличава се с точни, ясни описания и стегнат език.

Христо Джамбов е директор на Археологическия музей в Пловдив 28 години, през които с много грижи и енергия работи за преустройството на музейните експозиции и за тяхното популяризиране. Успоредно с научните занимания той отделя много време и усилия за цялостното развитие на музея и за превръщането му в един наистина работещ научен институт, за правилното изграждане на неговата структура и подбора на висококвалифицирани кадри. Изгражда се специална покрита зала – лапидариум за съхраняване на каменните надписи, скулптурни и архитектурни паметници. Поставя се начало на поредица под заглавие: „Годишник на музеите в Пловдивския край" и „Годишник на Археологическия музей в Пловдив". Към музея бива назначен архитект, който да се грижи за недвижимите паметници на културата в окръга.

Създава се самостоятелен отдел „Нумизматика". За първи път се отпечатва изданието „Албум на Археологическия музей" с подробни научни анотации и подбрани фотоси на най-характерните музейни паметници и научно-популярно издание под заглавие „Археологически открития за историята на Пловдив и Пловдивския край".

Музейният фонд е почти удвоен през този период. Удвоени са и книгите на музейната библиотека чрез обмяна и поддържане на връзки с над 100 задгранични сродни института и изтъкнати специалисти-археолози. Извършват се системни планови и спасителни разкопки на десетки значими археологически обекти в града и окръга.

Освен директор на Археологическия музей Христо Джамбов е бил лектор във вечерния Народен университет в Пловдив, член на координационния съвет по археология при Археологическия институт при БАН, на музейния съвет при ЮНЕСКО, на бюрото на историческото дружество в Пловдив, председател на историческата секция на Съюза на научните работници в Пловдив. Взел е участие с доклади и съобщения в редица международни конгреси и симпозиуми у нас и в чужбина.

Целият му жизнен път е изпълнен с упорита и задълбочена творческа дейност.

Честит юбилей!

Мария ДЕЯНОВА

Избрана библиография

1. Старини от Пловдивския музей. – ИАИ, XVIII, 1952, 386 – 389.
2. По въпроса за мястото на крепостта Ватрахокастрон. – ГМПлОкр, I, 1954.
3. Късноримска стопанска сграда при Филипопол. – ГМПлОкр, т. I, 1954, 295–299.
4. Раннохристиянска църква при с. Исперихово, Пещерска околия. – ГМПлОкр.
5. Водач на Народния археологически музей в Пловдив. С., Наука и изкуство, 1957. (предговорът стр. 3-4 и отделът феодално общество, стр. 44–55)
6. Нов оловен печат на Иван Кантакузин. – Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, 1958, 343–346.
7. Базиликата в с. Коматево, Пловдивски окр. – ГНАМПл, III, 1959, с. 155.
8. Нови проучвания до крепостния вход на Хисар капия в Пловдив. –ГНАМПл, III, 1959, 165–174.
9. Тракийски некропол край рудник в Родопите. – Археология, 1960, № 3.
10. Принос към проучване на славянската керамика в Пловдивския край. – ГНАМПл, IV, 1960, 149–163.
11. Новооткрити бронзови релефи на Константин и Елена. – ГНАМПл, IV, 1960.
12. Крепостта Хисарлъка до с. Златовръх, Пловдивски окръг. – ГНАМПл, IV, 1960, 190–191.
13. Средновековни археологически паметници от Пловдивско. – ГНАМПл, IV, 1960, 192–194.
14. Стратиграфски наблюдения върху античната територия на Пловдив. – Год. на музеите в гр. Пловдив, III, 1960, 361–366.
15. Новооткрито съкровище от златни монети при с. Горнослав, Пловдивско. – Археология, IV, 1961, 1–5.
16. Некропол от зидани гробове край Пловдив. – Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., БАН, 1961, 299–305.
17. Хисарската гробница. – ГНАМПл, V, 1963,117–142.
18. Народни накити от Пловдивския край. - ГНАМПл, V, 1963, 153–160.
19. Археологически музей – Пловдив (албум), предговор и анотации към средновековните материали. Изд. Български художник, 1964, 5–13.
20. Средновековна църква и некропол в с. Хвойна. – Родопи, 1966, № 1.
21. Сребърен потир от Шумен. – Музеи и паметници, 1967, № 4, 24–25.
22. Раннобългарски находки на юг от Балкана. В сборника от материалите на Първия конгрес по славянска археология във Варшава.
23. Археологически проучвания по долината на р. Чая. – ГНАМПл, VI, 1963.
24. Хр. Джамбов, Н. Алваджиев, Ив. Терзийски „Паметта на един град". Пловдив, 1972.
25. Нови данни за водоснабдяването на Филипопол през античността и средновековието. – ГНАМПл, VI, 1963.
26. Археологически разкрития и проблеми в Плов-

див. – МПК, I, 1980.
27. Средновековна църква при с. Руен. – ГНАМПл, VII, 1971 (съавтор, Р. Морева).
28. Форумният комплекс на Филипопол. – Археология, 1979, № 3, с.47 и сл. (съавтор, М. Матеев).
29. Археологически разкрития и проблеми в Пловдив. – МПК, I, 1980.
30. I Miedzynapodowy Kongres Archeologii slowianskeiej, Warşawa, 14–18. IX, 1965, t. V, 1970, s. 71–90.
31. The museum of Thracian Culture in Plovdiv, Sofia news, Special Edition, 1972.
32. The Trimonium Area Speaks, Sofia news, Special Edition, 1972. Obsarvation archeologique sur l'ensemble du forum de Philippopolis (Communication prealable). Chr. Djambov, M. Matheev. – PULPUDEVA, I, 1976, p. 135, 152.
33. Données nouvelles sur l'ensemble du forum de Philippopolis. – PULPUDEVA, II, 1978, p. 245–251.
34. Données nouvelles sur l'ensemble du forum de Philippopolis. – PULPUDEVA, III, 1980, p. 106–122.
35. Das Archaologische nationalmuseum in Plovdiv (Historische Bemerkungen). Antike und Mittelalter in Bulgarien. Berlin. Akademie Verlag. Band 21, 1961, p. 293–308.

В памет на професор Стамен Михайлов (1914-1999)

На 16 май 1999 година почина професор Стамен Михайлов – един от най-известните български археолози, от най-добрите изследователи на българската средновековна култура и изкуство.

Ст. Михайлов е роден на 24 юни 1914 г. в с. Бегуновци, Брезнишко. Завършва Първа мъжка гимназия в София. Спечелва конкурс и заминава да следва в Германия, а след това се прехвърля във Франция – в Парижката Сорбона, където през 1939 г. завършва археология и история на изкуството. Специализира още една година във френската столица, след което започва работа в Народния музей в гр. Скопие. През 1944 г. е назначен за уредник в Народния археологически музей – София. Изкачва стълбата на научната йерархия от научен сътрудник и професор в Археологическия институт и музей при БАН, където работи до пенсионирането си през 1981 г. През 1966-1970 г. е заместник-директор на АИМ. Той е член и заместник-председател на Изпълнителния комитет на Международната уния по славянска археология (МУСА). Представя българската археологическа наука на редица международни симпозиуми и конгреси. Редактор е на значителен брой монографични трудове, на някои от томовете на „Известия на Археологическия институт", член е на редколегията и е един от основателите на списание „Археология" (1959-1971).

Най-голямата любов и болка на учения е първата българска столица Плиска, в която работи и ръководи разкопките ѝ повече от четвърт век (1944-1970). Първоначално насочва вниманието си към неизследвания Външен град, в огромната площ на който разкрива над 20 църкви и обект №31 с неговия архитектурен комплекс, с керамична работилница и с предшестващите ги по-ранни землянки. Във Вътрешния град проучва Дворцовия център, изследва периодите на Дворцовата базилика с големия езически храм. През 1965-1967 г. разкрива Западната порта, на която предлага сполучлива възстановка. През 1968-1970 г. работи на Голямата базилика и разчиствайки насипите върху настилките, оставени от времето на К. Шкорпил, открива баптистерия от юг и параклиса от север, както и двете помещения във вътрешния притвор със стълбищата за галериите. Пред апсидата на базиликата попада на неизвестни за средновековието паметници – четири каменни саркофага. Ст. Михайлов попълва и обогатява първоначалния план на Плиска, оставен от К. Шкорпил, с нови паметници и номера.

Този голям познавач на средновековните паметници работи в различни и отдалечени краища на България, като проучва некрополи, селища, крепости, църкви и манастири. През 1948-1949 г. разкрива некропола до Нови пазар (заедно със Ст. Станчев-Ваклинов). През 1956 г. ръководи разкопките в центъра на София (при строежа на ЦУМ), а през 1958-1959 г. на църквата „Св. Петка Самарджийска". Главен ръководител е на разкопките на „Баба Вида" във Видин (1958-1960) и на Родопската археологическа експедиция (от 1959 до 1980), като изследва крепостите Устра, Маласар, Вишеград, Широко поле, Перперек, Самуиловата крепост при с. Ключ и др. Главен ръководител е на българо-полските археологически експедиции при с. Стърмен, Русенско (1960-1968) и при с. Одърци, Добричко (1969-1979). Последните му разкопки са свързани със средновековния Велбъжд (1977-1979). Многобройни са изследваните от него църкви и манастири заедно със стенописите и надписите при тях – при с. Бегуновци, Брезнишко, с. Сеславци, Софийско, „Св. Иван Касинец" и „Св. Троица" до Враца, „Св. Петка Самарджийска" в София, църквата в Кремиковския манастир и нейния ктиторски портрет. Не пропуска Боянската църква, църкви в Родопите, в Македония – „Св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат" – в с. Дебърско, „Св. Андрей" на р. Треска, Климентовата църква „Св. Пантелеймон" в Охрид и т. н.

Плод на тази дългогодишна изследователска дейност са многобройните му публикации – над 200 научни и около 100 научнопопулярни. Още през 1959 години излиза монографията му „Екскурзии из българските старини", която и днес е ценнен справочник за всеки, който се интересува от най-важните паметници на българското минало. Най-много (над 30) публикации са посветени на първата българска столица Плиска с нейната интересна укрепителна система, с разнообразните ѝ сгради, съоръжения, проблеми. Ст. Михайлов се интересува не само от градоустройството, от произхода на монументалната – гражданска и култова архитектура, но и от всеки паметник и – като отделни рисунки – графити или дръжка от глинен съд с кирилски надпис. Редица са неговите изследвания, свързани с паметници на изкуството – стенописи, икони, енколпиони, ктиторски портрети. Много са и епиграфските му проучвания – надписи върху камък от Плиска и Преслав, върху моливдувули, върху меч от Пернишката крепост. Занимава се и с Именника на българските ханове и с надписите върху Нагисентмиклошкото съкровище, с монограмите от Перешчепинското съкровище, със знаците върху седемлъчевата розета и др.

Този ерудиран учен подлагаше на ревизия редици утвърдени мнения, изказваше свои виждания за редица паметници и проблеми, които предизвикваха дискусии в научните среди – за произхода на монументална архитектура в Плиска (според Ст. Михайлов антична или ранновизантийска), за Мадарския конник, за златния медальон на хан Омуртаг, за датата на чашата на Сивин жупан, за кръстовидната сграда под основите на Голямата базилика, за датата на освещаването на манастирската църква край с. Равна и т. н.

Имах удоволствието да работя с проф. Ст. Михайлов 10 археологически кампании на ранновизантийската крепост и на средновековното българско селище при с. Одърци, Добричко. Възхищавах се от широките познания на този човек, от голямото му търпение да описва и очертава най-подробно и точно всичко, което откривахме, възхищавах се от неговата скромност, откровеност и честност, от приятелските отношения към нас, тогава младите, от умението му да понася несправедливи обиди. Защото жестоко е да те лишат от възможността да довършиш проучването на най-голямото си откритие, да не видиш отварянето на четирите саркофага от Плиска (1970 г.). Петнадесет години по-късно се появи книгата на Н. Хайтов с неговият измислен гроб на Апостола В. Левски. Отново нападки, упреци и невъзможност да се чуе истината – нито в пресата, нито по радиото и телевизията (1985, 1986 г.). Но тогава за наша чест археологическата колегия застана зад учения и неговите доводи.

Макар и 85-годишен, до последния миг на своя живот проф. Ст. Михайлов не остави перото и продължи да изследва паметници от българското средновековие. Почти всяка година в сп. „Археология" присъства негова статия (в това число и в последния брой – кн. 1 – 2, 1999). На отчетната сесия на Секцията по средновековна археология на 01.04.1999 г. прозвуча последното изказване на учения като завет за проучвателите за Плиска.

Със смъртта на проф. Ст. Михайлов българската наука се лиши от един от най-изтъкнатите си представители, но богатото му наследство – многобройните му трудове – ще се ползват от поколения археолози, изкуствоведи, епиграфи.

Людмила ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

Подбрана библиография на проф. Ст. Михайлов

1. Разкопки в Плиска през 1945-1947 г. РП, III, 1948, 171-225.
2. Стари цървки и манастири при с. Бегуновци, Брезнишко. – ИАИ, XVII, 1950, 293-297.
3. Фресков надпис в манастира „Св. Иван Касинец" до Враца. – ИАИ, XVII, 1952, 390-394.
4. Археологически изследвания в центъра на София. – ИПр, 1953, 5, 543-551.
5. Археологически материали от Плиска (1948-1951). ИАИ, XX, 1955, 49-181.
6. Дворцова църква в Плиска. ИАИ, XX, 1955, 229-264.
7. Плиска – столица на Първата българска държава. – В: Археологически открития в България. С., 1957, 137-158.
8. Стенописите на църкавата „Св. Петка Самарджийска" в София. ИАИ, XXII, 1959, 291-327.
9. Разкопки в Плиска през 1955 г. – ИАИ, XXII, (1959, 263-290.) с Ат. Милчев.
10. Екскурзии из българските старини. С. 1959
11. За произхода на античните материали от Плиска. – Археология, 1960, 1, 15-22.
12. Боянската църква – бележит паметник на средновековното българско изкуство – Археология, 1960, 2, 1-13.
13. Ктиторският портрет в Кремиковската манастирска църква в светлината на българо-румънските културни връзки през XVI в. – Археология, 1960, 3, 23-29.
14. Археологически проучвания на крепостта „Баба Вида" във Видин – Археология, 1961, 1, 1-8.
15. Ранносредновековни фибули в България, ИАИ, XXIV, 1961, 37-60.
16. Църквата „Св. Петка Самарджийска" в Со-

фия: В: Изследвания в памет на К. Шкорпил. С., 1961, 167-177.
17. Първично ли е погребението на Мостич. – Археология, 1962, 2, 76-77.
18. Нови данни за девташларите около Плиска. – Археология, 1962, 2, 11-16.
19. Разкопки на градището при с. Стърмен. – Археология, 1963, 3, 5-13.
20. Разкопки в Плиска през 1959-1961. ИАИ XXVI, 5-45.
21. Останки от турска София, открити при построяването на Централния универсален магазин . – в: Сердика, II, 1964, 195-210.
22. Строителни периоди в Плиска и произхода на старобългарската мономентална архитектура. Археология, 1964, 2, 13-23.
23. Църквата „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат" в Дебърско. – ИАИ XXIX, 1966, 5-40.
24. За архитектурата и живописта на манастирската църква „Св. Андрей" на р. Треска. – Археология, 1968, 1, 7-21.
25. Problemes de la ville feodale naissante en Bulgarie. – i Miedzynarodowy kongres archeologii slowianskej, T. I, Warszawa, 1965, 224–231.
26. Das Befestigungessystem und die Konstruktion des Burgwalles bei Styrmen (Nordbulgarien). – Zeitschrift fur Archologie, I, Berlin 1967, 192–199.
27. Средновековни църкви в Родопите. – Родопски сборник, II, 1969, 146-180.
28. Sur l'origine de l'architecture monumental du Premier royaume bulgare. – Старинар, н. с. XX, 1969, 213–222.
29. La grande basilique de Pliska et la Tradition paleobyzantine de batir dans la Peninsule Balkanique. – Actes du I-er Congres international des etudes balkaniques et sud-est européennes, T. II, Sofia, 1970, 583–598
30. Les origines de la civilisation balkano-danubienne a l'epoque du Haut Moyen Age. – Sources archeologiques de la civilization européenne, Bucarest, 1970, 271–278.
31. Новооткрит старобългарски надпис от Плиска. – Археология, 1970, 4, 1-8.
32. Une nouvelle inscruption protobulgare dans l'ancienne capitale Pliska. – Byzantion, XL, 1970, 2, 421–434
33. Коя сграда е Крумовият дворец в Плиска. – ИАИ, XXXII, 1972, 279-283.
34. За аулите и пренасянето на българската столица от Плиска в Преслав. – Археология, 1972, 1, 1-8.
35. За златната иконка-енколпион от Археологическия музей в София – Изкуство, 1973, 6, 34-37.
36. Късносредновековна църква при с. Пчелинци, Археология, 1973, 2, 59-65.
37. Проучване на родопски крепости в Кърджалийски окръг. – Родопи, 1974, 1, 27-28.
38. Разкопки на Западната порта в Плиска. ИАИ, XXXIV, 1974, 204-250.
39. Бележки за Климентовата църква „Св. Пантелеймон" в Охрид и нейният ктиторски надпис. – Археология, 1975, 3, 11-22.
40. Към разчитане на надписа на Димитър Хоматиан върху една охридска икона. – Археология, 1978, 3, 47-49.
41. Каменните саркофази на Голямата базилика в Плиска. – В: Плиска – Преслав, I, 1979, 44-63.
42. Към тълкуването на ктиторския надпис на Боянската църква. – МПК, 1981, 1, 26-28.
43. Общ преглед върху укрепеното селище при Стърмен и мястото, което то заема в развитието на ранносредновековния български град . – в: Ранносредновековното селище при с. Стърмен, РП, VII, 1982, 118-143.
44. За автентичността на надписа за освещаването на манастирската църква край Равна. – ИНМВ, 20 (35), 1984, 83-89.
45. Nouvelle interpretation de certaines inscrptions du tresor d'orpheverie du Nagy-Szent-Miklos. – Bulgarian Historical Review, 1986, 3, 56–69.
46. Към тълкуването на сложния знакIYI и израза „Медното гумно". – ИНМВ, 23(38), 1987, 92-97.
47. По спорния и безспорния въпрос за гроба на Васил Левски. – В: Археологически данни по спора за гроба на В. Левски в църквата „Св. Петка Самарджийска". С. 1978, 240-269.
48. В плен на една легенда или как един писател разрешава научния въпрос за гроба на Левски. – Векове, 1988, 2, 55-63.
49. Към тълкуването на един надпис от Преслав. – Старобългаристика, 1978, 3, 120-123.
50. Ново четене и тълкуване на намерения надпис от Външния град на Плиска. – Археология, 1989, 1, 37-39.
51. По разчитането на един оловен печат на цар Симеон. – Старобългаристика, 1990, 1, 111-112.
52. За произхода на преславската декоративна керамика в светлината на неизползвани досега образци. – Старобългаристика, 1991, 2, 37-45.
53. Ново четене и тълкуване на надписа върху един средновековен оловен печат. – Старобългаристика, 1992, 3, 67-69.
54. За хронологията в Именника на българските царе. Старобългаристика, 1992, 4, 3-12.
55. Прабългарското име на Омуртаг. – ИПр, 1992, 10, 69-71.
56. За седемте борисови църкви. – Археология, 1992, 2, 38-41.
57. Ново тълкуване на търновския златен еднолицев медальон. – ИПр, 1993, 1, 83-87.
58. По въпроса за мястото на т. нар. „Аул на Омуртаг". – Епохи, 1993, 3-4, 129-136.
59. Към тълкуването на бронзовата седмолъчева розета от Плиска. – Старобългаристика, 1995, 2, 94-101.
60. Още за кръстовидната постройка под Голямата базилика в Плиска. – Археология, 1995, 4, 47-48.
61. За датата на сребърната чаша на великия жупан Севин. – Археология, 1996, 2-3, 87-91.
62. Имали ли са прабългарите руническа писменост. – Старобългаристика, 1997, 1, 108-111.
63. Доказателства за тракийския произход на Мадарския конник. – Археология, 1999, 1-2, 113-115.

Преглед

Археологическа изложба „36 години по-късно“

Историческият музей в гр. Нова Загора е рожба на ентусиазма на основателите на Археологическото дружество „Загорие“ от 1921 г.[1] и плод на всеотдайността на Н. Койчев, посветил целия си живот на неговото изграждане. Музеят е наследник на музейната сбирка с археологически материали, открита през 1926 г. в кабинета по география на гимназията в Нова Загора[2]. През 1942 г. сбирката е преместена в читалнята на читалище „Д. П. Сивков“[3]. От 1949 г. музеят разполага със самостоятелна сграда, в която през 1950 г. е уредена изложба с археологически материали[4]. Строителството на съвременната сграда на музея е завършено през 1959 г.[5] и на 4.09.1960 г. е открита зала „Археология“ с 1273 експоната[6]. На 28.08.1961 г. е открита зала „Дипсизка селищна могила“ с материали от проучванията на могилата в периода 1952-1956 и 1958[7] г.

След тази дата в музея са уреждани десетки изложби с археологически материали, но до съществена промяна на експозициите не се е стигало. Едва през 1997 г. стана възможно реализирането на една отдавнашна необходимост за музея – нова археологическа изложба. Тя бе осъществена благодарение на съвместната работа на Историческия музей в Нова Загора с фондация JOCV (Японски доброволци за сътрудничество в чужбина) и нейния представител в музея г-н Хидеки Сато. Реализацията на идеята не би била възможна и без подкрепата на Общинското ръководство в лицето на кмета В. Кирилов и секретаря И. Аврамова.

След шестмесечен труд, свързан с конкретната работа по реализирането на изложбата, тържественото ѝ откриване се състоя на 29.09.1997 г. в залите на музея. На него присъстваха кметовете на община Н. Загора и община Твърдица В. Кирилов и инж. Ив. Иванов, К. Мацуо – постоянен представител на JOCV за България, К. Фушими – координатор на JOCV. Сред гостите бяха проф. Минко Балкански, доц. д-р Кр. Лещаков от СУ „Св. Климент Охридски“; ст. н. с. д-р Д. Гергова от АИМ при БАН; ст. н. с. д-р Цв. Попова от АИМ при БАН; ст. н. с. д-р Д. Драганов – директор на Историческия музей в гр. Ямбол; колеги от музеите в Стара Загора, Раднево и др.; японски доброволци от JOCV; бивши уредници в музея, граждани и гости на града.

Изложбата бе открита от г-н В. Кирилов, който в своето слово изтъкна заслугите на поколенията археолози, работили в музея и района и натрупали със своя труд неоценимото богатство на музейните фондове. Той изтъкна приноса на археологическите проучвания за известността на Нова Загора сред учените в Европа и света и пожела успех на новата изложба.

Изложбата „36 години по-късно“ бе замислена и изпълнена от уредниците в музея – Т. Кънчева-Русева, В. Игнатов, Кр. Велков, Ив. Георгиев – сътрудник на музея, Хидеки Сато – дизайн, Г. Йорданова – художник, Г. Дончева – техн. проект, Ел. Кърпачева – фотограф, Ив. Георгиева – техн. помощник и под мъдрото ръководство на директора Ив. Желев. Изключително полезен със своите напътствия бе ст. н. с. д-р Р. Катинчаров.

Идеята на уредниците, осъществили изложбата, бе чрез експониране на материалите по колекции и в хронологически ред да се проследи развитието на обществото от VI хил. пр. Хр. до падането на тези земи под османска власт. Да се проследят промените в изграждането на жилищата, усъвършенстването на оръдията на труда, оръжията, развитието на занаятите, религиозните представи, естетическия вкус на населението по нашия край в период от близо седем хиляди години. Всички представени експонати с много малки изключения произхождат от територията на бившата Новозагорска околия – територия, която сега освен от община Нова Загора е заета и от редица съседни общини – Твърдица, Раднево, Гурково, Сливен, Ст. Загора.

В сградата на музея при ремонта бяха извършени някои промени. По нов начин бе оформено преддверието във фоайето на първия етаж на музея. Тук бе изградено гише за информация, на което посетителите могат да се запознаят с издания на музея, сувенири – копия на известни археологически находки от фонда на музея.

Във фоайето на първия етаж е поставено табло с имената на участниците в реализирането на изложбата, както и плакат на изложбата, изработен по проект на г-н Хидеки Сато.

Във фоайето е подредена и витрина с палеонтоложки материали, открити в Новозагорско и даващи представа за животинския

свят тук преди милиони години. Представени са и два макета, илюстриращи живота на праисторическия човек – пещера, обитавана от него и дейности от всекидневието на човека, както и макет на наколни жилища. Самите макети, изработени през 50-те години, са се превърнали в музейни експонати и са една атракция за най-малките посетители на музея, въпреки че следи от живот през палеолита в района не са открити.

На втория етаж на музея е същинската част на изложбата. В северната зала №3 са изложени материали от новокаменната до бронзовата епоха включително (обр. 1). Във фоайето на втория етаж са експонирани находки от ранножелязната епоха като преход от праисторията към античността. В зала № 4 са представени материалите от античността и средновековието.

Следвайки принципа на изложбата за представяне на материалите по колекции, излагането им в залата праистория започва с показване на различни оръдия на труда, използвани в ежедневието. В четири витрини са представени каменни брадви и тесли, длета, кремъчни ножове и стъргалки, костени шила и игли, тежести за вертикален тъкачен стан, прешлени за вретено, отпечатъци от тъкан върху дъна на съдове. За добиване на нагледна представа са направени възстановка на вертикален тъкачен стан, хромели със стрито жито и открито при разкопки овъглено зърно.

Изложените в залата керамични съдове позволяват на посетителя да добие представа за развитието на грънчарското производство в продължение на пет хиляди години, да проследи промяната в техниката на производство, формата на съдовете, украсата. В отделна витрина са представени предмети за игри – зарчета, дрънкалки, пробити кости от животни.

В три витрини са представени предмети, свързани с култа: фигурки на хора и животни; модели на жилища, като при някои от главите могат да се забележат и индивидуални черти, глинени пинтадери и др. Централно място в залата заема витрината с предмети, свързани с добиването на метал – поти за топене, калъпи за отливане на различни предмети – брадви и върхове на копия, шила, както и предмети от мед и бронз. Откривани много рядко при проучване на тези ранни епохи от използването на метала в бита на хората, тези изделия илюстрират високите умения в областта на металургията на древните обитатели на нашия край. Централно място в залата е отделено на няколко зооморфни и атропоморфни глинени съда с уникален характер и на глинени съдове от периода Караново IV, поставени в специални витрини.

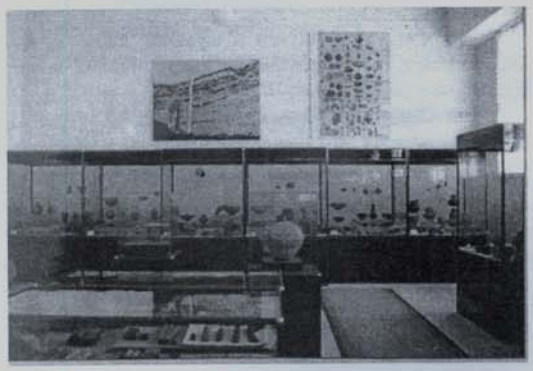

Обр. 1. Част от зала № 3 (праистория).
Fig. 1. Une partie de salle № 3 (prehistoire).

Във фоайето на втория етаж са представени материали от ранножелязната епоха – глинени съдове, култови фигури и оръжия. Макар и малко на брой, всеки от представените предмети е изключителен по своята стойност и информацията, която носи за културата на населението през тази епоха в този район на Тракия.

В южната зала № 4 е изложен материалът от античността и средновековието (обр. 2). Експонатите са придобити при проучвания на надгробни могили, на античното и средновековното поселение край с. Караново и на средновековното селище и некропол върху селищната могила при с. Дядово.

В две витрини са представени предмети, свързани със селскостопанската обработка на земята, като е направено разграничение между късноантични и средновековни оръдия на труда, доколкото позволява развитието на тези устоичиви форми – лемежи, мотики, лопати, сърпове, коси. В следващата витрина са представени средновековни оръдия, свързани със занаятите и домашното производство – брадви, тесли, чукчета, ножици, прешлени, огрибки, игли от метал и кост, както и метални предмети – изделия на занаятите.

В следващите две витрини са изложени оръжия: шлем, меч, върхове на копия, кама и копия от римския период, боздугани, стрели и мечове от средновековието. Атракция за помалките посетители на изложбата са възстановените щитове с оригинални умба, копия и стрели.

В пет витрини е разположена керамиката: гръцка червенофигурна керамика – кратери, лекити, аскоси; местна сива тракийска керамика – урни, канички, паници; керамика от

Обр. 2. Част от зала № 4 (античност и средновековие).
Fig. 2. Une partie de salle № 4 antiquité et Moyen âge.

римския и ранновизантийския период, средновековна керамика от периода XI-XII в., включително и сграфито керамиката с изображения на птици и животни.

Свое място в залата имат и осветителните тела – глинени и бронзови лампи от късножелязната епоха, римския период и глинени свещници от средновековието. Изключителен по своята изящна изработка е бронзовият канделабър, открит в Дългата могила при с. Карановo и датиран в периода I-II в.

Значително място в изложбата заема бронзовата пластика от римския период, както и оброчни плочки на Тракийския конник и на здравеносните божества. Изящни са частите от статуи на Асклепий, на Зевс, Хера, Аполон.

В две витрини са представени накити от късножелязната епоха до средновековието включително – огърлици, пръстени, гривни, игли за коса, фибули, средновековни кръстчета от камък, кост, бронз. Част от накитите са от сребро и злато и се отличават с художествената си изработка. Те дават информация за високия естетически вкус на своите притежатели и в същото време за съществуващите имуществени различия. Някои от тях са познати само като единични екземпляри в българските музеи.

Централно място в залата е отредено на колекциите от стъклени съдове от римския период; на богата колекция от бронзови съдове, открита в Дългата могила край с. Карановo и на хирургическите инструменти, разкрити в същата могила, датиращи от I-II в. сл. Хр.

Доказателство за високата стойност на материалите, показани в изложбата, е фактът, че много от тях са участвували на изложби в Холандия, Япония, Австрия, Канада, Русия, Германия. Доскоро част от тях бяха в изложбените зали на Националния исторически музей.

Освен оригиналните материали, разкриващи различни страни от живота на хората, на подходящи места между витрините и над тях са поставени фотоси, представящи известни археологически обекти: Карановската селищна могила; могилен некропол край Новоселец; планове на жилища от бронзовата епоха и средновековието (обр. 2). В самите витрини с фотоси са показани моменти от археологическите проучвания и откриваните in situ предмети, изложени в тях.

Изложбата получи добра оценка от колегите, посетили музея, и от участниците в международния симпозиум по праистория, проведен в с. Карановo през октомври 1997 г.

Разбира се, изложбата има и своите недостатъци, но краткото време, за което бе реализирана, би могло да послужи като известно извинение. Все пак е радостно, че в това трудно преходно време се откри изложба с част от богатствата на музея, които са безспорно извор на гордост. Реализирането на изложбата е и пример за доброто сътрудничество между Историческия музей в Нова Загора и JOCV (Японски доброволци за сътрудничество в чужбина) България.

[1] Евг. Христова. Археологическата експозиция в Новозагорския музей.- Археология, 1962, 4, 72.

[2] М. Кънчев. Историческият музей в Нова Загора.- МПК, 1977, 2, 49.

[3] Пак там, 50.

[4] Пак там, 50.

[5] Ив. Георгиев. Музей и музейно дело. В: сб. Археологически и исторически проучвания в Новозагорско. 1999, 224.

[6] Евг. Христова. Цит. съч., 1962, 4, 72.

[7] Пак там, 74.

Научна хроника

Вардарска Македония през XIV в. и мястото на Охридската област в нея

Николай Димитров Овчаров

Разглежданата дисертация се състои от увод, три глави и заключение, като трите й основни дяла всъщност представляват две обнародвани монографии и една студия по въпроса, която е под печат. Авторът е имал възможността дълго време да работи на територията на Република Македония и да ползва почти непознатата у нас македонска литература.

Първата част на труда е представена от монографията: Проучвания върху Средновековието и по-новата история на Вардарска Македония. С., 1994 , 165 с, 66 обр.

Обект на изследване в нея са стотиците надписи-графити и рисунки, открити от Н. Овчаров на територията на Р. Македония по време на проучванията му. Преобладаващата част от тях са открити в охридските църкви „Св. София" и „Св. Богородица Перивлепта" – около 140 врязани рисунки и 14 надписа. Авторът е подразделил условно рисунките на две групи: скрипториална група и група на реалните изображения. Към първата (скрипториалната група) той причислява графитите, изпълнени от вискообразовани и опитни в изографистването монаси и според него този факт е свидетелство за наличието на скриптории в средновековните църкви. Особено внимание авторът обръща на няколко упражнения за изписването на миниатюристични образи на светци. Към втората група рисунки той причислява изображенията на стрелци с лъкове, клоуни, шутове и дори на един католически епископ. Интерес предизвикват и изображенията на кораби в двете охридски църкви, отразени от автора, датиращи от XIV – началото на XV в. Авторът е разгледал детайлно и друга специфична група рисунки-графити като чертежите на различни игри – варианти на „дама" и „шахмат". Н. Овчаров е направил твърде интересна възстановка на реалния бит и занимания на охридското население през късното средновековие. В Григориевата галерия на църквата „Св. София" според него е съществувала и канцелария, свързана с охридските архиепископи и с администрирането на цялата област, за нея той съди по редица графити. Специално внимание е отделено на два надписа, славославещи охридските архиепископи Николай II и Григорий II, живели през XIV в. По този начин той доказва тезата, че надписите-графити дават ценна информация както за светската, така и за духовната власт.

Н. Овчаров се спира и на рисунки-графити от други македонски центрове в труда си – Прилеп, Старо Нагоричино, Кумановско. Сред тях особено се откроява изображението от църквата „Св. Архангел Михаил" в Прилеп, показващо бащата на крал Марко.

Втората част на дисертационния труд е посветена на битието на хората от Вардарска Македония през XIV век. Авторът е проследил като фон основните исторически събития и очертал границите на повечето административни единици – области, жупи и хори. Собствените обхождания на Н. Овчаров спомагат да се възпроизведе по-точно и археологическият облик на обектите. По такъв начин той съумява да възпроизведе и системата на администриране и средновековната инфраструктура във Вардарска Македония. Така доказва, че големите сръбски административни единици наследяват областите от времето на цар Иван Асен II. Дисертантът разработва и специална методика за определяне обхвата на жупите, като анализира огромния брой дарствени грамоти. Принос на автора е и задълбоченото проучване на градовете и крепостите, като разграничава военните укрепления от същинските градски центрове. Разгледани са следните важни крепости: Скопие, Щип, Прилеп и Охрид, като авторът е направил съществени корекции – например идентифицира „Водните порти" в Охрид, дава ново тълкуване за крепостта над манастира „Св. Андрей", за инфраструктурата на Охридската област.

Последната част на дисертацията е посветена на охридските църкви и ктиторите им през XIV век. Според Н. Овчаров многоб-

ройните охридски храмове в най-пълна степен отразяват богатия духовен живот през столетието. Авторът се спира на човешките изображения в църквата „Св. Пантелеймон", представящи двама византийски благородници в характерния палеологов стил, на ктиторските изображения в катедралата „Св. София" – на деспот Йоан Оливер и архиепископ Николай II. Детайлно са анализирани и персонажите в ктиторската композиция от църквата „Св. Богородица Перивлепта", тук е изобразен цар Урош V. Принос на автора е и откриването на шест рисунки-графити в храма „Св. св. Константин и Елена" в Охрид, изобразяващи птици и хора, като особено интересен тук е един образ на светец-воин. Н. Овчаров е успял да открие редица нови паметници от Република Македония и да даде нова трактовка на известни вече проблеми. Съществено негово достижение е много тясното преплитане на археологическата проблематика с общото историческо развитие на страната, което води до създаването на твърде пълнокръвна и интересна картина на живота в този до голяма степен непознат за българския читател район.

На 30. 04. 1998 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата степента „доктор".

Хитко Стефанов Вачев
Енорийският храм в Търновската митрополия през XV – нач. на XVIII в. (Строителство, архитектура, социална функция)

Настоящият труд се състои от въведение, пет глави, заключение и приложения с карти и образци. Негова тема е църковното строителство по време на османското владичество и неговите специфики. Авторът е направил историографски преглед на изследванията, посветени на църковната архитектура през първите векове на османското владичество и на дискутираните в тях проблеми. Тук авторът застъпва тезата, че въпросите на църковното строителство би трябвало да се разглеждат първоначално в границите на отделните митрополии, а не в общобългарски мащаб.

Първата част на дисертацията е посветена на границите и устройството на Търновската митрополия през XV – нач. на XVIII век. Х. Вачев описва промените, настъпили след трансформирането на автокефалната Търновска патриаршия в митрополия, подчинена на Цариград. Той разкрива приоритетната ѝ роля в системата на Вселенската патриаршиия, очертава границите ѝ, както и тесните ѝ икономически и духовни контакти с Атон, Синай и Йерусалим. Отделна глава е посветена на църковното строителство в Търновската митрополия през разглеждания период. Авторът анализира факторите, спомагащи за строителството и нормалното функциониране на християнски храмове в областта и доказва, че Търновската митрополия е инициатор и пряк изпълнител на тази дейност. По-натам той се спира детайлно върху спецификите на еднокорабните църкви в района – 22 на брой. Авторът коригира някои строителни дати на храмовете – например църквата „Св. Никола" в Долна Кремена отнася преди XVII в. Проследени са и приемствеността и промените в архитектурата на изследваните обекти, като Х. Вачев определя два подпериода – до XVII в. и след началото му. За първият етап смята, че са характерни по-опростените и традиционни сгради, докато от XVII в. насетне започват да се налагат нови елементи -дърворезбовани иконостаси, наос, което довежда до развитие на съществуващите композиционни принципи.

Четвъртата глава на дисертацията е посветена на многосъставния храм и неговите специфики. Особено внимание е отделено на църквите в Арбанаси и свързаните с тях проблеми на терминологията. За целта той разглежда специалния привилегирован статут на селището. Разгледани са и седемте многосъставни църкви в него и начинът на техния градеж и формообразуване. Последната глава има за цел да разкрие социалната функция на енорийския храм и причините за „демократизацията ѝ" в условията но османското владичество. Авторът проследява целия процес от получаването на фермана за строителство до освещаването на енорийския храм. Поставил е акцент и върху един важен въпрос, касаещ защитата на християнския храм – архитектурните прийоми за защита, ограждането на храмовете с високи зидове и др.

Заключението на труда обобщава развитите тези за спецификите на църковната архитектура през двата подпериода XV–XVI и XVII – нач. на XVIII век. Принос на Х. Вачев в изследването на проблема е предложеният от него нов модел за проучване на църковното строителство, както и спецификите на про-

цеса в най-голямата за епохата митрополия – Търновската. Авторът е прецизирал и отношението между начина на завладяване на даденото селище – етническият облик и мащабите на църковното строителство в него.

На 18. 06. 1998 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата степента „доктор".

Никола Петров Теодосиев
Северозападна Тракия през I-V в. пр. Хр.

Разглежданият дисертационен труд проследява археологическата ситуация през късножелязната епоха в Северозападна Тракия. Състои се от Увод, три глави, заключение, библиография и илюстративни приложения. При изясняване на разглежданата проблематика авторът е използвал комбиниран подход – съпоставя писмените сведения и данните от археологически проучвания. В увода е направен подробен историографски преглед на проучванията в Северозападна Тракия, като са разграничени отделните етапи.

Първата глава на дисертационния труд е посветена на развитието на северозападните тракийски земи през късножелязната епоха. Авторът е очертал границите им на базата на сведенията от историческите извори. Той подразделя територията на два основни дяла – източен с предимно равнинен релеф и западен с планински. При това характерно е, че преобладаващата част от селищата, некрополите и откритите съкровища са съсредоточени в първия дял, където може да бъде и локализиран племенният център на трибалската общност през V–I в. пр. Хр. Н. Теодосиев предлага нова периодизация на късножелязната епоха в Северозападна Тракия, като отнася началото ѝ през първата половина на V в. пр. Хр. Специално внимание авторът е отделил на селищната система и пътната мрежа на областта. Разгледани са укрепените и неукрепени селища, като дисертантът доказва континуитета в развитието на повечето от тях. Анализирани са и култовите места и светилища – скалното светилище при Белоградчик и особено интересните пещерни светилища – при Рабиша, Бор и Долни Лом, Магурата. Авторът се спира и на ямните светилища – в м. Багачина, при Якимово, Велесница и др. и възстановява извършваните при тях ритуални действия.

Във втората глава на труда, дисертантът се спира на погребалните практики в Северозападна Тракия през разглеждания период. Той установява доминирането на трупоизгарянето като практика, като обръща внимание на един особено интересен обект – могила № 11 при Лесковец, където са погребани 6 индивида през ранно- и късножелязната епоха с много богати дарове и вероятно представлява аристократичен родов хероон. Също така интересни са и практиките в Могиланската могила край Враца анализиран обстойно от Н. Теодосиев. Според него и това съоръжение е функционирало като хероон за представители на трибалската царска династия. На базата на данните от некрополите и от писмените сведения той прави опит за възстановка на социалната структура на тракийските племена – наличието на родова аристокрация и владетели. Особено показателни са могила № 11 при Лесковец и Могиланската могила, в която в течение на над половин век са били погребвани представителите на трибалската царска династия. Авторът обобщава наличните данни и изгражда картината на погребалните вярвания и представи на северозападните тракийски племена – разпространен е култът към Великата богиня, както и соларния култ. Н. Теодосиев разглежда и човешките жертвоприношения в земите на трибалите.

Последната глава на дисертацията проследява историческото развитие на Северозападна Тракия през V–I в. пр. Хр. Авторът се спира подробно и на икономическите и културните контакти на северозападните тракийски племена. На базата на находки от светилището в Багачина доказва, че траките са поддържали активни връзки с околните илирийски и тракийски племена през ранножелязната епоха. Н. Теодосиев разглежда и активните търговски контакти от края на V в. между трибалите и Атина и Македония и последвалата през следващото столетие елинизация на трибалската върхушка. През III в. пр. Хр. в земите им се настанили келтите и това довело до пълна промяна в икономическите контакти на района. Авторът разглежда латинското културно влияние върху местната торевтика и появата на някои нови форми на накити и оръжия – копия, умба, фибули.

Принос на настоящия труд е реинтерпре-

тацията на известните до момента археологически паметници от късножелязната епоха в Северозападна Тракия. Много детайлно са разгледани селищните обекти, както и култовите места и светилища в областта. Направен е сериозен анализ на погребалните практики с цел очертаване на социалната структура на тракийските племена.

На 24 март 1998 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата степента доктор.

Мария УЗУНОВА

* * *

През зимния семестър на учебната 1999 / 2000 г. ст. н. с. д. и . н. Васил Николов (АИМ – БАН) беше избран за гост-професор по праистория в Залцбургския университет (Австрия). Пред студенти от Археологическия институт на университета той представи курс лекции върху новите проучвания на неолитната епоха на Балканите.

СЪДЪРЖАНИЕ

Ал. Бонев – Тракийска керамика от средновековния град край Никопол 1

Лолита Николова – Раннобронзовата култура Юнаците 9

Валери Григоров – Обеците в старобългарската култура на север от Дунав ... 21

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Георги Гинев – Тракийска гробница при с. Врани кон, община Омуртаг 43

Венцислав Динчев, Йордан Гатев – Разкопките при Археологическия музей в София 49

Петър Балабанов – Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаско 62

Кина Койчева – Нови данни за късноантичната укрепителна система в Стара планина 77

Николай Шаранков – Два надписа с името на Аврелий Асклепиодот (IG Bulg V, № 5463 и IGBulg III, 1, № 1150 + № 1151) .. 84

Николай Марков. Бележки върху два новооткрити християнски медальона от V век . 86

Константин Тотев, Димитър Станчев – Византийски процесиен кръст от с. Нисово, Русенско 93

Стоян Йорданов, Коста Хаджиев – Нов кирилски надпис от средновековен Червен 97

Радка Анчева – Чешки военен кореспондент за първите разкопки в Княжество България.....100

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Ал. Бонев. – Д. Гергова. Обредът на обезсмъртяването в Древна Тракия. С. 1996 г. Изд. Агато „Атанас Койчев", с. 269 109

Лолита Николова. Cristian F. Schuster. Perioda timpurie a epocii bronzului în Bazinele Argeşului şi Ialomiţei Superioare. Bibliotheca Thracologica XX. Bucureşti, 1997, 282 с. текст и 146 табла 113

Димитър Овчаров – Marko POPOVIČ. TVRĐAVA RAS. THE FORTRESS OF RAS. Beograd, 1999, 450 p, 256 ill. Katalog 61 p. plan 115

Димитър Овчаров – Стойчо Бонев. Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата (IX–XIV в.).Велико Търново, 1998, 206 стр., 100 ил. 117

Диана Димитрова. Международен симпозиум „Севтополис II". Културата на траките и техните съседи". В памет на Мечислав Домарадски 119

Росица Ненова-Мерджанова. Четиринадесети международен конгрес по античен бронз 122

Станислав Станилов – LAUREA (In honorem M. Vaclinovae) 124

Мария Деянова – Старши научен сътрудник Христо Джамбов на 80 години ... 127

Людмила Дончева – В памет на професор Стамен Михайлов (1914–1999) 129

ПРЕГЛЕД

Красимир Велков. Археологическа изложба „36 години по- късно" 132

НАУЧНА ХРОНИКА

Мария Узунова – Защитени дисертации.. 135

SOMMAIRE

Alexandre Bonev – Céramique thrace du site médiéval près de Nikopol 1

Loloita Nikolova – La culture du bronze ancien Unatzite 9

Valeri Grigorov – Les boucles d'oreilles dans la culture protobulgare au nord du Danube 21

ARTICLES ET COMMUNICATIONS

Georgi Guinev – Tombe thrace près du village de Vrani kon, dans la commune de Omurtag 43

Ventcislav Dintcev, Jordan Gatev – Les fouilles près du Musée d'Archéologie – Sofia 49

Petar Balabanov – Fosses rituelles thraces près du village de Debelt, dans la région de Burgas 62

Kina Koitcheva – Données inédites sur le système de fortification de la basse Antiquité en Stara planina 77

Nikolaj Charankov – Deux inscriptions avec le nom d'Aurélius Asclépiodote 84

Nikolaj Markov – Notes sur deux médailles chrétiennes du Ve siècle nouvellement découvertes) 86

Konstantin Totev, Dimitar Stanchev – Une croix processionnelle byzantine du village de Nisovo, dans la region de Ruse 93

Stojan Jordanov, Kosta Hadjiev – Une inscription cyrillique inédite du site médiéval de Červen . 97

Radka Antcheva – Un correspondant de guerre tchéque sur les premieres fouilles archélogiques dans la principauté de Bulgarie 100

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENCES

Alexandre Bonev – Д. Гергова. Обредът на обезсмъртяването в Древна Тракия. С., 1996. Изд. Агато „Атанас Койчев", 269 с. 109

Lolita Nikolova. Cristian F. Schuster. Perioda timpurie a epocii bronzului în Bazinele Argeşului şi Ialomiţei Superioare. Bibliotheca Thracologica XX. Bucareşti, 1997, 282 p. et 146 tableaux.... 113

Dimitar Ovčarov – Marko POPOVIČ. TVRĐAVA RAS. THE FORTERESS OF RAS. Beograd, 1999, 450 p, 256 ill. Katalog 61 p. plan. Dimitar Ovčarov – Стойчо Бонев. Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата (IX-XIV в.). Велико Търново, 1998, 206 стр., 100 ил. 117

Diana Dimitrova. Symposium international „Seutopolis II". La culture des Thraces et leurs voisins". In memoriam Mezcislav Domaradski .. 119

Rossica Nenova-Merdjanova. Quatorzième congrès international sur le bronze antique 122

Stanislav Stanilov – LAUREA (In honorem M. Vaclinovae) 124

Maria Dejanova. Professeur Christo Dzambov à 80 ans. 127

Ludmila Donceva-Petkova. In memoriam du professeur Stamen Michailov 129

REVUE

Krassimir Velkov – Exposition archéologique „36 ans plus tard" 132

CHRONIQUE SCIENTIFIQUE

Maria Uzunova – Thèses soutenues 135

ГОДИШНО СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ №. стр.

Бонев, Александър. Тракийска керамика от средновековния град край Никопол. 3-4 1

Григоров, Валери. Обеците в старобългарската култура на север от Дунав. 3-4 21

Динчев, Венцислав. За границата на градската форма на живот в късноантичните диоцези Thracia u Dacia – надценените центрове. 1-2 13

Николов, Васил. Проучвания на неолита в българските земи (II). 1-2 1

Николова, Лолита. Раннобронзова култура Юнаците. 3-4 9

Чанева- Дечевска, Нели. Създаване на ранни църковни форми в Армения и тяхното разпространение в християнския свят. 1-2 32

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Андреев, Христо. Към въпроса за датирането на ктиторския надпис от епископската базилика „Св. Никола" в цитаделата на средновековния Мелник. 1-2 101

Анчева, Радка. Чешки военен кореспондент за първите разкопки в Княжество България. 3-4 100

Балабанов, Петър. Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаско. 3-4 62

Балболова-Иванова, Мария. Графити и врязани знаци върху глинени съдове от средновековната крепост Калето в град Средец, Бургаска област. 1-2 97

Гинев, Георги. Тракийска гробница при с. Врани кон, община Омуртаг. 3-4 43

Динчев, Венцислав, Йордан Гатев. Разкопките при Археологическия музей в София (предварително съобщение). 3-4 49

Дончева, Иванка, Владимир Стойков. Сондажни проучвания в античната крепост „Ковачевско кале" през 1998 г. 1-2 70.

Дончева, Стела. Към методите за оразмеряване на кръстокуполните църкви във Велики Преслав. 1-2 85

Иванов, Румен. Антични селища из българските земи в карта на Йохан Матиас Хаас. 1-2 63

Игнатов, Веселин. Паметници на орли от Новозагорско. 1-2 58

Йорданов, Стоян, Коста Хаджиев. Нов кирилски надпис от средновековен Червен. 3-4 97

Костадин Кисьов. Тракийски некрополи от IV - V в. край Борино, Смолянска област. 1-2 45

Койчева, Кина. Нови данни за късноантичната укрепителна система в Стара планина. 3-4 77

Марков, Николай. Бележки върху два новооткрити християнски медальона от V век. 3-4 86

Милчев, Атанас. Новооткрит паметник за култа на Зевс Сабазий в Тракия. 1-2 55

Тотев, Константин, Димитър Станчев. Византийски процесиен кръст от с. Нисово, Русенско. 3-4 93

Шаранков, Николай. Два надписа с името на Аврелий Асклепиодот (IG Bulg V, № 5463 u IGBulg III, 1, № 1150 + № 1151. 3-4 84

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Бонев, Александър. Д. Гергова. Обредът на обезсмъртяването в Древна Тракия. С., 1996. Изд. АГАТО "Атанас Койчев", 269 с. 3-4 109

Гочева, Златозара. Една нова придобивка за латинската епиграфика J. Kolendo, V. Bozilova. Inscriptions grecques et latines de Novae. 1-2 125

Деянова, Мария. Старши научен сътрудник Христо Джамбов на 80 години. 3-4 127

Димитрова, Диана. Международен симпозиум „Севтополис II". Културата на траките и техните съседи". В памет на Мечислав Домарадски. 3-4 119

Дончева-Петкова Людмила. В памет на професор Стамен Михайлов (1914 - 1999). 3-4 129

Кънчев, Кънчо. В.Николов. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Караново II-III и III-IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. Издателство „Агато", С., 1998 г. Библиотека „Праистория". 1-2 110

Михайлов, Стамен. Доказателства за тракийския произход на мадарския конник. 1-2 113

Ненова-Мерджанова, Росица. Четиринадесети международен конгрес по античен бронз. 3-4 122

Николова, Лолита. Cristian F. Schuster. Perioda timpurie a epocii bronzului în Bazinele Argeşului şi Ialomiţei Superioare. Bibliotheca Thracologica XX. Bucureşti, 1997, 282 с. текст и 146 табла. 3-4 113

Овчаров, Димитър. Славчо Чолаков. Библиография на българската палеоантропология. С., изд. АГАТО, 1998, 76 стр. 1-2 119

Овчаров, Димитър. Marko POPOVIČ. TVRĐAVA RAS. THE FORTERESS OF RAS.Beograd, 1999, 450 p, 256 ill. Katalog 61 p. plan. 3-4 115

Овчаров, Димитър - Стойчо Бонев. Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата (IX - XIV в.). Велико Търново, 1998, 206 стр., 100 ил. 3-4 117

Проданов, Николай. Два документа за развитието на българската археология от архива на акад. Димитър Дечев. 1-2 120

Станилов, Станислав. П. С. Цветков. Славяни ли са българите? ТАНГРА-ТанНакра. Общобългарска фондация. С., 1998, 194 с. 1-2 116

Станилов, Станислав. LAUREA (In honorem M. Vaclinovae). 3-4 124

ПРЕГЛЕД

Аладжов, Живко. Регионална научна конференция „Археологическите проучвания в Карнобатския край". 1-2 127

Велков, Красимир - Археологическа изложба „36 години по- късно". 3-4 132

Нова археологическа периодика. 1-2 128

Археологически проучвания през 1998 г. 1-2 129

НАУЧНА ХРОНИКА

Узунова, Мария. Защитени дисертации. 1-2 134

Узунова, Мария. Защитени дисертации. 3-4 135

SOMMAIRE DE L' ANNEE

ARTICLES № p.

Bonev, Alexandre. Céramique thrace du site médiéval près de Nikopol. 3-4 1

Dintchev, Ventcislsav. Sur les limites de la forme d'habitat hurbain dans les diocèses de *Thracia* et de *Dacia* au bas Moyen âge: les centres surestimés. 1-2 13.

Grigorov, Valeri. Les boucles d'oreilles dans la culture protobulgare au nord du Danube 3-4 21

Nikolov, Vassil. Recherches sur le néolithique dans les territoires bulgares (II). 1-2 1

Nikolova, Lolita. La culture de bronze ancien Unatzite. 3-4 9

Tchaneva -Detcevska, Nelly. Premières créations de l'architecture religieuse en Arménie et leur diffusion dans le monde chrétien. 1-2 32

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Antcheva, Radka. Un correspondant de guerre tchéque sur les premieres fouilles archéologiques dans la principauté de Bulgarie. 3-4 100

Andreev, Christo. Sur la question de la datation de l'inscription de donation de l'église „Saint Nicolas" à Melnik. 1-2 101

Balabanov, Petar. Fosses rituelles thraces près du village de Debelt, dans la région de Burgas . 3-4 62

Charankov, Nikolaj. Deux inscriptions avec le nom d'Aurélius Asclépiodote. 3-4 84

Dintchev, Ventcislav, Jordan Gatev. Les fouilles près du Musée d'Archéologie – Sofia 3-4 49

Dončeva, Ivanka, Vladimir Stoykov. Sondages dans la forteresse antique „Kovačevsko kale" de 1998. 1-2 70

Dončeva, Stela. Contribution aux méthodes de mesurage des églises à coupole croisée à Veliki Preslav. 1-2 85

Guinev, Georgi. Tombe thrace près du village de Vrani kon, dans la commune de Omurtag 3-4 43

Ignatov, Vesselin. Monuments d'aigles de la région de Nova Zagora 1-2 58

Ivanov, Roumen. Localités antiques dans les territoires bulgares sur la carte de Johan Mathias Haas. 1-2 63

Jordanov Stojan, Kosta Hadjiev – Une inscription cyrillique inédite du site médiéval de Červen. 3-4 97

Jossifova, Maria. Nouveau point de vue sur certaines églises de Sofia un siècle après les recherches des frères Škorpil. 1-2 92

Kissjov. Kostadin. Nécropoles thraces des IVe-Ve siècles, situées près de Borino, village de la région de Plovdiv. 1-2 45

Koiceva, Kina. Données inédites sur le système de fortification de la basse Antiquité en Stara planina. 3-4 77

Markov, Nikolaj. Notes sur deux médailles chrétiennes du Ve siècle nouvellement découvertes. 3-4 86

Milcev, Atanas. Un monument nouvellement découvert, lié au culte de Zeus Sabasius en Thrace. 1-2 55

Stanilov, Stanislav. Les ornements pour ceinture et certains problems de la culture prothobulgare. 1-2 77

Totev, Konstantin, Dimitar Stancev. Une croix processionnelle byzantine du village de Nisovo, dans la region de Ruse. 3-4 93

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENCES

Bonev, Alexandre. Д. Гергова. Обредът на обезсмъртяването в Древна Тракия. С., 1996. Изд. Агато „Атанас Койчев", 269 с. 3-4 109

Dejanova, Maria. Professeur Christo Dzambov à 80 ans. 3-4 127

R: 60 Ĩ

Dimitrova, Diana. Symposium international „Seutopolis II". La culture des Thraces et leurs voisins". In memoriam Mezcislav Domaradski. 3-4 119

Donceva-Petkova, Ludmila. In memoriam du professeur Stamen Michalov. 3-4 129

Goceva, Zlatozara. Une acquisition de l'épigraphie latine. 1-2 125

Kancev, Kanco. В. Николов. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Карановo II-III и III-IV в контекста на северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. Издателство Агато, С., 1998. Библиотека Праистория. 1-2 110

Michailov, Stamen. Preuves pour l'issue tharace de chevalier de Madara. 1-2 113

Nenova-Merdjanova, Rossica. Quatorzième congrès international sur le bronze antique. 3-4 122

Nikolova, Lolita. Cristian F. Schuster. Perioda timpurie a epocii bronzului în Bazinele Argeşului şi Ialomiţei Superioare. Bibliotheca Thracologica XX. Bucareşti, 1997, 282 p. et 146 tableaux . 3-4 113

Ovčarov, Dimitar. Славчо Чолаков. Библиография на българската палеоантропология. С., Агато, 1998, 76 с. 1-2 119

Ovčarov, Dimitar. Marko POPOVIČ. TVRĐAVA RAS. THE FORTERESS OF RAS. Beograd, 1999, 450 p, 256 ill. Katalog 61 p. plan. 3-4 115

Ovčarov, Dimitar. Стойчо Бонев. Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата (IX - XIV в.).Велико Търново, 1998, 206 стр., 100 ил. 3-4 117

Prodanov, Nikolaj. Deux documments pour le developpement de l'archéologie bulgare de l'archive d'acad. Dimitar Decev. 1-2 120

Stanilov, Stanislav. П. С. Цветков. Славяни ли са българите? Тангра ТаНакРа, Общобългарска фондация. С., 1998, 194 с. 1-2 116

Stanilov, Stanislav. LAUREA (In honorem M. Vaclinovae. 3-4 124

REVUE

Aladjov, Zivko Une conférence regionale dans la region de Karnobat. 1-2 128

Velkov, Krassimir. Exposition archéologique „36 ans plus tard" 3-4 132

Des recherches archéologiques en 1998 1-2 129

Nouvelle périodique archéologique 1-2 128

CHRONIQUE SCIENTIFIQUE

Uzunova, Maria. Theses soutenues. 1-2 134

Uzunova, Maria. Theses soutenues. 3-4 135

UNIWERSYTECKA BIBLIOTEKA w Poznaniu

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Ст. н. с. I ст. д. и. н. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (главен редактор), ст. н. с. I ст. д-р АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (зам. гл. редактор), ст. н. с. I ст. д. и. н. ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. д. и. н. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. I ст. д. и. н. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, ст. н. с. I ст. д. и. н. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. д-р АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. д-р ГЕОРГИ КИТОВ, ст. н. с. I ст. д. и. н. ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

Литературни сътрудници МАРИЯ УЗУНОВА, ИРЕН ТОДОРОВА.

Адрес на редакцията:
Археологически институт и музей при БАН, София, ул. „Съборна“ 2, тел. 986-78-35.